

T.C.  
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

736929

ZİYA GÖKALP'İN DİN EĞİTİMİNE TESİRİ

136929

YÜKSEK LİSANS TEZİ  
Adnan TELLİ

Enstitü Ana Bilim Dalı : FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ  
Enstitü Bilim Dalı : DİN EĞİTİMİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU  
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Suat CEBECİ

Mayıs- 2003

T.C.  
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ZİYA GÖKALP'İN DİN EĞİTİMİNE TESİRİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ  
Adnan TELLİ

Enstitü Ana Bilim Dalı : FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ  
Enstitü Bilim Dalı: DİN EĞİTİMİ

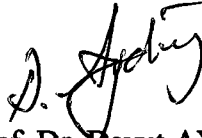
T.C. YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU  
DOKÜMANİSYON MERKEZİ

Bu tez 24/06/2003 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.



Prof. Dr. Suat CEBECİ

Jüri Başkanı



Prof. Dr. Davut AYDÜZ

Jüri Üyesi



Doç. Dr. Recep KAYMAKCAN

Jüri Üyesi

## ÖNSÖZ

Osmanlı toplumunun çeşitli katmanlarına ait bireylerin, aydınlanmanın tesiriyle yüzlerini batıya çevirerek, düşünüş, dünya görüşü ve yaşama biçimindeki farklılaşma, başka bir deyişle Osmanlı modernleşmesi, yeni örgütlenmeleri zaruri kılmıştır. Bu sürecin siyasi yansımalarını en belirgin şekli II. Meşrutiyet döneminde görmekteyiz. Bugünkü din anlayışımız ve din eğitimi uygulamalarımız o dönemin bir yansıması olarak algılanabilir. Bugün yaşadığımız sorunların çözümü uzun bir süreçte oluşan kolektif bilinçaltının doğru okunmasıyla mümkün olabilmektedir. Ancak bu şekilde yaşadığımız kimlik problemlerimizi daha iyi anlayabiliriz.

Küreselleşen dünyada varlığımızı devam ettirebilmemizin yolu, kimliğimize sahip çıkmamıza bağlıdır. Bu noktada manevi değerlerin, kutsalın, inanılan dini değerlerin bireylere doğru kazandırılması, moral alanda yaşanan sıkıntıların aşılmasına yardımcı olabilir. İşte bu noktada din eğitimi, fert ve toplum hayatında ihtiyacımız olan manevi değerlerin kazanılmasında önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum din eğitimi alanındaki çalışmaların önemini artırmaktadır.

Bu noktada Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın oluşturulmasında önemli tesiri olan Ziya Gökalp'in din anlayışının iyi anlaşılması önem arz etmektedir. Çünkü Ziya Gökalp ile ilgili çalışmaların çokluğu nisbetinde dinî kimliği ile ilgili çalışmaların azlığı bir eksiklik olarak ortadadır. Bu sebeple araştırmamızda, Gökalp'in din ve din eğitimi hakkındaki görüşleri hem de din eğitimine tesiri bir bütün halinde işlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında değerli görüşleri ile rehberlik eden ve manevi desteğini eksik etmeyen danışman hocam Prof. Dr. Suat CEBECİ' ye teşekkürlerimi arz etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca yine kıymetli tavsiyeleri ile beni yalnız bırakmayan değerli hocam Doç. Dr. Recep KAYMAKCAN'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Adnan TELLİ  
SAKARYA-2003

## İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	III
ÖZET.....	IV
SUMMARY.....	V
GİRİŞ.....	1
1. ZİYA GÖKALP'İN HAYATI, ESERLERİ VE İLMİ KİŞİLİĞİ.....	5
1.1. Hayatı.....	5
1.2. Eserleri.....	10
1.2.1. Gökalp'in Kitapları .....	10
1.2.2. Gökalp'in Makaleleri.....	13
1.2.3. Ziya Gökalp'in Yazılarından Derlenerek Hazırlanmış Bazı Eserler.....	17
1.3. Gökalp'in Kişiliğine ve Fikirlerine Etki Eden Faktörler .....	18
1.3.1. Ailesi.....	18
1.3.2. İlim ve Fikir Adamları.....	20
1.3.2.1. Namık Kemal.....	20
1.3.2.2. Ahmet Mithat Efendi.....	22
1.3.2.3. Yorgi Efendi .....	23
1.3.2.4. Durkheim .....	25
1.3.3. Hapis ve Sürgün Hayatı.....	25
1.4. Gökalp'in Yazılarında İşlediği Dinî Temalar.....	27
1.4.1. Gökalp'in Din Anlayışı.....	27
1.4.2. Ziya Gökalp ve İctimai Usul-u Fıkh.....	32
1.4.3. Din ve Milliyet .....	34
1.4.4. Din ve Devlet.....	36
1.4.5. Din ve Aile.....	38
1.4.5.1. Aile Hukuku .....	38
1.4.5.2. Kadın ve Tesettür .....	40
1.4.6. İslamiyet ve Hıristiyanlık.....	41

<b>2. ZİYA GÖKALP DÖNEMİ DİN EĞİTİMİ ÇALIŞMALARI</b> .....	43
2.1. Devrin Genel İzahı .....	43
2.2. Ziya Gökalg Dönemi Farklı Eğitim Görüşleri .....	47
2.3. İlköğretim Okulları ve Din Eğitimi Çalışmaları .....	53
2.4. Orta Öğretim Okulları ve Din Eğitimi Çalışmaları .....	57
2.4.1. Rüşdiyeler .....	57
2.4.2. İdadiyeler .....	59
2.4.3. Sultaniyeler .....	60
2.5. Yüksek Öğrenim ve Din Eğitimi Çalışmaları.....	62
2.6. Öğretmen Mektepleri ve Din Eğitimi Çalışmaları.....	63
2.7. Ziya Gökalg Döneminde Medreselerin Islahı Çalışmaları .....	65
2.7.1. Medaris-i İlmiye Nizamnamesi.....	66
2.7.2. Islah-ı Medaris Nizamnamesi .....	66
2.7.3. Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun .....	68
2.8. Ziya Gökalg Döneminde Yeni Medrese Kuruluşları.....	71
2.8.1. Medresetü'l Kuzat.....	71
2.8.2. Medresetü'l Vâizîn.....	72
2.8.3. Medresetü'l Eimme ve'l-Hutebâ.....	73
2.8.4. Medresetü'l Mütahassisîn.....	75
<b>3. ZİYA GÖKALP FİKİRLERİNİN DİN EĞİTİMİNE TESİRİ</b> .....	77
3.1. Gökalg'in Eğitim ve Din Eğitimi Hakkında Görüşleri .....	77
3.1.1. Gökalg'in Eğitim Hakkında Görüşleri .....	77
3.1.2. Gökalg'in Din Eğitimi Hakkında Görüşleri.....	84
3.2. Ziya Gökalg'in II. Meşrutiyet Döneminè Tesiri.....	85
3.3. Ziya Gökalg'in Cumhuriyet Dönemine Tesiri .....	92
3.4. Ziya Gökalg'in Örgün ve Yaygın Din Eğitime Tesiri .....	102
3.4.1. Ziya Gökalg'in Örgün Din Eğitime Tesiri .....	104
3.4.2. Ziya Gökalg'in Yaygın Din Eğitime Tesiri .....	112
<b>SONUÇ VE ÖNERİLER</b> .....	126
<b>KAYNAKLAR</b> .....	132
<b>ÖZGEÇMİŞ</b> .....	143

## KISALTMALAR

<b>A.g.e.</b>	: Adı geçen eser
<b>A.g.m.</b>	: Adı geçen makale
<b>Bkz.</b>	: Bakınız
<b>C.</b>	: Cilt
<b>m.</b>	: Madde
<b>s.</b>	: Sayfa
<b>ss.</b>	: Seçilen Sayfa
<b>Yay.</b>	: Yayınları
<b>vd.</b>	: Ve devamı
<b>ev.</b>	: Çeviren
<b>Ünv.</b>	: Üniversite
<b>Haz.</b>	: Hazırlayan

## ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nı biçimlendiren ve devlet adamlarının görüşlerinden esinlendiği ruhu öğrenmek merakı araştırmamızın başlangıcına temel oluşturmuştur. Zira Gökalg, Türkiye Cumhuriyeti'nin teorik kurucularından biri, hatta en etkili olarak bilinmektedir. Bu çalışmada, her değişimin başat faktörü olan eğitim ve öğretim faktörünü seçmiş olmamız bu anlamda önemlidir. Çağdaş eğitim anlayışına göre "eğitim üzerinde etkisini gösteren temel inançlar arasında dinden daha kuvvetli olanı yoktur"[Cramer ve Browne, 1974: 10] görüşünden hareketle Ziya Gökalg'in dönemi ve sonrasına din eğitimi alanındaki tesirlerini araştırmak istedik.

Bu amaçla hazırladığımız çalışmamızın birinci bölümünde Ziya Gökalg'in hayatı, eserleri ve Gökalg'in düşünce yapısında etkili olan faktörler incelenmiştir. Gökalg'in din ve dinî konulardaki görüşlerinin verilmesi de ihmal edilmemiştir. İkinci kısımda Ziya Gökalg ve daha bir çok aydının fikir münakaşası verdikleri bir dönem olan II. Meşrutiyet Dönemi incelenmiştir. Bu dönemin önemi Cumhuriyet döneminin hazırlık aşaması olmasından dolayıdır. Bu dönem içerisinde diğer bütün sahalarda olduğu gibi eğitim ve öğretim ile ilgili konularda da bir değişim ve modernleşme sürecine girilmiştir. Bu bölümde, değişim rüzgarları, Ziya Gökalg ve din eğitimi birlikte verilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise devrinin siyasi ve fikri yapısına hakim Gökalg'in değişim rüzgarlarını nasıl yorumladığı ve kendisinin de nasıl bir değişimi savunduğu inceleme alanı olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı önce Gökalg'in eğitim ve din eğitimi ile ilgili görüşleri incelenmiştir. Gökalg'in görüşlerinin etkili olup olmadığının tespit edilebilmesi için Gökalg'in II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet içindeki konumu önemli olduğundan öncelikle bu dönemin hakim kadroları ile ilişkisi incelenmiştir. Gökalg'in din eğitimi hakkındaki görüşleri tespit edilip; bu görüşlerini uygulama imkanı sağlayacak kadrolara tesiri ortaya konduktan sonra Türkiye'deki din eğitimine etkileri belirlenmeye çalışılmıştır.

## SUMMARY

### THE AFFECT OF ZIYA GOKALP TO THE RELIGION EDUCATION

Key Words: Education, Religion Education, Constitutional Monarchy, Intellectual, Affect, Republic, Change, Gökcalp.

The wonder for learning spirit which shapes constitution of Turkish Republic and be inspired of by the statesmen is the fundamental of our research. Ziya Gökcalp who is known as the most affective founder of Turkish Republic's theoretic founders. The most important factor for changing in the education which we chose is important here we wanted to make research in the field of religion education on Ziya Gökcalp's era and after him according to contemporary education view "There is no more affective basic belief on education but religion"[Cramer and Browne, 1974: 10].

Ziya Gökcalp's life, his work and the factors that affect his thought structure was investigated in the first chapter of our research. Gökcalp's ideas about religion and the subjects of religion are not neglected in the second chapter, in the second chapter, the second constitutional monarchy term which Ziya Gökcalp and more intellectual people make thought conflicts each other, were investigated. Why this term is important that it's a preparing term for Republic term. In this term, like all the other fields including education, we entered to modern and changed Turkey. In this chapter, changing winds, Ziya Gökcalp and education were investigated together. In the third chapter; Gökcalp who knows his contemporary political and thought structures well, tried to find a direction for Turkey which is on the way in changing process. Because of this, firstly Gökcalp's ideas were investigated about education and religion education. In order to decide Gökcalp's ideas are true or not, first of all Gökcalp's relations with dominant powers were investigated. Gökcalp's ideas about religion education was showed. Then his affects to the politicians who in change at that times were investigated. In conclusion , Gökcalp's affects on religion education were tried to show.



## GİRİŞ

### Araştırmanın Konusu:

Devlet, milletlerin hayatında vazgeçilmez bir unsurdur. Devletin süreklilik arz etmesi için bir geleneğe sahip olması gerekmektedir. Milletimiz bunu çok iyi algılamıştır. Bu çerçevede Türk milleti köklü bir devlet geleneğine sahiptir denilebilir. Türklerin tarih sahnesinde ilk ortaya çıktıkları andan itibaren hep bir devlet çatısı altında varlıklarını devam ettirmiş olduklarını görmekteyiz. Bu geleneğin, günümüz için de etkili bir faktör olduğunu söyleyebiliriz. Bu geleneğe İslamiyet'in belirleyici bir etkisi olmuştur. Bu öyle bir girift hal almıştır ki; zamanla Türklükle İslamlık bir kabul edilmeye başlanmıştır. İslam denince Türklük; Türklük denince İslam anlaşılır hale gelmiştir. Bu paradigmayı göz önüne almadan medeniyetimizle ilgili doğru bir okumanın yapılabileceğini düşünmemekteyiz. Çünkü bu tasavvuru, medeniyetimizin en canlı kalıntısı olarak görmekteyiz.

Bu tasavvur, güçlü bir medeniyet kurmuş, fakat zamanla çağı iyi okuyamadığından büyük bir kırılma ile karşı karşıya kalmıştır. Bu kırılma bir medeniyet tasavvuruna sahip olan insanımızda çözüm arayışını da beraberinde getirmiştir. Her kriz dönemi bu krizi okuyacak beyinleri de beraberinde getirir. Bu beyinlerin de, eksileri ve artıları ile medeniyetin kırılmadan nasıl kurtulabileceğinin yeniden formüle edilmesinin mücadelesini verdiklerini görmekteyiz. Bu mücadele, krizde kimliğe zarar vermeyecek şekilde kurgulamayı gerektirmektedir. Bu kurguda kendisinden önceki tecrübelerin artıları ve eksileri başat bir faktördür. Bu, günü ve geçmişi hızlı, aynı zamanda konjektürel iyi bir okumayı gerektirir. Bu okuma kriz dönemi düşünürü olarak en bariz şekilde Ziya Gökalp'te görülebilir. Gökalp kendisinden önceki tecrübelerden yararlanarak krize reçete önermiştir. Bu reçetede medeniyete can veren hiçbir damarın ihmal edilmemesi gerektiğinin bilincindedir. Aktörler yerli yerine oturmalı ki yeni bir krize yol verilmesin. İşte biz bu kriz dönemi mütefekkirinin, kavramları yerli yerine oturturken çağa göre çok geride kaldığı söylenen dinin yerinin, düşüncesinde, nerede olduğunu belirlemeye çalışacak ve din eğitiminin nasıl verilmesi gerektiği konusundaki görüşlerini anlamaya çalışacağız. Kısa süren ömründen de öte, krizi

anlamada kendinden önceki düşünürler gibi kısıtlı bir zamana sahip olmasına rağmen sistemli bir düşünce ortaya çıkarmaya başardığını söyleyebiliriz. Gökalp, düşüncelerini “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” diye formüle etmiştir. O, milletimize, vücutları gibi olan Türklüğü, ruhları gibi olan İslamiyet’i ve çağdaş medeniyet bilgisinin eğitim ve öğretim yoluyla anlatılmasını istemiştir. Hayat insan için yalnız yaşamayı mümkün kılmaz. Kavramlar dünyası da böyledir. Gökalp bunun farkındadır. Kavramlar yerli yerine oturtulmalı, bu kavramlar üzerinde de teori kurulmalıdır. Bu teoride din eğitimi kavramının nerede olduğunu tespit etmeye çalışacağız.

### **Araştırmanın Önemi:**

Küreselleşen dünyada kimlik arayışları insanları çok yoğun bir biçimde etkilemektedir. Bu noktada manevi değerlerin, kutsalın, inanılan dinî değerlerin bireylere doğru kazandırılması, moral alanda yaşanan sıkıntıların aşılmasına yardımcı olabilir. İşte bu noktada din eğitimi, fert ve toplum hayatında ihtiyacımız olan manevi değerlerin kazanılmasında önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsanlığın son yüzyılda ulaşılmış olduğu teknolojik gelişmelerin yanında, ruhsal ve sosyal alanda karşılaşmış olduğu çöküntülerin ve karışıklıkların azaltılabilmesi için eğitime ve özellikle din eğitimine düşen çok büyük işler olduğu genel kabul görmektedir.

Türkiye’nin bugün karşı karşıya bulunduğu “laik-dindar” gerilimi, “rejime yönelik irtica tehdidi”, “demokrasi kültürünün bir türlü üretilemeyişi” gibi hayati önem taşıyan sorunların pek çoğu din alanındaki ciddi bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Türkiye yeterli din bilgisine sahip aydınını yetiştirememiştir. Aydın sıfatı verdiğimiz insanlarımız, Tanzimat’tan bu yana, dinsiz olmayı, dine karşı çıkmayı, en azından dine karşı mesafeli olmayı çağdaşlık olarak algılamışlardır. Topluma yön vermek ve fikir üretmek durumunda olan bu insanlar, özellikle son bir asırdır, din olgusunu, fert, toplum ve kültür hayatındaki yerini pek fazla önemsememişlerdir.

Maslow'un dediği gibi, "Aşkın düşünce alanı ile bağlantısını koparmış bir eğitim, insan yaşamının anlamı hakkında söyleyecek önemli hiçbir şeyi olmayan bir eğitimidir" [Maslow, 1996: 74]. Her dönem, insanlara fikri yönden önderlik eden, dönemlerinin ihtiyaçlarına göre çözüm üretmekle adeta kendini vazifeli addeden aydınlar mutlaka var olagelmıştır. Bu anlamda bir aydının, din alanında yazmaması kendisi için büyük eksiklik olarak değerlendirilebilir. Şüphesiz Ziya Gökalp dönemi için önemli bir aydındır. Fakat din, onun felsefesinin temeli olan Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak üçlemesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet dönemi aydını, büyük mütefekkir Ziya Gökalp'in din ve din eğitimi konusundaki görüşleri de bu yüzden önem arz etmektedir. Bundan daha ehemmiyetlisi de bu düşüncelerinin, dönemi ve sonrasında bıraktığı etkidir. Bu yüzden araştırmamız önem taşımaktadır.

#### **Araştırmanın Amacı:**

Bu çalışma ile Ziya Gökalp'in Türkiye'de uygulanmakta olan din eğitimine etkisinin olup olmadığı; bir etkilenme ve etkileme olmuşsa nasıl bir etki olduğunun tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Gökalp, Türkiye Cumhuriyeti'nin hemen öncesinde ve cumhuriyetin ilk yıllarında ciddi söz sahibi kimselerdendir. Düşünceleri bir çok aydın tarafından hayranlıkla takip edilen ve devlet kademesindeki bazı görevliler tarafından uygulamaya konulmaya çalışılmış etkin bir entelektüeldir. Böylesine bir öneme sahip Ziya Gökalp'in elbette din ve din eğitimi ile ilgili görüşleri de önem arz etmektedir. Bu görüşlerinin din eğitimi ile ilgili kanunlara ve yöntemlere etkisinin tespiti ve açıklanması araştırmanın amacını teşkil etmektedir.

#### **Araştırmada Kullanılacak Metot:**

Bu araştırmada dokümantasyon (kaynak araştırması) metodu kullanılmıştır. Öncelikle Gökalp ile ilgili birinci kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu birinci derece kaynakların yorumu ve değerlendirilmesi noktasında, Ziya Gökalp'le ilgili kitap ve makalelere başvurulmuştur. Ayrıca gerekli yerlerde kanun, tüzük, yönetmelik, arşiv

belgeleri gibi kaynaklardan da istifade edilmiştir. Bunlardan elde edilen bilgiler fişlenip tasnif edildikten sonra telif edilmiştir.



## 1.ZIYA GÖKALP'İN HAYATI, ESERLERİ VE İLMİ KİŞİLİĞİ

### 1.1.Hayati

23 Mart 1876 Perşembe [Tanyu, 1981: 1-2] günü Müftüzâde Tevfik Efendi ile Pirinçzâde Zeliha Hanım'ın oğlu olarak Diyarbakır'da dünyaya geldi. İsim babalığını Şeyh Çubuk Hoca yapmış ve Mehmet Ziya [N. Gökâl, 1977: 164,165] adını vermiştir. En büyük atası Diyarbakır'ın kuzeybatısındaki [Heyd,1979] Çelmik kasabasının ileri gelenlerinden Hacı Ali Ağa'dır. Büyük ataları "tımâr" sahibi olmuş, Müftülük, Bâbıâli kalem memurluğu, defterdarlık gibi devletin çeşitli kademelerinde hizmet etmişlerdir [Şapolyo, 1974: 14-16].

Gökâl'in babası Tevfik Efendi (1851-1890) edebiyatı seven, Arapça ve Farsça dillerini bilen, doğu edebiyatını ilk kaynaklardan okuyan, divan edebiyatı ile uğraşan, hür düşünceli bir halk adamıdır [Kongar, 1982: 33].

Tevfik Efendi 1873'te Vilayet Evrak Müdürü olarak memuriyete başlamıştır. 1882-84 yıllarında vilayetin resmi gazetesi "Diyarbakir" i çıkarmıştır. Aynı zamanda baş muharrirliğini yapmış ve Vilayet Matbaası Müdürlüğünü yürütmüştür. Meclis-i İdare-i Vilâyet Müdde-i Umûmiliği de uhdesinde olan Tevfik Efendi 1884 tarih ve 11 numaralı "Salnâme" yi (Resmi Yıllık) hazırlamış bunun içinde Diyarbakır tarihini yeniden yazmıştır. Diyarbakır Nüfus müdürü olduktan birkaç sene sonra vefat etmiştir [Korkmaz, 1985: 41].

Tevfik Efendi, çağdaşı şair Namık Kemal'in savunuculuğunu yaptığı özgürlük ve vatan severlik ülkülerini oğlunun gönlüne yerleştirmiştir. Ziya Gökâl babamın vasiyeti isimli makalesinde Namık Kemal hakkında oğluna işte sen bu adamın arkasından gideceksin! Onun gibi vatanperver, onun kadar hürriyet perver olacaksın [Gökâl,1338: 17-25, j] diye vasiyette bulunduğunu aktarır. En büyük isteği, oğlunun hem batı eğitimi görmesi hem de Müslüman kalması olmuştur.

Ziyanın annesi Zeliha Hanım (1856-1923) ise yine Diyarbakır eşrafından Pirinçzade Salih Ağanın kızıdır. Dayısı Arif Bey, sonradan belediye reisi ve meşrutiyet meclisinde mebus olmuştur. Gökalp'in hamilerindedir. Onun oğlu Feyzi Bey'de birinci TBMM'de mebusdur. Nafia vekilliği yapmıştır. Zeliha Hanım'ın validesi Hacı Fatma Hanım, “ Tuhfe-i Lutfi ” adlı Farsca/Türkçe sözlük müellifi meşhur şair Mufti Mesut Lutfi Efendi'nin kızıdır. Bu anneannenin, çocukların terbiyesinde mühim bir yeri vardır [ N. Gökalp, 1977].

Gökalp mahalle mektebinde Kur'an-ı Kerim okumayı ve yazıyı öğrenir.(1883) Bu yıllarda Âşık garip, Kerem ile Aslı, Şah İsmail gibi kitapları okumuş ve okuma onda bir tutku halini almıştır [Gökalp, 1918: 30 ,b].

1886'da Askeri Rüştiye'ye başlar burada, okul müdürü İsmail Hakkı Bey öğrencilerine içinde buldukları dönemin kötülüklerini anlatarak hürriyet fikirleri telkin etmektedir [Şapolyo, 1974: 17]. “Fikir ve hissimin ilk terbiye beşiği” şeklindeki vasıflandırdığı Askeri Rüşdiye, onda askerliğe büyük bir hürmet, samimi bir meftuniyet teşekkül etmiştir [Beysanoğlu, 1976: 8]. Babasının öldüğü 1890 yılında Askeri Rüştiye Mektebin'den mezun oldu [Göksel, 1959: 73]. Bir yıl kadar evde kalır ve babasının ölümü üzerine Malatya Mahkemesi Ceza Reisliğinden Emekli olan amcası Müderris Hacı Hasib Efendi'den dersler alır. Amcası Arapça ve Farsça'sını ilerletmesine yardım etmiştir. Ayrıca Gazali, İbni Sina, Farabi, İbni Rüşd gibi klasik İslam alimlerini ve Muhyiddin-i Arabi, Mevlana gibi mutasavvıfların eserlerini de okutarak “şark terbiyesini” almasını temin eder. Bunlar arasında, Gazalinin, hakikati aramada geçirdiği iç çatışmaları ele alan “ el-Münkızu Mine'd-Dalâl” adlı eserin büyük tesiri birkaç yıl sonraki intihar teşebbüsünde kendini gösterecektir [Şapolyo, 1974: 24].

Ziya, 1891'de Diyarbakır Mülkiye İdadisi'ne girer. Dönemin fikir çeşitliliğini tanımaya başlamıştır. Tabiiye öğretmeni, doktor Yorgi ile görüşerek ondan Yunan Filozoflarına dair bilgi ediniyordu. Ziya bir taraftan amcasının tasavvuf dersi alıp Gazali'yi incelerken, diğer taraftan Yunan Filozoflarını okuyup, bunları kafasında uzlaştırmaya çalışıyordu [Tanyu,1981: 8-11]. Yine bu sıralarda açıkça Tanrı tanımaz ve devrimci olan doktor Abdullah Cevdet'le tanışmıştır. Abdullah Cevdet Huackel,

Büchner, Spenser ve Le Bon'un düşüncelerini benimsemiş ve İstanbul Tıbbiyesindeki eğitimi sırasında, 1908-1909 devrimini yapan tanınmış İttihat ve Terakki Cemiyetinin çekirdeğini teşkil eden gizli bir örgütün kurulmasında da etkin bir görev almıştır. Amcasının bu tehlikeli özgür düşünür ile her türlü ilişkisini yasaklanmasına rağmen onunla arkadaşlık kurmuştur. Gökalp'in bu gün bilinen siyasal ve toplumsal sorunlarla ilgilenmesi ve belki de özellikle Fransız toplum bilimine ilgi duyması bu doktor sayesinde [Heyd, 1979: 29].

Gökalp'in Türklük meseleleri ile tanışması ise Ahmet Vefik Paşanın "Lehçe-i Osmanisi" ve Süleyman Paşanın "Tarih-i Alem'i" ile olmuştur. Aynı dönemde Diyarbakır'da Sultan Abdülhamit'in sürgüne gönderdiği bir gurup aydın yaşamaktaydı ve bu çevreyle ilişki kuran Gökalp, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi gibi ilerici hareketin önderlerinin yapıtlarını okuma olanağını elde ettiği gibi birkaç arkadaşı ile birlikte Avrupa'dan devrimci Türk yayınlarından da getirtmiştir [Heyd, 1979: 29].

1894 yılında Mülki İdadi'nin 4.sınıfında iken yedi yıla çıkarılan idadi programında, daha önce gördüğü dersleri tekrar etmek zorunda kalacağı için öğrenimine İstanbul'da devam etmek düşüncesiyle okuldan ayrıldı. Aile büyüklerinin İstanbul'a gitmesini engellemeleri diğer ruhi sıkıntılarına eklenince başına bir kurşun sıkarak intihar teşebbüsünde bulundu [Tanyu,1981:14-15]. Gökalp'in intihar girişiminde hiçbir önemli organına zarar gelmedi ve arkadaşı Abdullah Cevdet'le bir Rus doktoru tarafından yapılan ameliyatta hayatı kurtarıldı. Kafatasına saplanan ve ameliyat sırasında çıkarılmayan kurşun ölümüne kadar orada kaldı.

Ruhi sıkıntılarının sebebini daha sonraki makalelerinde bulmaktayız. Bunlardan biri fikridir ve Tabi'i ilim ile dinî ilimlerin kendi iç dünyasında çatışması sonucu derin bir şüphecilığe düşmüştür. O sıralarda alemin ilk sebep ve gayesi meselesi başta olmak üzere Ben neyim? Ölüm nedir?, Hür müyüz?, gibi felsefi sorularla meşgul olmaktadır [Beysanoğlu, 1956]. Buhranın ikinci sebebi siyasedir. Gökalp'in bilmek istediği ve cevabını bulamadığı soru " ... bin türlü tehlikelerle tehdit olunan, fakat, istibdadın



uyuşturucu macunuyla vaziyetinden bir haber olan Milletın mucizevi bir hamleyle kurtulmasının mümkün olup olmadığını bilmektir [Korkmaz, 1988:23].

Ölümden kurtulmuş ve kendi yazdığı mısralar arasında (ihtilal şarkısı) ruhunu teskin edebilecek bir mısra bulmuştur.

“Mevdu’dur bugün bize namusu Milletın”

Hürriyet ve Millet mefkurelerinin “ büyük hakikat” olduğuna karar verir [ay, 1982: 102]. Artık gayretleri bin defada engellense, zulmü iyice sıkıştırmadan, yaralamadan lmeyecektir.

Bin zahm vurulsada ser-i mihnet penahıma

lmem, vücud-ı zulmde zahmaver etmesem [şapolyo, 1974: 49].

Bu ideale, artık ne olursa olsun İstanbul’a gitmeye karar verir.1895 yazında okumakta olduğu Erzurum’dan yaz tatili vesilesiyle Diyarbakır’a gelmiş olan kardeşi Mehmet Nihat’ı yolcu etmek bahanesi ile amcasından izin alarak Erzurum’a oradan da Trabzon ve deniz yoluyla İstanbul’a gelir. Ryalarındaki “dersaadet”e hemen hemen beş parasız inmiş olan Gökalp Hocamın Vasiyeti isimli makalesinde İstanbul'a gelişini şöyle anlatır.

İstanbul’a gittim. O zaman, İstanbul’da tıbbiyelerin teşkil etmiş olduğu gizli bir cemiyet vardı. Onlarla çalışmaya başladım [ay,1982]. Bu cemiyet vasıtasıyla parasız yatılı talebe aldığı için durumuna en uygun olan, Mülkiye Baytar Mekteb-i Alisi’ne yerleştirilir [şapolyo, 1974: 72]. Okuluna devam ederken, İstanbul’a gelmiş olan Diyarbakır’daki fikir hocası doktor Yorgi ile buluşmuştur. Bu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti ile temasları sürmektedir [Heyd, 1979: 34]. nc sınıftayken, bir arkadaşına yazdığı “istibdat ve padişah” aleyhindeki mektup sebebiyle tevkif edilerek (1898), on ay Taşkışla’da iki ay da Merterhane tevkif evlerinde kalır.(1899) Polis nezaretinde kalmak şartı ile tutuklu olarak Diyarbakır’a sürgün gönderilir [Göksel,



1956: 73]. Bu sürgün İstanbul'daki çalışmalarının ve özellikle üniversite eğitiminin sonu demekti. Dolayısıyla akademik bir sıfat elde edemedi.

Daha önce vefat eden amcası Hasip Efendi'nin vasiyetine uyararak onun kızı Vecihe Hanımla evlendi.(1900) Amcasından kalan servetle geçim sıkıntısı olmadan mesut bir yuva kurdu. Uzun bir süre her hangi bir iş tutmadan, sadece okumakla vakit geçirdi. Bu süre içinde siyasi sürgünlerle münasebet kurmaktan ve yurtdışındaki neşriyatı getirip dağıtmaktan geri durmaz [Beysanoğlu, 1976: 19].

17 Kasım 1903'de ticaret odasının fahri katibi olur. Bu vazifesi 5 yıl 2 ay devam edecektir [Erişirgil, 1984: 54]. 1904 tarihinden itibaren yerel "Diyarbakır" gazetesinde yazılar yayınlamaya başladı [Beysanoğlu,1976:13]. Daha sonra Diyarbakır Meclisi İdare-i vilayet baş katipliği ve mülkiye müstantıklığına atandı. (1905) kısa bir müddet ticaret odası başkatipliği vazifesinde de bulundu (1907) [Beysanoğlu, 1956: 14].

II. Meşrutiyetin ilanı ile rahat hareket imkanı bulan Gökalp, İttihat ve Terakkinin Diyarbakır şubesini kurdu (22 Ekim 1908) ve aynı yıl cemiyetin bölge müfettişi oldu. 18 Eylül 1909 da Selanik'te toplanan kongreye Diyarbakır delegesi olarak katıldı ve merkez heyeti üyeliğine seçildi. 1910 da Diyarbakır Maarif müfettişi oldu. Daha sonra ailesini de alarak Selanik'e giden Gökalp, burada yeni açılan Selanik İttihat ve Terakki mektep-i sultanisinde kendi teklif ettiği programa göre Türkiye'de ilk defa sosyoloji dersleri vermeye başladı.(1911) Ancak balkan savaşları başlayınca İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. 1912 Martında yenilenen Meclis-i Mebusan seçimlerinde Ergani mebusu oldu. Aynı yılın ağustosunda meclis feshedilince önce Darül-Hilafetil-Aliyye medresesinde ve Darül- Muallimat'ta, ardından Darül Funun'da ictimaiyyat dersleri verdi. 1913-1919 Üniversiteyi ıslaha çalışarak, "İctimaiyyat Dâr'ü-l Mesaisi (Sosyoloji Araştırma Enstitüsü) kurdu ve üniversiteye "muhtariyet" verilmesine amil oldu [Binark,Sefercioğlu, 1971: 21-22]. Bu arada Maarif vekaleti Fenn-i terbiye encümeni üyesi oldu.

Osmanlı Devleti birinci dünya savaşında yenik düşünce Gökalp'in İstanbul çalışmaları son buldu. İngilizlerin İstanbul'u işgali ile 28 Ocak 1919 tutuklandı. Ermeni katliamını

tahrik etmek suçu ile yargılanarak önce Limni adasına sonrada Malta'ya sürgüne gönderildi [Heyd,1979: 45].

İki yıl dört ay devam eden sürgün hayatının 19 Mayıs 1921 de sona ermesi üzerine Türkiye'ye dönen Ziya Gökalp bir süre Diyarbakır'da kaldıktan sonra Ankara hükümetinin Maarif Vekaleti İlim Encümeni üyesi (1921) ardından da Telif ve Tercüme Heyeti Reisi oldu. Türk Töresi, Türkçülüğün Esasları, Doğru Yol, Altın Işık gibi eserlerini bu dönemde yayınlama imkanı buldu. 11 Ağustos 1923'de toplanan II. BMM'ne Diyarbakır mebusu olarak girip cumhuriyetin fikir kuruculuğunu yaptı [Duru, 1948: 41].

Bu arada sağlığının bozulması ve Ankara'da tedavisinin güçleşmesi üzerine kaldırıldığı İstanbul Fransız Hastahanesi'nde 48 yaşında iken 25 Ekim 1924'de öldü [Tanyu, 1981: 161]. Resmi cenaze töreninden sonra Divanyolu'nda Sultan II. Mahmut Türbesinin haziresine defnedildi.

## **1.2. Eserleri**

Gökalp'in eserlerinin önemli bir kısmı çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanan makale ve şiirlerinden oluşmaktadır. Bunların birçoğu daha sonra kitap halinde yayımlanmış yada bazı değişikliklerle kitaplarında yer almıştır.

### **1.2.1. Gökalp'in Kitapları**

1. Şaki İbrahim Destanı (Diyarbakır 1324; Şaki İbrahim Destanı ve Bir Kitapta Toplanmış Şiirler, İstanbul 1976).

Gökalp'in şahit olduğu yakın tarihe ait bir olayın hikayesidir. Diyarbakır'e hakim Hamidiye Alayı'nın kumandanı İbrahim Paşa görevini kötüye kullanarak şehir ve köyleri yağmalayıp insanlara zulmetmektedir. Bunun üzerine halk sarayı zorlamak için 1905 ve 1907'de olmak üzere iki defa telgrafhaneyi işgal eder. Neticede zalimlerin cezalandırılması vaadiyle ayaklanma sona erer. Her biri üçer mısralık 110 bendden meydana gelen destan hece vezniyle yazılmıştır.

2. Rusyadaki Türkler Ne Yapmalı (İstanbul 1918).

Onaltı sayfalık bu küçük risale aynı yıl Yeni Mecmua'nın otuz sekizinci sayısında yayımlanmıştır.

3. İlm-İ İctima Dersleri (İstanbul 1329 /taş bs./Tamamlanmamış Eserler, Ankara 1985; s.3-45).

Gökalp'in Darulfunun'da verdiği derslerin öğrenciler için forma forma basılmasıyla oluşan bu eserde genel sosyoloji konuları, sosyal olaylar ve tarifler verilmiştir.

4. Kızılelma, (İstanbul 1330; Ankara 1976) .

Aralarında Turan, Alageyik, Kızıl Elma, altın Destan'ın da bulunduğu yirmi yedi şiir Turan, Masallar, Koşmalar ve destanlar olmak üzere dört bölümde verilmiştir.

5. İlm-i İctima, (İstanbul 1332 /taş bs;/ Tamamlanmamış Eserler, Ankara 1985, s. 49-70).

Sosyoloji ilminin kuruluşundan ve bazı sosyologlardan bahsetmektedir.

6.Yeni Hayat, (İstanbul 1918, Ankara 1976).

Gökalp'in Türkçülük programına dahil din, ilim, vatan, millet, ahlak, vazife, dil, kadın, medeniyet, sanat, İslam birliği, aile, devlet gibi konu ve kavramları açıklayan didaktik karakterde otuz iki parça manzumesini ihtiva etmektedir.

7.Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, (İstanbul 1918, Ankara 1976)

1329-1330 yılları arasında Türk Yurdu dergisinde sekiz sayı tefrika edildikten sonra kitap haline getirilen eserde Türkçülük programının önemli konuları bulunmaktadır. Gökalp'in doktrininde yer alan hars, medeniyet, Türklük, mefkure, millet, turan, İslamiyet gibi kavramlar felsefe ve sosyoloji açısından ele alınmış, sonuçta Türklük Müslümanlık ve çağdaş olma kavramlarının birbiriyle çelişmediği belirtilmiş, bunların telifi halinde Türk milletinin yüceleceği ümidi telkin edilmiştir.

TC YOKSÜK İKTİSADİ KURULU  
EKOİNTELEKTÜEL MERKEZİ

8. Türk Töresi, (İstanbul 1339, 1976)

Töre kavramının manası ve Türk töresinin ne olması gerektiği üzerine tarif ve açıklamalarla başlayan kitap eski Türklerde din, il dini, ilhanlık dini, eski Türk kozmogonisi ve menkıbeleri aşk masalları ve Türk destanlarında çeşitli bilgiler bölümleriyle devam eder.

9. Altın Işık, (İstanbul 1339, Ankara 1976).

Yedisi mensur, sekizi manzum olmak üzere on beş halk masalı ile “Alparslan” adlı kısa manzum bir piyesi ihtiva eden kitap, halk kültürünün işlenmesiyle milli bir edebiyatın meydana getirilebileceğini göstermek için kaleme alınmıştır.

10. Doğru Yol, Hakimiyeti Milliye Ve Umdelerin Tasnifi Tahlil Ve Tefsiri, (Ankara 1339, 1976).

Halk Fırkasının kuruluşu sırasında ortaya atılan dokuz umde programını ve bunların alt konularını teşkil eden otuz sekiz umdeyi açıklayan kitap bir siyasi parti programı hüviyetindedir.

11. Ala Geyik, (İstanbul)

Çocuk Dünyası Mecmuası yayın olarak çıkan ve çocuklar için resimlendirilen kitapta Kızıl Elma’da yer alan Alageyik ve Kurt ile Ayı bulunmaktadır.

12. Türkçülüğün Esasları, (Ankara 1339, İstanbul 1976).

Gökalp’in başından beri tasavvur ettiği ve önceki kitap ve makalelerinde yer yer ortaya koyduğu Türkçülük Düşüncesinin yeni Türkiye Cumhuriyeti ve ilk inkılap teşebbüsleri karşısında az çok değiştirilmiş ve tekamül etmiş programı olarak onun en önemli kitaplarının başında gelir. Türkçülüğün Mahiyeti başlıklı nazari bölümle Türkçülüğün Programı başlıklı ameli bölüm olmak üzere iki kısımda Türkçülüğün tarihi, tarifi, hars ve medeniyet, milli vicdan, milli tesanüd meseleleriyle dilde, estetikde, ahlakta, hukukta, dinde, iktisatta, siyasette, felsefede Türkçülük konuları ayrıntıları ile işlenmiştir.

13. Türk Medeniyeti Tarihi, I. Kısım, (İstanbul 1341, 1976).

Gökalp'in son yıllarında meşgul olduğu, ölümünden sonra basılabilen bu kitap onun en ciddi çalışmalarındandır ve dönemi için olduğu kadar günümüzde de bazı konuları ile önemini korumaktadır. Uzunca bir girişten sonra İslamiyet'ten önce Türk dini, ilim ve felsefesi, devlet teşkilatı, ailesi ve iktisadi yapısı olmak üzere beş ana bölüme ayrılan kitap, kapağındaki nota göre lise sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmıştır. "Birinci Kısım" kaydından, kitabın İslamiyet'ten sonraki bölümlerinin de düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

### 1.2.2. Gökalp'in Makaleleri

Gökalp'in, çeşitli dergi ve makalelerde yayımlanan makale ve şiirleri üç yüzün üzerindedir. Gökalp'in makalelerinin yer aldığı dergilerin belli başlıları şunlardır:

- a- Rumeli, Selanik 1911
- b- Genç Kalemler, İstanbul 1911
- c- Türk Yurdu, İstanbul 1912-14
- d- Halka Doğru, İstanbul 1913-14
- e- Türk Sözü, İstanbul 1914
- f- İslam Mecmuası, İstanbul 1914-15
- g- Milli Tetebbular Mecmuası, İstanbul 1915
- h- İktisadiyat Mecmuası, İstanbul 1916-18
- ı- Muallim Mecmuası, İstanbul 1916-17
- j- İctimaiyyat Mecmuası, İstanbul 1917
- k- Yeni Mecmua İstanbul, 1917-18-1923
- l- Şair Mecmuası, İstanbul 1918-19
- m- İlim, Fen, Felsefe Tetebbuatı Mecmuası, Ankara 1922
- n- Küçük Mecmua, Diyarbakır 1922-23

Makalelerinin yer aldığı bazı gazeteler ise şunlardır:

Dicle, Peyman, Şura-ı Ümmet, Diyarbakır

Turan, Akşam, Tanin, Cumhuriyet, İstanbul  
Yeni Gün, Yeni Türkiye, Hakimiyet-İ Milliye, Ankara

Gökalp'in, doğumunun 100. yılı münasebetiyle bu makaleleri Kültür Bakanlığı tarafından Makaleler I-IX adı altında dokuz kitapta bir araya toplanmıştır. Böylece ilk kalem tecrübelerinden son günlerine kadar yazdığı yazıların tamamına yakını yayımlanan aşağıdaki koleksiyon içinde yer almış bulunmaktadır.

1. Makaleler I: Diyarbekir, Peyman, Volkan Gazeteleri (haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul 1976).
2. Makaleler II: Genç Kalemler, Türk Yurdu dergileri, Darulfunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası (haz. Süleyman Hayri Bolay, Ankara 1982).
3. Makaleler III: Milli Tetebbular Mecmuası (haz. M.Orhan Durusoy, Ank. 1977).
4. Makaleler IV: İslam İktisad, İctimaiyyat, Şair, Halka Doğru Mecmuaları (haz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara 1977).
5. Makaleler V: Muallim, Yeni Mecmua (Rıza Gardaş, Ankara 1981).
6. Makaleler VI: Yayımlanmadı.
7. Makaleler VII: Küçük Mecmua (M. Abdulhaluk Çay, Ankara 1982).
8. Makaleler VIII: Halka Doğru, İslam, İkdisadiyat, Bilgi, İctimaiyat, Şair mecmuaları (haz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara 1981).
9. Makaleler IX: Yeni Gün, Yeni Türkiye, Cumhuriyet Gazeteleri (haz. Şevket Beysanoğlu, Ankara 1980).

Ziya Gökalp'in 1916- 1923 yılları arasında gazete ve mecmualarda yayımlanan İslamiyet ile alakalı makale ve şiirlerine şunları örnek olarak kaydedebiliriz:

1- İslam Mecmuası'nda Yayımlananlar:

“İslam Terbiyesinin Mahiyeti”, nr. 1, 16 Rebiü’levvel 1332-30 Kanunisani 1329, s. 14-16.

“Fıkıh ve İctimaiyyat”, nr. 2, 30 Rebiü’levvel 1332-13 Şubat 1329, s. 40-44.

“İctimai Usul- i Fıkıh” , nr. 3, 14 Rebiü’lahir 1332-27 Şubat 1329, s. 84-87.

“Örf Nedir? ”, nr. 10, 15 Haziran 1330, s. 290-295.

- “Dinin İctimaî Hizmetleri”, nr. 34, 15 Şevval 1333-13 Ağustos 1331, s. 740-743.  
“Diyanet ve Kaza”, nr. 35, 29 Şevval 1333-27 Ağustos 1331, s. 756-760.  
“Dinin İctimaî Hizmetleri 2”, nr. 36, 14 Zilkade 1333-10 Eylül 1311, s. 772-776.  
“Dinin İctimaî Hizmetleri 3”, nr. 37, 28 Zilkade 1333-24 Eylül 1311, s. 791-796.  
“Din ve Şeriat”, nr. 44, 12 Mayıs 1332-22 Recep 1334, s. 905-908.

## 2- Tanin’de Yayınlananlar:

- “İslamiyet ve Asrî Medeniyet-1-”, nr. 2831, 3 Muharrem 1335-18 Teşrinievvel 1332-31 Teşrinievvel el-efrenci 1916, s. 1.  
“İslamiyet ve Asrî Medeniyet-2-”, nr. 2833, 5 Muharrem 1335-20 Teşrinievvel 1332-2 Teşrinisani-i efrenci 1916, s. 1.

## 3- Yeni Mecmua’da Yayınlananlar:

- “Şahsiyetin Muhtelif Şekilleri”, nr. 6, 16 Ağustos 1917, s. 102-105.  
“Ahlak Buhranı”, nr. 7, 23 Ağustos 1917.  
“Cinsi Ahlak”, nr. 9, 6 Eylül 1917, s. 162-168.  
“Aile Ahlakı-3-Konak”, nr. 12, 27 Eylül 1917, s. 221-223.  
“Aile Ahlakı-3-Konak”, nr. 13, 4 Teşrinievvel 1917, s. 241-245.  
“Aile Ahlakı-3-Konak”, nr. 14, 11 Teşrinievvel 1917, s. 261-265.  
“Aile Ahlakı-3-Konak”, nr. 15, 18 Teşrinievvel 1917, s. 281-285.  
“Aile Ahlakı-4- Gerçek Yuva”, nr. 18, 8 Teşrinisani 1917, s. 341-343.  
“Aile Ahlakı-5- Düğün Adetleri”, nr. 21, 29 Teşrinisani 1917, s. 401-403.  
“Türkçülük Nedir? 2”, nr. 27, 10 Kanunisani 1918, s. 1-3.  
“Türkçülük Nedir? 3”, nr. 29, 24 Kanunisani 1918, s. 41-44.  
“Milliyetçilik ve Cemaatçılık”, nr. 37, 28 Mart 1918, s. 202.  
“Tenkid”: “İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalem”, nr. 40, 18 Nisan 1918, s. 275-277.  
“İktisadi Vatanperverlik”, nr. 43, 9 Mayıs 1918, s. 322.  
“İctihad ve Mücadele”, nr. 56, 8 Ağustos 1918.  
“Hilafetin İstiklali”, nr. 67, 1 Kanunisani 1923.  
“Medeniyetimiz -1-”, nr. 68, 14 Kanunisani 1923, s. 18-19.  
“Medeniyetimiz -2-”, nr. 69, 1 Şubat 1923, s. 24-26.

4- Küçük Mecmua'da Yayınlananlar:

- “Dine Doğru”, nr. 5, 3 Temmuz 1338 (1922), s. 1-7.  
“Manevi Hayat ve Deruni Hayat”, nr. 10, 30 Temmuz 1338, s. 1-6.  
“Hilafetin Hakiki Mahiyeti”, nr. 24, 27 Teşrinisani 1338.  
“Garb Meselesi -1-”, nr. 25, Kanunievvel 1338, s. 15-16.  
“Garb Meselesi -2-”, nr. 26, 11 Kanunievvel 1338.  
“Hilafetin Vazifeleri”, nr. 26, 11 Kanunievvel 1338.  
“İslam Aleminde İntibah”, nr. 27, 18 Kanunievvel 1338.  
“Ümmet Tesanüdü”, nr. 31, 5 Şubat 1338 (1922).

5- Tercüman'da Yayınlanan:

- “Cahiliyet Ailesi ve İslam Ailesi”, nr. 15324, 11 Kanunisani 1340.

6- Cumhuriyet'te Yayınlananlar:

- “Tebessüm”, 9 Mayıs 1340.  
“Velayet ve Sulta”, 10 Mayıs 1340 (1924).

7- Ziya Gökalp'in İslamiyet'le Alakalı Şiirleri İse Şunlardır:

Köylü Şiirleri:

- Oruç (22 Ekim 1908).(Tarihler şiirlerin neşir tarihleridir)  
-Ezan (22 Ekim 1908).  
-Namaz (29 Ekim 1908).  
-Zekat (29 Ekim 1908).  
-Bayram (29 Ekim 1908).  
-Asker Duası (29 Mayıs 1913).  
-Hayat Yolunda (5 Haziran 1914).  
-İlahi (7 Ağustos 1913).  
-Türk'ün Tekbiri (9 Ağustos 1914).  
-Tevhid (14 Ağustos 1914).



Yeni Hayat'tan

Din (20 Ocak 1915).

Mevlid (8 Kasım 1924).

Büyük Farıza (3 Temmuz 1922).

Devlet

Halife ve Müftü

Din ve İlim

Aile

İslam İttihadı

Vatan

### **1.2.3. Ziya Gökalp'in Yazılarından Derlenerek Hazırlanmış Bazı Eserler**

1. Çınaraltı Konuşmaları: Diyarbakır'ı Tan. ve Turizm Der.Yay. No. 14 Ankara 1966.
2. Milli Terbiye Ve Maarif Meselesi: Diyarbakır'ı Tan. ve Turizm Der.Yay. No. 14 Ankara 1972.
3. Hars ve Medeniyet: Diyarbakır'ı Tan. ve Turizm Der.Yay. No. 12 Ankara 1972.
4. Ziya Gökalp Diyor Ki...: Ahmet Halit Kitabevi İstanbul 1950.
5. Yeni Türkiye'nin Hedefleri: Gökalp Yay. İstanbul 1974, H. Tanyu'nun Bir İncelemesiyle.
6. Fırka Nedir? Toplayan : Enver Behnan Şapolyo, Doğu Yay. Zonguldak 1974.
7. Şiirler ve Halk Masalları Ziya Gökalp Külliyyatı I.: Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952.  
Gökalp'in ölümünden sonra halk masallarıyla beraber bütün şiirleri Tansel tarafından notlar ve açıklamalarla birlikte bu kitapta toplanmıştır.
8. Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı II : Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.  
Gökalp'in bilhassa Limni ve Malta'dan ailesine yazdığı 572 adet mektup, muhtevası itibariyle başlı başına ilmî, mefkurevi ve terbiyevi bir eser niteliğindedir.

9. Malta Konferansları: Hazırlayan: Fahrettin Kırzioğlu, Ankara 1977.

Gökalp'in Malta adasında iken verdiği konferansları -muhtemelen sürgünlerden biri tarafından tutulan notları- Kırzioğlu tarafından düzenlenerek neşredilmiştir. Kitapta dört konferans metni ve Gökalp'in basılı eserlerinde işlemediği konuları da ihtiva etmesi açısından önemlidir.

### **1.3. Gökalp'in Kişiliğine Ve Fikirlerine Etki Eden Faktörler**

Son devir fikir hayatının önemli şahsiyetlerinden olan Gökalp, bilgisini ve kültürünü çocuk yaşlarından başlayarak aile içinden, okullardan, hocalarından, siyasi çevresinden ve nihayet Doğulu ve Batılı fikir adamlarının eserlerinden elde etmiştir. Ziya Gökalp'i daha iyi anlayabilmek için düşünce yapısını oluşturan faktörleri iyice tanımak gerekmektedir. Şüphesiz insan devamlı gelişen ve değişen bir varlıktır. Fakat ilk öğretilerin insanın düşünce yapısının oluşumundaki önemli tesiri inkar edilemez.

#### **1.3.1. Ailesi**

Çevresi, menşei, ailesi ve müstesna kişiliği, devrimlerle geçen bir dünyada Gökalp için müstesna bir kılavuz rolü oynadı.

Babası, Namık Kemal'i iyi okuyup benimsemiş, vatan sever, devrimci bir aydın idi. Varolma savaşında kurtuluşu batılasmada arayan bir kuşaktan, Tanzimatçıların neslinden idi. Büyük bir muhabbet ve hürmetle andığı babasının Gökalp'in şahsiyeti üzerinde derin tesirleri vardır. Naklettiğine göre "Ruh işlerine de vehbi bir vukufu olan babasının birinci tesiri, onu istediği, zevk aldığı kitapları okumakta serbest bırakması böylece okumadan "nefret etmek" tehlikesinden kurtarmış olmasıdır.

Babasının ikinci tesiri, ileride fikri ve siyasi şahsiyetinin de esasını teşkil edecek olan "vatanperver" ve "hürriyetperver" olması telkinidir. Babası bu telkini Namık Kemal'in ölümü üzerine yapmıştır.(1888). Babası telkinin zaman ve tarzını o kadar iyi seçmiştir ki, Ziya'nın ruhu bir hamle ile birden bire değişmiştir. Kendisinde o zamana kadar mahsus olmayan mefkure melekesini yaratmıştır.

Üçüncü tesiri de ölümünden az bir zaman evvel babasının, kendisinin tahsili ile ilgili olarak bir dostu ile konuşurken, yetiştirilecek nesillere Avrupa ilimleri ile dinî ve milli irfanın bir terkip halinde öğretilmesi şeklindeki görüşleriyle intikal etmiştir ki Gökâlp'in fikir sisteminin de esasını teşkil etmektedir. Bu meseleyi Gökâlp şöyle anlatmaktadır. Daha ondördüme yeni giriyordum. Bir gün babam bir dostuyla konuşuyordu. Dostu ona, benim okumaya olan merakımdan bahsetti. Tahsil için Avrupa'ya gönderilirim memlekete bir alim yetişebileceğimi söyledi, babam dedi ki, " tahsil için Avrupa'ya giden gençler yalnız Avrupa ilimlerini öğrenebilirler. Milli bilgilerimizden bihaber kalırlar. Medreseye girenler de iyi hocalar bulurlarsa dinî ve milli irfanımıza az çok vakıf olabilirler. Fakat bunlarda Avrupa ilimlerinden mahrum kalırlar. Bence memleketimize en faydalı alimler, bizim için müstacelen bilinmesi lazım olan hakikatleri bilenlerdir. Bu hakikatlerse ne Avrupa ilimlerinde, nede milli bilgilerimizde tam olarak mevcut değildir. Gençlerimiz bir taraftan Fransızca'yı, diğer taraftan Arapça ve Farsça'yı iyi öğrenmelidir. Ondan sonra hem garp ilimlerine, hemde şark bilgilerine mükemmelen vakıf olmalı sonrada bunların mukayese ve telifiyle milletimizin muhtaç olduğu büyük hakikatleri meydana çıkarmalıdır. İşte eğer ömrüm yeterse ben Ziya'yı bu suretle yetiştirmeye çalışacağım"

Bu vasiyetnameyi ömrümün hiçbir anında unutamadım ve unutmayacağım [Gökâlp,1338: 17-25, j] diye belirtmektedir.

Yine babasının oğlu için ilk fikir hazinesi olarak oldukça zengin bir kitaplığı vardı [İnalçık,2000: 9].

Babasının ölümü üzerine Gökâlp'i yetiştirme sorumluluğunu üzerine alan amcası, ulemadan, eski kültürü iyi hazmetmiş biri idi. Amcası Hasib Efendi, Gökâlp'in, Gazali, İbni Sina, Farabi, İbni Rüşd gibi klasik İslam alimlerini ve Muhyiddin-i Arabi ve Mevlana gibi mutasavvıfların eserlerini okumasına vesile olmuştur. Böylece Gökâlp'i İslam kültürü ile tanıştırmış olmaktadır [Şapolyo, 1974: 24].

## 1.3.2. İlim ve Fikir Adamları

### 1.3.2.1. Namık Kemal

Ziya Gökalp üzerinde büyük tesiri olanlardan biri belkide en önemlisi Namık Kemal'dir. Bu konuda Mehmet Kaplan basımını hazırladığı Türkçülüğün Esasları'na (1970) yazdığı önsözde şunları belirtmektedir. "Gökalp'in babası Mehmet Tevfik Efendi, Namık Kemal hayranı idi. Oğluna bu hayranlığı telkin etmiş ve ona büyük vatan severin eserlerini okutmuştur.

Namık Kemal öğretileri adeta Ziya Gökalp'e vasiyet olarak intikal etmiştir. Bundan dolayı Namık Kemal'i iyi okumak ve iyi tahlil etmek gerekmektedir. Aşağıda Türkleşmek İslamlaşmak ve Batılılaşmak konularında Namık Kemal'in görüşlerini incelemeye çalışacağız.

Namık Kemal, Türk kahramanlığına hayranlığını "Dünyada merd idik ve mertlikte tek idik" diye özetlemiştir.

Namık Kemal, Sofya'dan İstanbul'a geldiğinde, kendini medeniyet buhranı içinde bulmuştur [Filizok, 1988: 39]. Tarihi hadiseler mevcut müesseseleri ile batı medeniyeti karşısında ayakta duramayacağını göstermiştir. Namık Kemal bütün fikri ve edebi eserlerinde bu temel meselenin çözümü ile ilgili teklifler ortaya koymuştur.

Namık Kemal'e göre batılılaşmak gerekiyordu. Namık Kemal'in batı değerlerinde bulduğu değerleri başlıca şöyle sıralaya biliriz. Hürriyete düşkünlüğü, parlamenter sistemi, ilme büyük önem verilmesi, batılı insanın çalışkanlığı ve batılının zaman anlayışı. Batılılar zamanı "İstikbal" olarak idrak ediyorlar. Geleceği hazırlamaya büyük bir önem veriyorlar. Biz ise hep maziyi hasretle anıyoruz diye ifade eder. Namık Kemal'in batı medeniyetinde bulduğu temel değerler bunlardır.

Doğu ve Batının ahlak kurumlarını mukayese eden Namık Kemal İslam ahlakını tercih eder. Namık Kemal'e göre batının örf ve adetlerini taklit etmemiz gerekmemektedir.

“Avrupa’nın ne kadar beğenmeyip de ilgasıyla uğraştığı şeyler var ise, bizim memleket garbın süprüntülüğü imiş gibi buraları mı çekip toplayacağız”[Namık Kemal, 1327: 176] diyerek batının her şeyini tefrik etmeden almamızı eleştirmektedir.

Namık Kemal doğu medeniyetini İslam medeniyeti olarak düşünür, bundan dolayı tenkitlerini İslamiyet’e değil İslam ülkelerinin hali hazırdaki durumuna yöneliktir. Namık Kemal gününün toplumu “Rüya” adlı eserinde şiddetle tenkit eder: Toplum gaflet içindedir, sefaleti, esareti benimsemiş, fikri hayatını durdurmuş, maarife değer veren kalmamıştır. Tembellik atalet ruhlarına işlemiştir. Yüksek ahlaki değerler, adalet duygusu kalmamıştır. Tevekkül istikbal endişesini yok etmiştir. Büyük bir medeniyet çöküş manzarası arz etmektedir. Ona göre elimizdeki bütün kuvvetimiz İslamiyet, tarihimiz, halkımız ve toprağımızdan ibarettir. “Biz adam olmak istersek iyice bilmeliyiz ki bugün elimizde fuyuzatı diniye ve fazilet-i eslaf ve fetanet ve celadet-i tabiiyye ve hüsn-i ahlak ve kabiliyet-i enaziden başka fahredecek bir şeyimiz yoktur” [Tansel, 1967: 164] demektedir.

Batı medeniyetleriyle bir senteze varılırken Doğu medeniyetlerinden alacağımız unsurlarda bundan dolayı şunlardan ibaret olacaktır. İslamiyet, İslam hukuku, ahlak.

Namık Kemal’in doğu müesseseleri içinde bütünüyle ve hararetle müdafaa etmek istediği tek müessese İslamlıktır. O İslamiyet’in hayatiyetine inanır [Akün,İA,71].

İslamlık, “terakki” ye mani değildir. Bundan dolayı İslamî esaslarla batı müesseseleri birleştirilerek yeni bir terkibe ulaşılabilir. Namık Kemal gerekli ıslahat yapıldıktan sonra Doğu medeniyetinin, Batı medeniyeti ile yarışılabilceği hatta eskiden olduğu gibi medeniyetin yeni merkezi olabileceği kanaatindedir.

Bu ıslahat yapılırken de kendi değerlerimiz göz önünde tutulmalıdır. Batılıların teklifleri göz önünde bulundurulacak yapılacak ıslahat bizi başarıya götürmeyecektir.

“İngilizler, Avrupalılar, falanlar istikbali nasıl temin eder?. Dünyada başkasının enfas-i hayatı ile yaşar insan mı görülmüş? Biz Avrupalıların istedikleri sûretle ıslahat icra

edemeyiz velev ki edelim: Avrupa, bizim muhtaç olduğumuz ıslahatı bilmezki, hatta onların reyine ittibadan kabil olsun”[Tansel, 1967: 278]denektedir.

### 1.3.2.2. Ahmet Mithat Efendi

Ziya Gökalp’in gençliğinden itibaren okuduğu ve fikirlerini benimsediği yazarlardan biride Ahmet Mithat Efendi’dir. Ahmet Mithat Efendi’nin, konumuz açısından önemli bazı konulardaki fikirleri şöyledir.

Ahmet Mithat Efendinin yaşadığı asır, batının bir çok yönleriyle bize üstünlüğü kabul ettirmiş olduğu bir devirdir. Onun bütün endişesi bizim için vazgeçilmez olan din, ahlak, felsefe ve aile gibi değerlerin ezilme gücüne sahip olmasıdır. Din, felsefe ahlak ve aile gibi müesseselerimizi batı medeniyetine karşı heyecanla müdafaa etmiştir.

Ahmet Mithat Efendi’nin fikirlerinde, medeniyet ile dinin bir birleriyle çok yakın, hatta birbirinin aynı veya bir diğerinin ön ve arka yüzü gibi telakki edildiği görülür. Ona göre medeniyetten maksat maddi terakki, dinden maksat da ahlaktır. Bazı yazarların şarkın medeni olamayacağını, çünkü medeniyetin Hıristiyanlığın eseri olduğunu iddia etmişlerdir. Ahmet Mithat bu iddia karşısında, medeni terakkiliği Avrupa’da görüp almaktan dolayı hicap duymadığımızı, ancak bu terakkinin Hıristiyanlıktan değil, bilakis ortaçağdan sonra kiliseye karşı çıkan ilimden doğmuş olduğunu belirtir.

Ahmet Mithat Osmanlı gençlerinin Avrupa’daki sosyalist, anarşist, alemler sonucu ortaya çıkan dinsizlik cereyanlarına kapılmalarından korkar. İslamiyet’in terakkiye, mani olmadığını şöyle belirtir.

“Bil’akis diyanet-i celile-i islamiye terakkiyat-ı sahihanın mani değil müşevvik-i tammı olup hükemay-ı islamiye hikemiyatta ne derece ileriye varmışlarsa akide-i İslamiyelerini dahi o kadar takviye etmişlerdir [Ahmet Mithat Efendi, 1883: 508].

Bu konu Ahmet Mithat Efendi'ye göre doğu ve batı medeniyetlerinin çatışmasında göz önünde bulundurulacak en mühim meselelerden biridir. Zahiri bir görüşle, Avrupa da din ve medeniyet çatışma halindedir. Rönesans'tan beri medeniyetin her ileri adımıyla Hıristiyanlık gerilemiştir. 19. Asırda- ki tabiat ilimlerinin şahihasına çıktığı devirdir- kilisenin kainat ve tabiat hakkındaki görüşlerinin tamamen yanlış ve batıl olduğu gerçekleşmiş, bu sebeple bilhassa genç nesiller arasında dinsizlik cereyanı, geniş bir mecra bulmuştur.

Fakat gerçekte de bu böyle midir? Yani medeniyetin ilerlememesi dinin aleyhine mi olmaktadır? Önce din deyince İslam'ı ve Hıristiyanlığı ayrı ayrı mütalaa etmek gerekir. Nitekim bu mütalaanın eksikliği, dinsizlik akımının Osmanlı ülkesine de sirayetine sebep olmuştur.

Ahmet Mithat Efendi Osmanlı gençlerini Hıristiyan misyonerlere karşı ikaz etmek maksadı ile müdafaa adlı kitabı kaleme alır. Bu kitapta fenne uygun dinin ne olacağı bahsi münakaşa eder. Acaba mevcut bütün ilimleri ihtiva eden bir din mi? Hayır çünkü bu takdirde böylesine din değil olsa olsa ansiklopedi denir. Binaenaleyh din-i fenniden anlaşılacak olan, dinin fenne aykırı olmamasıdır.

Bu girişten sonra, Ahmet Mithat, Kur'an-ı Kerim'de zikredilmiş olan bir çok ayeti delil göstererek 19. asır ilimlerinin henüz ulaştıkları bazı gerçeklerin, 13 asır evvel beyan edilmiş olduğunu anlatır. Bunlar astronomi, tabiat, insan bedeni, psikoloji gibi ilimlere ait gerçeklerdir. Bu konuları da zaman zaman Hıristiyan ve İslam'ın müspet ilimler karşısındaki tavrının İslamiyet lehine ağır bastığını ortaya koyar [Okay,1975].

### 1.3.2.3. Yorgi Efendi

Gökalp Diyarbakır Mülki İdadi'sinde okurken (1891) onunla meşgul olan biri vardı. Bu kişi Diyarbakır'da tanıdığı doktor Yorgi'dir. Gökalp üzerinde doktor Yorgi'nin tesiri büyük olmuştur. Gökalp Hocamın Vasiyeti yazısında "bir Türk kadar Türklüğü düşünürdü veya bize öyle gelirdi" dediği Avrupa felsefesine ve Fransız edebiyatına vakıf; "tabip olduğu halde tababete inanmayan " "münzeviyane yaşayıp, düşünce



üretmekle meşgul olan bu tarih-i tabip hocası filozof-muallim, onun şahsiyetinde ve entelektüel hayatının teşekkülünde derin izler bırakmıştır. O sıralarda (1893-94) derin buhranın en şiddetli devresini yaşayan Ziya için bu hocanın “her sözü yeni bir ufuk” açmaktadır. Ziya “bir şey öğrenebilirmiyim diye Yorgi ile daima konuşur ve ondan ilave Fransızca ve felsefe dersleri alır [Korkmaz, 1988: 22]. Ülken’e göre dindar aile muhitiyle çatışmaya giden fikirlerin ve bu suretle geçirdiği inanç krizinin ilk kaynağı bu Dr. Yorgi dir [Ülken, 1966: 298]. Dr. Yorgi tam bir tabiiyyün savunuru ve naşiri idi. Gökalp’in bu dönem yazdığı şiirlerinde insanın tamamen doğanın ezici kurallarına bağlı, irade, yaratma ve ülkülerini gerçekleştirme gücünden yoksun yada kendi değimiyle “yaşayan bir makine” sayılmasına karşı çıkıyordu. Bu dinsel kuşkuları karşısında aile ve arkadaşları onun dinsizlikle suçlamışlardır [Heyd, 1979: 30].

Dr. Yorgi’nin Gökalp üzerindeki tesirini biraz da kendinden dinleyelim. “Bir gün eski sınıf arkadaşlarımdan Abdullah Haşim, doktora gitmemizi teklif etti. O evini tanıyordu moda civarında oturuyormuş. Beraber gittik. Hocamız, İstanbul’da ki yeni cereyandan bahis açtı:

“Türk gençleri siyasi bir inkılap yapmak meşruti bir idare tesis etmek istiyorlardı. Bu hareket tebcile şayandır. Yalnız bir cihet var ki, inkılap, taklitle olmaz. Türkiye’deki inkılap, Türk milletinin ictima-i hayatına, milli ruhuna uygun olmalı. Yapılacak kanun-i esasi Türk milletinin ruhundan kopmamalı icctimaî bünyesine tevafuk etmeli. Böyle olmazsa, yapılacak inkılabın memlekete muzır olması ihtimali var. İyi bir kanuni esasi yapılabilmek için evvelemirde Türk milletinin psikolojisini ve sosyolojisini tetkik etmek lazım...”

Bu sözleri vasiyet telakki eden Gökalp “Ben babamın vasiyeti gibi, hocamın bu vasiyetini de hiç unutmadım. Delili şu ki, o günden itibaren Türk milletinin sosyolojisiyle psikolojisini tetkik edebilmek için, evvelemirde bu ilimlerin umumi esaslarını öğrenmeye başladım” demektir [Gökalp,1338:1-15, i].



#### 1.3.2.4. Durkheim

Gökalp'in sosyolojisi üzerinde Durkheim'in büyük tesiri vardır. Gökalp'in cemiyet hayatında dine büyük bir yer ve önem vermesinin kaynağı, onun sosyolojik fikirlerinin temelini teşkil eden Durkheim sosyolojisidir. Çünkü Durkheim'e göre bütün içtimai müesseselerin kaynağı, din olup, hepsi ondan çıkmıştır. Bunun yanın da Auguste Comte'un ileri sürdüğü ve üç hal kanunu ile ifade ettiği insan zihninin ve insan cemiyetinin üç devreden geçtiğini belirten düşüncesi hem Durkheim'e hem de, dolayısıyla Gökalp'e tesir etmiştir. Çünkü bu düşünceye göre insan zihni ve cemiyetleri, dinî ve metafizik devreleri geride bırakmış ve pozitivist denilen ilmin hakim olduğu bir devreye gelmiştir. Dolayısıyla, dinin hakim olduğu cemiyetlerinde geride kaldığı fikrinin yaygınlaştığı bir zamanda Gökalp'in bu fikirlerden bazı izler taşıması tabiidir.

Durkheim sosyolojisi, Fransız ihtilalinin tezleri üzerine kurulmuştur. Durkheim, bozulmuş bir yapıda düzen, istikrar aramakta, manevi duygularla bütünleşmiş iş bölümünün geliştiği sınıf çatışması yerine, sosyal bütünleşmeye temel olacak meslekler arası dayanışma fikrini taşımaktadır. Gökalp de düzenini kaybetmiş bir toplumdaki bir devletin bir mütefekkirde uyandırdığı yeniden doğuş çırpınısı, eserlerinde hakimdir.

Gökalp'i etkileyen fikir ve metodlar, aksiyona dönüşürken, hareket alanı Türk sosyal müesseseleri ve Türk toplumu olmuştur. Durkheim gibi, ferdi şuuru inkar edip mücerret bir kolektif şuuru peşinde de değildir. Ona göre kolektif şuuru ferdi şuurların matematik toplamı değildir. Ferdi şuurlardan ayrı ve onlar karşısında objektifleşen bir şuuru Gökalp'te müşahhaslaşmaktadır ki oda "Millet" tir [Baydur, 1996: 151].

#### 1.3.3. Hapis ve Sürgün Hayatı

Gökalp'in, hapis ve sürgün hayatı yaşamasının da fikir hayatına önemli tesirleri olmuştur. İlk hapis hayatı arkadaşına yazdığı "istibdat ve padişah" konulu mektubu yüzünden olmuştur. Olayın kısa gelişimi şöyledir:

Harp Okulu öğrencilerinin Sultana karşı gösteri düzenlemelerinden (1897) sonra, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin sıkı bir kontrol altına alınmış olması nedeniyle Gökâl'ın devrimci çalışmaları, Abdülhamit'in gizli polisinden uzun süre saklanamazdı. Gökâl'ın Diyarbakır'daki arkadaşlarının evlerinde yapılan aramalarda yasak kitap ve makaleler bulunmuş ve bunlar arasında Gökâl'ın görüşlerini açıkça ortaya koyduğu bir de mektup vardı. Polisin İstanbul'daki ilgilileri uyarması üzerine Gökâl, Veteriner Okulu'ndan atıldı. Bir süre sonra da yakalanarak bir yıl hapisle cezalandırıldı (1898) ve siyasal tutuk evi olan Taşkışla'da on ay, Mehterhane cezaevinde ise iki ay tutuklu kaldı.

İşte bu ilk hapis hayatında kendisini çok etkileyen iki hadise ile karşılaşmıştır. Birisi hapisanede çok yalvardığı halde kendisine kitap verilmemesi, sadece Kuran'ı Kerim okumasına müsaade edilmesidir. Bu süreyi bir "itikaf hayatı" olarak tarif eden Gökâl, bu hayatın kendisini " ruhi buhranlardan" edebi suretle kurtardığını ifade etmektedir.

İkincisi Naim Bey isminde "ihtiyar inkılâpçı" dan dinledikleri ile siyasal hayatı bakımından ilerideki karar ve çalışmalarının istikametlenmesidir.

Naim Bey'in bir "vasiyet" olarak ifade ettiği görüşlerine göre, meşrutiyet tam bir meşrutiyet olmayacaktır. Çünkü, milletimiz uykudadır. Bu yüzden bu meşrutiyet uzun sürmeyecektir. Ama bu zaman içinde mebuslar suiistimal, gazeteler şantaj yarışına girecekler. İttihadı İslam istekleri çoğalacak, bunu bahane eden İngilizler saraydan meclisin kapatılmasını isteyecekler, bir sabah "irade-i seniye" ile meclisin kapatıldığı duyurulacaktır. Ama buna müteessir olamamak lazımdır. Ancak bu meşrutiyet devam ettiği müddetçe bir şeye dikkat etmek lazımdır. Matbuat serbestisinden istifade ederek uyuyan milleti uyandırmak, yani istikbaldeki hedeflerini, gayelerini öğretmek.... Naim Bey, bu hedefleri gösterecek mütefekkirlerinin bulunmadığını da ilave ederek, Ziya gibi gençlerin okuyup, araştırıp düşünerek, millete hangi fikir, duygu, idealleri telkin etmek gerektiğini bulmalarını ister. Bu gençler milletin tehlike ve selamet noktalarını, milleti tekamül ve medeniyete götürececek en önemlisi onları uyandıracak fikirleri tespit

etmelidirler. Meşrutiyet ilan edilince hangi programı tatbik edeceklerini bilmelidirler. Meşrutiyet ilan edilir edilmez de bir gazetenin başına geçerek, hedeflerini mefkureleri, umdeleri hiç durmadan hiçbir teenni endişesine kapılmadan yapmak ve “milli program” ı matbu sahifelere geçirmek gerekir. Zamanında okunmasa bile (ki okunmayacaktır da) daha sonraki devirlerde bu milli mefkureler milleti uyandıracak ve millet hürriyet ile meşrutiyeti kendi mücadelesiyle yeniden istihsal edecektir. Hakiki meşrutiyet te budur, Gökalp bu kişi hakkında aynı makalesinde “ihtiyar meşrutiyet perver bu sözleri söyledikten sonra vasiyetini tutacağıma dair benden söz aldı. Ben de vatan yolunda nasıl çalışmam lazım geldiğini vazih bir suretle göstererek beni gerçekten irşat eden bu insanı kendime “pir” ahzettim [Gökalp,1338: 1-15, h] demektedir.

Cezaevinden salındıktan sonra Gökalp, Diyarbakır’a sürgüne gönderilmiş ve kentten ayrılması yasaklanmıştır. Gökalp, dokuz yıla yakın bir süre Diyarbakır’da kapalı bir yaşam sürdü. Bu sürede önemli hiçbir işte çalışmayarak bütün vaktini çalışmalarına ayırdı. Sürgün hayatı Sultan’ın 1909 yılında tahttan indirilmesiyle son bulmuştur.

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndaki yenilgisinden sonra müttefik kuvvetler İstanbul’u işgal etmişlerdir. Bu sırada yeni hükümet Ziya Gökalp’i tutuklamış(1919) ve Ermeni aleyhtarı kışkırtmalara katılmakla suçlamıştır. İttihat ve Tekakki’nin diğer üyeleri ile birlikte çıkartıldığı askeri mahkemede suçlu bulunmuş ve Malta’ya sürgüne gönderilmiştir. Gökalp Malta’da tek kişilik bir üniversite kurmuş ve ulusal uyanış ülküsünü açıklamaya devam etmiştir. Malta sürgünü 1921 yılında sona ermiştir.

#### **1.4. Gökalp’in Yazılarında İşlediği Dinî Temalar**

##### **1.4.1. Gökalp’in Din Anlayışı**

Her büyük mütefekkirin metafizik meseleler üzerinde kafa yorduğu ve metafizik yorumlar getirdiği, tarihin ilk devirlerinden beri bilinen bir gerçektir. Metafiziki

meselelerle uğraşmayan, bu hususta derinliği olmayan düşünürler satıhta kalmaya ve olayların arasında sıkışıp gelişmemeye mahkumdur.

Türk cemiyetinin dünü, bugünü ve yarını hakkında araştırmalar yapmış, düşünceler sarf etmiş, hükümler yürütmüş ve yeni bir cemiyet üzerinde sistemli olarak düşünmüş bir mütefekkir ve bir sosyolog olarak Ziya Gökalp, sisteminde dine büyük bir yer ve önem vermiştir. O, bu bakımdan derin metafizik endişeler taşımış ve metafizik problemler üzerinde uzun müddet kafa yormuş, aynı zamanda yeni fikirler getirebilmiş bir düşünürümüzdür. Bu bakımdan Gökalp, hem felsefi, hem dinî, metafizik görüşleri sürmüştür. Onun üzerinde durduğu esas mesele, yeni Türkiye’de dinî hayatın nasıl olacağı ve bilhassa İslamiyet’in nasıl bir yer işgal edeceği meselesi idi [Bolay, 1989: 133].

Dinin, Gökalp’in düşün çizgisindeki yerini tespit hususunda Abdulkadiroğlu şunları belirtmektedir. “Gökalp, cemiyet meselelerini titizlikle işlemiş, cemiyet hayatına nizam veren kaideler arasında “din”i, en başta kabul ederken, dinî meselelere de bir din adamı olarak değil, bir sosyolog olarak eğilmiştir. Gökalp’in kendine has bir İslamiyet görüşü vardır” [Abdulkadiroğlu, 1985: 93].

Gökalp her şeyden önce dinin ferdi hayatta oynadığı rolü ortaya koymak ister. Bunun için o, meseleyi ferdi şahsiyetin gelişmesi noktasından ele alır ve dine ferdin ruh dünyasındaki bıraktığı derin tesirler açısından bakar; bunun insan şahsiyetinin teşekkülündeki akislerini meydana çıkarmaya çalışır. Bundan dolayı, evvela Gökalp’in din kavramından ne anladığını belirtmemiz gerekmektedir.

Ona göre din, mahiyeti icabı “Fevkal Ahlak”, “Fevkal Bedi’yyât”, “Fevkal Mantık” bir tabiata sahiptir. Din, genel ahlaktan daha üstündür. Çünkü ahlak insanı fazilete kadar yükseltebildiği halde din onu “evliyalık” denilen, kutsî makama kadar yükseltir. Gökalp dinin bedi’yyatın (estetğin)de üzerinde olduğunu söylerken, bunun kaynağına kadar inmektedir. Onun nazarında, bizim çocukluk yıllarımıza ait Ramazan geceleri, bayram ayinleri, mevlitler, kandiller, camilerdeki cemaatle kılınan namazlar müşterek yapılan çeşitli ibadetler, yani bütün dinî yaşayışlar ruhumuzda derin izler

bırakmaktadır ki, işte bu izler sonradan kutsallaşarak estetik duygularımızın kaynağını teşkil etmektedir. Demek ki Gökâl, güzelliğın kaynağı olarak çocukluk hayatımızda yaşadığımız mukaddeslerin etkisini kabul etmektedir. Böylece mütefekkirimiz ahlaki, ilmî ve estetik değerlerin kökünü dinde görmektedir.

Gökâl, evliyanın yani velilerin idrak vasıtasını da mantık-üstü olarak görür ve onların “zevk, hâl, mükâşefe” ile idrak ettiğini söyler. Mahiyeti her ne kadar normal hayatın üstünde ise de din, müessesese olarak, insanlara, cemiyetlere hitap etmek ve onlardaki bozukluktan düzeltmek gayesiyle gelmiştir. Bu bakımdan din, kesin itikadları ve feyizli ibadetleri ile ruhları vecd içinde coşturur. Birbirine bağlar ve samimi bir saadet verir. Dinî hayat, işte bu vecdleri yaşamak ve bu ulvi zevkleri tatmaktan ibarettir. İnsanı manen tatmin eden, ona en kalıcı ve en tatmin edici değerleri veren din onu en iyi, hatta medeniyetten de iyi mesud etmekte, mutlu kılmaktadır. Bunun için, iman ve ibadetlerle dinî duygu daima kuvvetlendirilmelidir. Bu duygu vicdanlarda zayıflasa, herkesin bu müesseseden beklediği sevgi, şevkat, vecd ve sevinç de kaybolur. Halbuki insan, sevgiye, şefkate, ümide, huzura ve teselliye ihtiyaç duymaya devam edecektir.

Ziya Gökâl’in din ve itikad ile ilgili düşüncelerini Malta’dan ailesine yazdığı mektuplarında açık bir şekilde görüyoruz.

Gökâl, Malta Mektuplarından birinde “en iyi dinin Allah’ı en çok sevdiren din” olduğunu yazıyor. Allah’a inanan, O’nu seven ve O’na tam bağlanan kimse, ne sinirli olur, ne de bunalıma düşer. Çünkü Gökâl’e göre “sinirlilik iman zayıflığından gelir” [Göçün,1992:104]. onun nazarında hakiki iman “tarihi yürüten kuvvettir. Milletleri, medeniyetleri yükselten odur”[A.g.e.:104]. Bu son fikir Hegel’in tarih felsefesinde ileri sürdüğü ve Külli Ruh tarihte üstün akıllı kahramanlarla tecelli eder; şeklindeki fikrini hatırlatmaktadır. Gökâl bu hususta ayrıca şunu söylemektedir. “Allah iradesi, evvel-emirde umumum vicdanı suretinde fiile munkalib olur”[age: 525] böylece, ilahi irade fertleri vicdanında bir kuvvet haline getirerek, yine ilahi kuvvetin yardımıyla fiilen tahakkuk sahasına girmiş olmaktadır. Görülüyor ki Gökâl, Allah’a imanın cemiyet hayatındaki tecellisini cemiyetin hareketi ve gelişmesi ile bağlamakta ve dinin ferdi vicdanlarda oynadığı büyük rolün cemiyete nasıl aksettiğini ortaya koymaktadır. Bu

bakımdan din, fertlere mukaddes gayeler ve idealler veren bir müessese olarak aynı zamanda bu ideallerin gerçekleşme safhasına dökülmesiyle cemiyetlerin gelişmesi ve yücelmesi birbiriyle irtibatlandırılmaktadır.

O bu mektuplardan birinde din ile ilmi karşılaştırarak şöyle demektedir; “Din de ilim gibi kıymeti yemişinden belli olan bir ağaçtır. Din ağacının da yemişi ahlakıdır. Babalarımız, dedelerimiz hep dindarlıkları sayesinde ahlaklı bir hayat yaşamışlardır. Sizde rehberiniz hem ahlaklı bir din, hem de ahlaklı bir ilim olmalıdır. Yalnız dinin ve ilmin değil, şiir edebiyat gibi bedii eserlerin de kıymetini ahlaki neticeleriyle ölçünüz. İnsanın hayvanlardan farkı ahlakı olmasıdır. Tahsilin, terbiyenin gayesi de ahlakıdır. Bu asırda vicdanların yegane hakimi, ahlakıdır [Göçgün,1992: 158].

Gökalp, dini, ilmin zaruri neticesi saydığı bir yazısında; “ İlmin vazifesi zihinlere tedbir öğretmek, dinin gayesi gönüllere tevekkül ilham etmektedir. Birbirinin lazım-ı gayrı- müfarıkı bulunan bu iki kuvvet, beşeriyetin iki muazzez rehberi selametidir [Gökalp,1909;Göçgün,1992: 157] hükmünü verdiğini görüyoruz. Bu itibarla, vicdanlarının ayrılmaz bir parçası saydığı din duygusunun insanlarda muhakkak artması gerektiği anlayışı içinde, din ile medeniyeti bir bütün kabul eder.

Vicdanlarda din azaldıkça, mabetlerde de mümin az görülür. Halbuki din insanlar için en büyük vecd menbaıdır. İnsanı mesud eden evvela din, sonra medeniyettir. Ne dinsiz medeniyet bir işe yarar nede medeniyetsiz bir din. Bir memlekette dinle medeniyet beraber giderse o memleket ahalisi bahtiyar yaşar [Göçgün,1992: 158].

Gökalp sürgün hayatında inanmış bir insan ve itikadı sağlam bir mümin hüviyetiyle Malta’da çan seslerinden şikayet eder ve ezan sesine beslediği özlemi, Hıristiyanların dinlerine bağlılığına beslediği hayranlıkla “... burada kilise çanları hiç susmuyor. Kulağımız bu sese alışmamış. Keşki bizim minarelerde de böyle daimi ezanlar, ilahiler okunsa; burası çok dindar bir memleket. Kiliselerden birisi susuyor, öteki çalmaya başlıyor” [A.g.e.:158] demektedir.



Gökalp'in kendi çocukları ve ailesine yazdığı mektuplarında, din, iman ve itikad ile ilgili görüşleri aslında onun bütün çocuklara ve ailelere vermek istediği bir mesajdır.

Gökalp'in bir Durkheim taklitçisi olduğu iddiaları onun bu dinî söylemi ile çelişmektedir. Çünkü Gökalp her ne kadar Durkheim'den bazı esaslar almış ise de onu aynen kopya etmemiş veya fikirlerini aynen nakletmemiştir. Hatta onu bazı noktalarda aşmıştır. Gökalp her şeyden önce inanmış bir Müslüman'dır. Bu sebeple o, din deyince evvela İslam'ı anlamaktadır. Dolayısıyla Gökalp dine, sosyolojik bakımdan sosyal bir müessese olarak bakmazdan evvel bir mümindir. İslam onun kalbinde, vicdanında ve kafasında çok değişik akisler uyandırmıştır. Hatta sadece aksiler değil bir takım çalışmalarda hasıl etmiştir. O "felsefeye doğru" adlı yazısında şunları söylemektedir:

Kalbimiz dinî, ahlaki, bedii kıymetleri anlar, onlardan vecd alır, bu vecdlerle saadet içinde yaşar. Aklımız ise kıymetleri maddi kadrolara sokmaya çalışır. Akıl bu işte muvaffak olmayınca, akıl ile kalp arasında gayet hiddetli bir mücadele başlar.

Gökalp bu bakımdan dini, fertleri seve seve idealleri uğrunda ölüme sevk eden en kuvvetli müessese olarak görür. Fertlerin vicdanında ahlaki, bedii ve çeşitli tesirler uyandıran din, böylelikle milli kültürün yani Gökalp'in tabiriyle Milli harsın menbaı olmaktadır.

Din cemiyetlere şahsiyet vermektedir. Evliyalar fertlere, Peygamberler de cemiyetlere şahsiyet verirler. Bu husustaki makalede "Sultan-ı Enbiya olan Peygamberimiz, badiye Araplarını amik bir cahillikten en yüksek bir hars ve medeniyete yükselttiği gibi, zuhurundan yüz sene geçmeden neşrettiği din, dörtyüz milyonluk büyük bir insanîyetin icctimaî ve ferdi nazım ve mürebbisi oldu"[Gökalp,1338: 1-7, g] demekle "din" in ve tebliğcisi olan "peygamber"inin cemiyetler üzerindeki tesiri açıkça ifade edilmektedir..

Yukarıda açıkladığımız düşünce ve fikirlerle devrinin İslâm'ı neşriyatını kâfi görmeyenler, dinî sahada bir gerileme olduğu, hurafelerin yayıldığı kanaati ile 30 kânunusani 1329'da Ziya Gökalp'in de teşviki ile İslam Mecmuası'nı [Çavdar, 1988] çıkartmaya başladılar.

Ziya Gökalp'in İslam Mecmuası'na büyük katkısı olmuştur. O ister bu mecmua ister diğer mecmualarda yazdığı onlarca makalesinde din ve çeşitli sosyal kavramlar üzerindeki düşünce ve görüşleri belirtmiştir. Onun bu görüşlerini ilgili makale ve kitaplarına dayanılarak şu başlıklar altında inceleyebiliriz.

#### 1.4.2. Ziya Gökalp ve İctimaî Usul-u Fıkıh

Gökalp Osmanlı toplumunun kurtuluşunu bir sentezde görür: "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak". Öte yandan bir ulus devletinin kuruluşu için her şeyden önce bir ulus ideolojisi lazımdır: "Türkçülüğün Esasları".

Söz konusu siyasi tercihlerin toplum bilim alanına nasıl yansıdığı konusunda Ziya Gökalp'in Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Halim Sabit'in çıkardığı İslam Mecmuasında yazdığı makaleleri bize ışık tutacaktır. Fakat Gökalp'in bu konuyu irdeleme sebeplerini ortaya koyabilmek için Fıkıh ve Usul-i Fıkıh tabirlerinin açıklanması gerekmektedir.

Fıkıh: İslamî düşüncenin hülasası, İslamî Hayat tarzının tipik izahı, İslam'ın kendisinin esas ve özüdür [Schacht, 1986: 9]. İslam hukuku profesörü J. Schacht, Fıkıhın toplumu düzenleyici fonksiyonu konusunda şunları söylemektedir. "Fıkıh dinî ödevlerin hepsini içine almaktadır. Bu ödevlerle her Müslümanın hayatını bütün yönleriyle düzenleyen Allah'ın tüm emirleridir. Fıkıh, ibadet ve dinî merasimlerle ilgili esasları ihtiva ettiği gibi aynı şekilde siyasi ve hukuki kaideleri de kapsamaktadır [Schacht, 1986: 9].

Usul-u Fıkıh ise Fıkıhın epistemolojik kaynaklarını tanımlar ve bu kaynaklardan hareketle Fıkıhi hükümlere nasıl ulaşılabileceğinin kurallarını koyar. Bir fıkıh mantığı olarak görülebilecek olan Usul-i Fıkıhın görevi; epistemolojik kaynakları ile Fıkıh arasında sağlam bir köprü oluşturmaktır [Şentürk, 1996: 87].

Gökalp'in temel hareket alanı toplum olmuştur. O, toplumun yönlendirilmesine ve şekillendirilmesine yani sosyal devrime büyük önem vermektedir. Bundan dolayı



Gökalp'in toplumu düzenlemeyi gaye edinen fıkıh ve metodu konusunda yazmaması beklenemezdi.

Gökalp 1908 devriminin sadece siyasi yönüyle sınırlı kalmaması aynı zamanda ictimaî inkılabında bununla paralel yürütülmesi gerektiğini dillendirir. İctimaî inkılap ise siyasi inkılabın toplumsal bir temel oluşturma gayretidir [Karakaş, 2000: 210]. Bu düşüncelerle Gökalp bu konudaki ilk makalesini İslam Mecmuasında 1913 Şubatında "Fıkıh ve İctimaiyat" başlığıyla yayınlar. Yine 1913 Şubatında "İctimaî Usul-i Fıkıh" ile bu konudaki ikinci makalesini yayınlar. Bu iki makalesinin yazımından sonra bu konuda yazmaya yaklaşık bir yıl kadar ara verecektir. Gökalp Mayıs 1914'te aynı mecmuanın 8. sayısında "Husun ve Kubuh" üst başlığı ile "İctimaî Usul-i Fıkıh Meselesi Münasebetiyle" alt başlığı ile bu alanda tekrar yazmaya başlar. Onuncu sayısında ise "Örf Nedir?" üst başlığı ve yine "İctimaî Usul-i Fıkıh Meselesi Münasebetiyle" alt başlığı ile bir makale daha yazar. Gökalp bu dört makaleden ilk ikisi ile Usul-u Fıkıh konusundaki görüşlerinin çatısının kurulması ve Husun Kubuh ve Örf Nedir? Makaleleri ile de tezinin temellendirilmesini yapmıştır.

Haziran 1914 senesinden Eylül 1915'e kadar Gökalp bu konu ile alakalı şu makaleleri de kaleme almıştır.

- İctimaiyat-İctimaî Neviler, İslam Mecmuası, 1914
- İctimaiyat-Diyanet ve Kaza, İslam Mecmuası, 1331
- İslam İctimaiyatı: Dinin İctimaî Hizmetleri 1, İslam Mecmuası, 1331
- İslam İctimaiyatı: Dinin İctimaî Hizmetleri 2, İslam Mecmuası, 1331
- İslam İctimaiyatı: Dinin İctimaî Hizmetleri 3, İslam Mecmuası, 1331

Gökalp bu makalelerinde Fıkıh ve Sosyolojiyi sentez etme çabası içindedir [Şentürk, 1996: 148]. Gökalp Fıkıh ve İctimaiyat başlığıyla yayınladığı makalesini şu sözlerle bitirmektedir. "Fıkıhın menbaları ikidir; nakli şeriat, ictimaî şeriat. Nakli şeriat tekamülden mütealidir. İctimai şeriat ise ictimaî hayat gibi daimi bir sayruret (devinim) halindedir. O halde Fıkıhın bu kısmı İslam ümmetinin tekamülüne tab'an tekamül etmeye yalnız müsait değil aynı zamanda mecburdur da. Fıkıhın nusunda istinad eden esasatı kıyamete kadar sabit ve layetegayyardır. Fakat bu esasların nassın örfüne,

fakihlerin icmâna müstenid olan ictimâf tatbikatı her asrın icabatı hayatiyesine intibak zaruretindedir [Gökalp, 1332: 40-44].

Göle'nin, Gökalp hakkındaki şu kanaati onun İctimâf Usul-i Fıkıh'dan maksadını açıklar mahiyettedir; "Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak arasındaki sentezi inşa ederken, modernleşme önerilerini ulusal geleneklerdeki dinsel geleneklerle sınırlandırmayarak İslamcılardan ayrılmakta, diğer yandan ise Batıcıların tersine kültüre sahip çıktığı ölçüde medeniyet yörüngesine oturulabileceğini savunarak yeni bir Batılılaşma tanımını getirmekteydi" [Göle, 1998: 66].

### 1.4.3. Din ve Milliyet

Türk milliyetçiliğinin bütün unsurları gibi dinin de yeni Türk hayatındaki yerini ilk defa Ziya Gökalp anlatmıştır. Gökalp'in Türkçülüğü de ilk ve asıl anlatımını kültür alanında bulmuştur. Türkçülüğün, dil, ahlak, güzel sanatlar, hukuk, din, ekonomi ve felsefe yönlerini ayrı ayrı ele almaktadır. Dolayısıyla, Türkçülüğü de sadece siyasal program olarak kalmayarak tam bir yaşam felsefesine dönüşmeyi hedef alan bir yapıdadır [Heyd, 1979: 189-191].

Gökalp katı Müslümanların İslamiyet ile ulusçuluk düşüncesinin temelden çatıştığı yolundaki görüşlerini reddetmektedir. Ona göre İslamiyet Türk ulusçuluğu ve kültürü ile kolayca birleştirilebilir. Gökalp "ve biz birbirinizi tanımamız için sizleri kabileler ve halklar halinde yarattık"[Hucurat: 13] ayeti ve "ve her ulusa bir rehber gönderdik"[Ra'd: 7] ayetlerini ve bazı hadisleri delil göstererek, İslamiyet'in tek ve homojen uluslardan oluşan devletleri amaçlayan çağdaş ulusçuluğu önerdiği sonucuna varır [Heyd, 1979: 117].

Gökalp'in milliyetçiliğinde ümmet anlayışı önemli bir yer tutar. Bir inanç sisteminin cemiyetleri terbiye edebilmesi için bir sosyal organizasyona ihtiyaç vardır ki, Gökalp bu organizasyonun ümmet olduğunu söylüyor. Gökalp'e göre ümmet, peygamberliklerin oluşturduğu, aynı dine mensup fertlerin topluluğu olan dini bir camia'dır. "Dine Doğru" isimli makalede Gökalp, ümmet ile millet arasındaki ilişkiyi

şöyle ele alıyor. Ümmet, milli cemiyetlerden daha geniş dini bir camiadır. Dini camialar bazen milli cemiyetten daha kuvvetlidir. Milliyetleri bir olan zümreler, ümmetleri aynı ise, siyasi cemiyet halinde yaşamıyorlar. Arnavutlukta Hıristiyan Arnavutlar ile Müslüman Arnavutların bir millet haline girmedikleri gibi, aynı ümmetten oldukları halde milliyetleri ayrı olan zümreler müşterek bir devlet hayatı yaşayabiliyorlar. Anadolu'daki Sünni Türklerle, Kürtler gibi...

Gökalp "Türklerin ümmet mefkuresi İslamlıktır" diyor. Ona göre Türkçüler şu esasları ihtiva eden bir ümmet programına sahip olmalıdırlar.

- 1- Bütün İslam milletleri arasında ortak olan Arap harflerini değiştirmeksizin muhafaza etmek.
- 2- Bütün İslam kavimlerinde terimlerin ortak bir hale getirilmesi için İslam ümmeti arasında terminoloji kongreleri toplamak ve terimleri Türkçe'den, Arapça'dan ve kısmen de Fransızca'dan yapmak.
- 3- Bütün İslam kavimlerinde ortak bir terbiyenin kurulması için terbiye kongreleri toplamak.
- 4- Bütün İslam kavimlerinin müftü teşkilatları arasında daimi bir bağ vücuda getirmek.
- 5- İslam ümmetinin sembolü olan hilalin kutsallığını muhafaza etmek.

Bu ilkelerden anlaşılıyor ki, Türkçülük aynı zamanda İslamcılıktır [Gökalp, 1997: 43-44].

Gökalp'in ümmet programı siyasi değil, tamamen kültürel mahiyettedir. Zaten o milliyet fikrinin bütün İslam kavimlerine hakim olmasını ve onların aynı birer millet meydana getirmelerini, ancak din bağı dolayısıyla aralarındaki "ümmet" bağlantısını korumalarını istiyordu.

Gökalp T.İ.M eserinde İslam kavimlerinden çoğunun esir ve bağımlı halde yaşadıklarını anlattıktan sonra şöyle demektedir.

Milliyet fikri, esir bir kavmin ancak bu esirlik ve bağımlılıktan kurtulması için kullanılan bir silahtır. Artık İslam Hükümetlerinin idaresi altında, Müslüman olmayan hiçbir kavim kalmadı. Buna rağmen, bugün Müslüman kavimlerinin çoğu, Müslüman olmayanların esiri ve bağımlısı durumundadır.

Müslüman kavimler arasında ise, bağımlılık ve bağımsızlık gibi durumlar bulunmadığı için “Milliyetçilik Düşünceleri” Müslümanlar arasında anlaşmazlık çıkmasına yol açmaz. Tam tersi “Milliyet Fikri” güçlendikçe “İslam Ümmetçiliği” düşüncesi de o ölçüde kültürleneceğinden var olan kültürü besleyip güçlendirecektir [Gökalp, 1997: 80-81].

#### 1.4.4. Din ve Devlet

Gökalp’in din-devlet hakkındaki fikirleri zamanla değişikliğe uğramıştır. “İslamiyet ve Asrî Medeniyet”[Gökalp, 1916: 18, a] makalesini neşrettiği 1916 yılında Gökalp, İslamiyet’in din ve devlet teşkilatları bir arada bulundurmasını övüyor. Hıristiyanlığın dine dayanan bir devlet kurmadığını “din başkadır, devlet başka”, umdesini kabul ettiğini, bunun ise devlet teşkilatını hakir görmek olduğunu ifade ile Hıristiyan devletlerin asrî medeniyet ile uyuşamamasını dinle devleti ayrı kabul etmelerine bağlamaktadır. Halbuki İslamiyet’te din ve devlet teşkilatı birlikte bulunuyordu. Yani İslamiyet, devleti mukaddes addediyordu ki Gökalp’e göre bir “fazilet”tir.

“İslamiyet ve Asrî Medeniyet 2” [Gökalp,1916: 20, b] makalesine göre ise İslamiyet asrî ve ilmi bir din, dolayısıyla İslam devleti de asrî bir devlettir. Çünkü İslam devletinin temeli dine dayanır. Fakat dini selâhiyet ile kazai otoritededir. Hıristiyanlığın asrî bir devlet kuramayışının biri ruhani diğeri siyasi iki devlete sahip olmasından ve bu ikisinin asla uyuşmamasından ileri geliyordu.

Gökalp’in “Halife ve Müftü”[Tansel,1952:130] şiirin de ise

İki şey var mukaddes : Biri devlet, biri din;  
Devlet onun başında ancak halifemiz var,

Ki bir müftü değil o, bir Emirül-mü'minin:

Fetvaları o vermez, kanunları o yapar.

Son dörtlükte de;

Devlet ile Medrese aynı iki alemdir...

Müfti ile halife birbirine karışmaz.

Ayrıysa da bu iki kuvvet daim tev'em'dir.

Nufuz bende diyerek birbiriyle yarışmaz.

Bunlardan anlaşılıyor ki devlet din ikisi de mukaddes müesseselerdir. Dinin başında müftü bulunur ve fetva ve icmaa dayanarak kanun yapma hakkına sahiptir. Böylece Gökalp'in düşüncesinde din ve devlet ayrılığının başladığını görüyoruz.

“Devlet ”[a.g.e., 1952: 134] şiirinde ise bu iki müessese tamamen ayrılmış gibidir.

Lakin hukuk dinden ayrı bir iştir.

Bırakılmış ulü'l-emre bir iştir.

Hukuk örfе uymayınca değiştir.

Örfe uydur demiş Tanrı millete!

1922 ve 1923 senelerinde neşrolunan “Hilafetin Hakiki Mahiyeti”[Gökalp,1338, e], “Hilafetin Vazifeleri”[Gökalp,1338, f], “Hilafetin İstiklali” [Gökalp,1923] makalelerinde ise din ile devletin tamamen ayrı olduğu, dinin başında halife bulunacağı, devlet teşkilatının dinin dışında müstakil olması gerektiğini fikri savunulmaktadır.

Gökalp dine büyük değer veriyordu. Dinle dünya işlerinin birbirinden ayrılmasını istemekle, bir yandan dini işlerin uzman olmayanların ellerinden kurtarıp, ustaların eline vererek gerçek değerini belirtmeyi, öte yandan da devleti, dünya işlerinde egemen yapmayı tasarlıyordu [Duru, 1975: 85].

Ziya Gökalp laik bir anlayış benimsemişti. Fakat o hilafet sorununu, sona erdirilmesi gereken bir şey olarak değil, meşihatın politikadan ayrılarak yalnız din işleriyle uğraşması gerektiğini belirtmeye yarayacak bir araç olarak ele almıştır [a.g.e. :93].

#### 1.4.5. Din ve Aile

Bu başlık altında aile hukuku, kadın ve tesettür meseleleri ile ilgili görüşlerine yer verilecektir.

##### 1.4.5.1. Aile Hukuku

Gökalp “Hukuki sistemi yeni ihtiyaçlara göre geliştirmek”, fikri üzerinde ısrarla durmuştur. Gökalp, dinin dünyevi işlerle alakalı kısımlardan hukuk sahasında, bilhassa aile hukuku ve kadın hakları mevzularında asrın icaplarına uygun bir şekilde değişiklikler yapılması fikirlerini, kuvvetle savunmuş, makale ve konferanslarında bu konuları sık sık işlemiştir.

Ziya Gökalp “milletin ve devletin esası” olarak kabul ettiği “aile” müessesini makalelerinde önemle işlemiş bu arada “İslam-i Aileye” gerek ictimaî, gerek tarihi gelişimi bakımından makalelerinde yer vermiştir. Yeni Mecmua’da neşrolunan seri “Aile Ahlakı” adlı makalelerinde İslam ailesinin mahiyetini, uğradığı değişiklikleri, İslamiyet’in aile müessesinde yaptığı çeşitli inkılapları ilmi şekilde işlemiş, zaman zaman da bu konulardaki şahsi kanaatlerini yazılarına eklemiştir.

Gökalp Türk kadınının toplumdaki yerine yönelik bir devrimi, halkın ilerlemesi için gerekli ivedi sorunlardan birisi saymaktadır. Gökalp kadın ve erkeğin eşit olduğunu şöyle belirtir.

- .. İslamiyet’in zevc ve zevceyi birbirine varis yapması, aralarında dini ve hukuki bir rabita husule getirerek izdivacın dini bir kutsiyet kesbetmesini sağlamıştır. Bir hadisi şerifte “Kadınlar erkeklerin şakikaları yanı nısf-ı diğerleridir” buyurulmaktadır ki bu da İslamiyet de zevc ile zevcenin müttehid bir şahsiyet teşkil ettiklerini gösterir.

Yine makalelerine göre, İslam’ın aile hukukunda meydana getirdiği yenilikleri şöyle sıralayabiliriz.

- 1- Cahiliyet devrinde mehir zevcenin velisine aitken, İslamiyet her iki mehiri de zevceye verdi. Ayrıca nikahın devamı müddetince kadın kendi emvaline istediği gibi tasarruf ait olup hanenin masrafına kendi malıyla iştirak edemez. Talaktan sonra da iddet müddetince nafakası zevci tarafından temin edilir.
- 2- Cahiliyette mevcut olan üvey ana ile evlenmeyi İslamiyet yasakladı.
- 3- İslamiyet, Cahiliyette mevcut olan mübadele, mühadene, istibda, müt'a....gibi, evliliğin kudsiyetine asla sığmayan nikah çeşitlerini kaldırıp, nikaha kudsi bir mahiyet verdi.
- 4- Cahiliyette bir baba kızını istediği erkeğe verebilirdi. İslamiyet zevcenin rızasıyla olmayan nikahı gayrı mevcut saydı.
- 5- İslamiyet ailede akrabalar arasında malum olan derecelere kadar nikahı menetti. Süt kardeşliğinden mütevellid yakınlıklar da nikaha mani sayıldı.
- 6- Cahiliyet devrinde bir erkek istediği kadar kadınla evlenebilirdi. İslamiyet'de ise asıl olan tek zevce idi. Fakat adalet kaydıyla, ihtiyaç ve zarurette binaen taddüd zevcat mübah kılınmıştır. Talak ise helal olmakla beraber helallerin en mebguzüdür.

İslamiyet'te çok değer verilen aile müessesinde zamanla birtakım değişiklikler oldu. Bu değişmelerin sebepleri, Abbasiler devrinden itibaren İran, Rum ve Türk medeniyetlerinin tesirinde kalınmakta aranabilir. Yine zaman geçmesiyle ve çeşitli sosyal ve ferdi sebeplerle aile ferdleri arasındaki tesanüd zayıfladı. Akrabalık bağları gevşedi. Bizde daha ziyade Tanzimat'tan sonra böyle oldu. Böylece memlekette bir aile buhranı başladı.

Ziya Gökalp'e göre bu buhrana çare olarak aile kanununun aile tesanüdünü kuvvetlendirecek şekilde düzenlenmesi ve mevcut ahlak buhranının da giderilmesi gerekmektedir. Aile [Tansel, 1957: 133] isimli şiirinde ise Gökalp, kendi şahsi kanaatini daha çok belirterek, "milletin ve devletin esası" olan "aile"ye gereken değerlerin verilmediğini, medresenin eline bırakıldığı düşüncesindedir. Nikah, talak ve mirasta eşitlik olmadığını ifade ile,

"Bir kız ırste yarım erkek, izdivacda dörttebir

Bulduğça ne aile, ne memleket yükselir." demektedir.



Hazırlanmasında Gökalp'in de önemli bir rol oynadığı 1917 Aile Reformu onun istemlerini kısmen yerine getirmiştir. Gökalp'in önerileri ancak Atatürk tarafından tam anlamıyla uygulanabilmiştir. 1926 yılında Türkiye, İsviçre Medeni Kanunu'nu kabul etmiştir. Böylece çok karılılık yasa dışına çıkarılmış, boşanma güçleştirilmiş ve miras yönünden kadınlara da erkeklerle eşit haklar tanınmıştır.

#### 1.4.5.2. Kadın ve Tesettür

Tesettür örtünmek demektir. İslamiyet'in esasına göre hür ve Müslüman her kadının eller ve yüz hariç diğer bütün bedenini örtmek zorundadır. bu örtünme her cemiyetin örf ve adetlerine uygun şekilde, esas kaideyi bozmadan, değişik biçimlerde olabilir.

Tesettür meselesi Gökalp'in nazarında bir din ve ahlak farızası olmaktan ziyade bir adet meselesidir [Gökalp,1917: 162-168].

İttihad ve Terakki Merkezi Umumisi'ne verdiği ikinci genelgede tesettür meselesine ağırlık vermektedir. Buna göre tesettür, kısmen dini, kısmen bedii, kısmen de fenni bir meseledir.

Tesettürün diyani kısmı müftü ve vaizlere aiddir. Kuvvei müeyyidesi uhrevidir; hükümet tarafından kazaen teyidinde kalkışılmaz.

Ahlaki kısmı ahlakçılar ve milli ahlakın muhafazası için kurulacak cemiyetler tarafından dikkate alınmalıdır. Bedii kısmı moda cihetidir. Fenniyatla alakalı kısmı da sıhhi ve iktisadi oluşudur. Genelge şu paragrafla son bulmaktadır:

“Tesettür meselesi bugün bütün münevver sınıfın kadınları muhterem ve mukaddes tanıdığı bir devirde efkar-ı avamın itaatine göre değil, ancak efkar-ı ammenin temayülâtına göre bir şekil alabilir. Mebdeinde feminist olan İslamiyet'i bugün anti-feminist haline sokmak ne dinen, ne ahlaken, ne de siyaseten muvafık değildir .



#### 1.4.6. İslamiyet ve Hıristiyanlık

Gökalp, Hıristiyan Avrupa'yı tanıyan biri olarak İslamiyet ve Hıristiyanlığı karşılaştırmış ve İslamiyet de dış siyaset nasıl olmalı konularında görüşler beyan etmiştir.

Gökalp Garp Meselesi 1[Gökalp, 1388: 15-16, c] ve Garp Meselesi 2 [Gökalp, 1388, d] makalelerinde Avrupa'nın bize karşı takip ettiği siyasetin diniliği, Milliyetçilik ve Cemaatçilik [Gökalp, 1918: 202, a], Ümmet Tesanüdü [Gökalp, 1922, b], ve İslam Aleminde İntibah [Gökalp, 1388, a] makalelerinde İngiliz siyaseti ve İngiliz düşmanlığını işlemiştir. İslamiyet ve Asrî Medeniyet [Gökalp, 1916, a,b] makaleleri ve İttihat ve Terakki Merkezi Umumisinde verdiği genelgelerinin birinde de İslamiyet ve Hıristiyanlığın mukayesesini yapmaktadır.

Gökalp'e göre Avrupa'nın bize karşı olan siyaseti birinci devrede yalnız dini idi.Hıristiyanlık kendinden başka hiçbir dinin yeryüzünde mevcudiyetine taraftar olmadığından İslamiyet'le de düşmandı.Halbuki İslamiyet müsavatsız bir dindir.Bütün ehli kitaba olduğu gibi Hıristiyanlığa karşıda saygılıdır.Gökalp fikrinde bu husumetten ancak yeni bir din mahiyetinde ortaya çıkan sosyalizmin-ki din adamlarını ve dini siyasete karıştırmaz- Rusya'dan başka Avrupa'da da hakim olmasıyla kurtulabiliriz.

İngiliz siyaseti ile ilgili olarak ise, İngiltere'nin her türlü dini ve siyasi işlerine karışmakla, İslam aleminin nefretini kazandığını; çünkü bütün Müslümanlar nazarında İngiliz'in İslam düşmanı olduğunu; beri yandan İngiliz hayranı ve dostu olan bazı Müslümanlarında hain hükmünde addedildiğini söyleyerek, İslam alemini uyanması İngiliz iktisadiyatı için tehlikeli olduğundan, Müslüman milletler arasında irticayı yaymakta olduklarını ifade ediyor.

Gökalp Hıristiyanlıkla İslamiyet'in mukayesesini hususunda vardığı neticeleri şöyle sıralayabiliriz.

1- Hıristiyanlığın zuhur ettiği muhitte kuvvetli bir devlet teşkilatı olduğundan dine dayanan ayrı bir devlet kurmadı.”Din ile devlet başkadır” umdesini kabul etti.Kendi selahiyeti tamamıyla hükümete bırakarak, mukaddes itikad edilen saltanat-ı semaviyye namıyla bir hükümet-i ruhaniyye tesis etti. İslamiyet ise henüz devlet teşkilatına malik olmayan, fakat müstakil bir devlet tesisine müsteid olan hür bir kavim içinde zuhur etti. Devlet teşkilatına dini teşkilat içinde yer verdi.Yani din ile devleti birbirinden ayırmadı.

2- Hıristiyanlık ahirette olacak mahkeme-i kübrayı dünyada tesis etmiş; engizisyon mahkemeleri kurarak insanların imanını ölçmeye başlamıştır. İslamiyet ise ahirette bir mahkeme-i kübranın mevcudiyetine inandığından, insanın fiilerinin diyani cihetlerinin hesabını ahirete bırakmıştır.

3- Hıristiyanlık dini kanunlar koyan parlamentolar kurdu. İslamiyet hiçbir itikad ve ibadeti kanun haline koymadı. Çünkü İslamiyet’te diyani fiilerin dünyevi cezası yoktur.

4- Hıristiyanlıkta papa veya konsilin icthadı diğer bütün alimlerin icthadlarını nakzedebilir. İslamiyet’te ise her müftü kendi kanaatine göre fetva verebilir. İslamiyet’te “icthad icthadı nakzetmez” düstürü mevcuttur.

5- Hıristiyanlığın asrî bir devlet kuramayışı, biri ruhani, diğeri siyasi iki devlete sahip olmasından ve bu ikisinin asla uyuşamamasından ileri geliyordu. İslami esaslara dayanan protestanlık ortaya çıktıktan sonra Avrupa’da asrî devletler kuruldu. İslam devleti asrî bir devlet olmaya asla mani değildir.Aksine, tamamıyla asrî bir devlettir.Çünkü İslam devletlerinin temeli dine dayanır.Fakat dini selahiyet ile kazai otorite ayrı şahıslardadır.Tek olan hükümet kazai otoritededir.

6- Hıristiyanlık, kendisinden başka hiçbir dinin yeryüzünde yaşamasına taraftar değildir.İslamiyet müsavatchı bir din olduğundan bütün ehl-i kitaba olduğu gibi Hıristiyanlığa karşı da saygılıdır.

## 2. ZİYA GÖKALP DÖNEMİ DİN EĞİTİMİ ÇALIŞMALARI

Yukarıda hayatını ve din konusundaki görüşlerini incelediğimiz filozof Ziya Gökalp'in çalışmalarının semerelerini almaya başladığı dönem II. Meşrutiyet dönemi olmuştur. Ziya Gökalp dönemi dememizin bu bakımdan haklılığı vardır. Gökalp'in bu döneme etkisini bir sonraki bölümde geniş bir biçimde ele alacağız. Bu bölümde ise Gökalp'in etkisini daha iyi anlayabilmek için bu dönemi yani II. Meşrutiyet dönemini tanımaya çalışacağız. Ve özellikle bu dönemdeki din ve din eğitimi tartışmalarını inceleyeceğiz.

### 2.1. Devrin Genel İzahı

II. Meşrutiyet dönemi 15 sene süren bir zaman dilimidir. Bu dönemi 3 safhaya ayırabiliriz:

Birinci safha 1908 den 1914'e kadar süren bocalama seneleridir. Yedi sene süren bu zamanda Türk olamayan mebusların, patrikhanelerin, siyasi fırkaların, matbuatın ve nihayet yabancı hükümetlerin göstermiş oldukları müşkülât ve ileri sürdükleri engeller yüzünden hiçbir şey yapılamamış, maarif işlerinde esaslı ve sabit bir adım atılamamıştır. Ayrıca bu yedi sene zarfında on beş nazır değişmiş, bu kararsızlık da maarife bir iş yapılamamasına amil olmuştur.

İkinci safha 1915'den 1918'e kadar süren umumi harp örfi ve askeri idare zamanıdır. Hükümet maarif adına önemli çalışmalar yaparak eksiklerini gidermiş fakat bu seferde harbin doğurduğu felaketler ve bunların neticesi olan talebesizlik yüzünden beklenen semere alınamamıştır.

Üçüncü safha 1919'dan 1923'e kadar süren mütareke ve imparatorluğun yıkılış zamanlarıdır. Harpten mağlubiyetle çıkmış işgal kuvvetleri Türk talebeleri okullarından kapı dışarı ederek kendileri o okullara yerleşmişlerdir. Felaketler içinde geçen bu dört sene zarfında on yedi nazır değişmiş eğitim adına yine hiçbir şey yapılamamıştır [Ergin, 1977: 1273-1274].

Bu dönemde kısıtlı olsa maarıfte yapılan çalışmalar şu şekildedir. İstanbul Darülfünunu yeniden şekillenmiş yeni bir ilk ve orta mektep sistemi, öğretmen mektepleri ve özel kurumlar kurulmuştur. Kızlar için eğitim fırsatları genişletilmiş böylece orta dereceli mektepler, sonrada Darülfünunun kapısı kızlara açılmıştır. Bu suretle onların çeşitli mesleklere, kamu hizmetlerine girmelerine yol hazırlanmıştır. Zaten birinci dünya savaşı yıllarında erkeklerin cepheye gitmeleri kadınları hem lojistik hizmet vermeleri hem de çocukların geçimlerini sağlamak amacıyla çalışmalarını zorunlu hale getirmiştir [Ergin, 1977: 1564].

Bu dönemde Avrupa'nın estirdiği pozitivist anlayış hem kurumlarımızı hem onların arkasında bulunması gereken felsefi platformu etkilemiştir. Pozitivizm geleneksel olan her şeyi sorgulama hürriyeti demekti.

İşte bu dönemden sonradır ki din, Osmanlı aydınının Avrupa tandanslı sınırsız eleştirilerine maruz kalmış aydınca düşünmek pozitiviste düşünmeğe denk kabul edilmişti. Bu dönemde İslamcı, batıcı, gelenekçi, modernist gibi aydın tipleri ortaya çıkmıştır [Mehmedoğlu, 2001: 31].

1917 yılında maarif bütçesi tartışılırken söz alan Mehmet Hilmi Efendi bu grupları şöyle özetler:

... Tanzimatçıların, Garp medeniyetlerini, takliden kabul etmek ve bu medeniyetin yukarıdan aşağıya doğru taklit edilmesi cihetini tercih etmiş oldukları için bugün bunun hatalarını görüyoruz. Bu hataların neticesi olarak sosyal terbiye bakış açısıyla memlekette üç grup, üç cereyan hasıl olmuştur. Bu cereyanlardan birincisi garp medeniyetinin debdebesine meftun olan ve Fransız düşünme tarzına yenik düşmüş olan gelerimiz, Avrupa'dan döndükleri zaman, "garp medeniyeti dinden ve geleneklerden uzaklaşmadıka ilerlememiştir, binaenaleyh bizde dinden ve geleneklerden uzaklaşırsak ilerleriz" fikrini memlekete yaymışlardır.

İkinci grubu teşkil eden medrese mutaassıplarıdır. Bendenizde medreseli olduğum halde, medrese mutaassıpları diyorum. Bunlarda yeni fenlerden, hakikatlerden gafil

oldukları için garp medeniyetinin, İslamiyet ile uzlaşmasına imkan olmayacağı fikrine sahip olarak garptan uzaklaşma yönünü, gaye edinmişlerdir.

Üçüncü grubu hakiki medrese ve mektep görmüş münevver tabaka teşkil ediyor ki, onlar Diyaneti İslamiye'nin bir vakitte gelişmeye engel olmayıp, gelişmeyi emrettiğine ve medeniyet, ilimler ve fenler ne kadar ilerlerse İslamî hakikatlerinde o derecede yüceleceğine ve o nispette İslamiyet'in yüce hakikatinin anlaşılacağına kanaat eden zevattır. Memlekette bu üç cereyan birbirine zıtlaşmış olarak devam ediyor [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 6 Mart 1333(1917)].

Yine bu farklı görüşlerle ilgili Ziya Gökalp şöyle demektedir. Maarifimizin kozmopolitliği kitapçı dükkanlarında bile meydandadır. Sahaflardaki maarif Arapça ve Farsça, Beyoğlu'ndaki Avrupa'ya aittir. Babıali caddesindeki Tanzimat maarifi ise öncekilerin perişan çevrelerinden, acemice taklitlerinden ve kopyalarından oluşmuştur. Okullar üç türdür. Medreseler, yabancı okulları, Tanzimat okulları [Gökalp,1333: 321,327].

19.yy sonu, eğitimdeki gelişmeler açısından şöyle bir manzara arz ediyordu. Bir yanda Müslümanların, nasıl eğitim vereceklerine karar veremedikleri medreseler ve sıbyan mektepleri duruyor. Öte yanda, Tanzimat'ta kurulan ve özellikle II. Abdulhamid zamanında yaygınlaşan devlet okulları olarak nitelendirilebilecek olan mektepler vardı.

Batılı araştırmacılara göre bu okullar vasat bir düzeye sahip olmalarına rağmen imparatorluğun ve daha sonra kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin reformcu kadrolarını yetiştireceklerdi ve laik bir nitelik arz ediyorlardı [Zürcher, 1996: 97].

Birde azınlık ve yabancı okulları vardı. Azınlıkların başında bulunan Patriklerle onların mebusları ve gazetecileri 1908 inkılabından sonra dört sene hükümetle ve Türk matbuatıyla mücadele ederek kendi eğitim kurumlarını kurmak istemişlerdir. Hatta Tedrisat-ı İptidaiye kanununun neşrine bile mani olmuşlardır. Azınlıkların eğitim konusunda hükümetten istediklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Cemaat mektepleri ders programlarının Patrikhane ve Metropolit hanelerce tanzim ve tasdiki
2. Öğrenmelerini kendilerinin seçmeleri ve Maarif Nezareti'nce atanmalarını
3. Öğretmenlerinin askerlikten muaf tutulmalarını
4. Müfettişlerin patrikhane ve metropolit hanelerce seçilmeleri ve hükümetin müdahale etmemesi
5. Cemaat mekteplerinden alınan diplomaların resmi mekteplerden alınana diplomalara müsavi tutulması gibi birçok maddeyi kabul ettirmişlerdir.

Bu maddeler hükümetin kabul etmesine karşın o sırlarda Balkan Harbinin çıkması, meclisin dağılması gibi sebeplerle kanun halini almamıştır.

Ülkemizin içinde bulunduğu zor durumdan istifade etmek isteyen yabancı mekteplerin çalışmalarını daha iyi anlayabilmek için İstanbul Alman Mektebi müdürü Doktor Rişard Pröyzer makalesinden istifade edeceğiz.

Yazısında Osmanlının kendi mekteplerinin ve eğitim sisteminin yetersiz olduğu için yabancı okullara Türkler tarafından aşırı bir teveccüh olduğundan bahseder. Hatta çoğu kişi yerimiz yok diye geri çevriliyordu diye bu teveccühü izahtan sonra okulun programını şöyle anlatır:

“O zaman bu ecnebi mekteplerinde Türkçe tedrisatı çok elim bir vaziyette idi. Bu dersler birçok ecnebi mekteplerinde ihtiyari idi. Şayan-ı hayrettir ki çocuklarını bu derslere iştirak ettirmeyenler bizzat Türklerdi...”

Filhakika Abdülhamit devrinde bu mesele o kadar şayan-ı dikkat idi ki kıraat kitapları arasında Garbi Avrupa kitaplarının noktası noktasına Türkçe'ye çevrilmiş numuneleri vardı. Bu şeraitte bir çocuğun kalbinde vatan hissi, vatan muhabbeti, yurt sevgisi ve

millî vecd nasıl uyandırılabilirdi. Açık söyleyeyim ki birçok ecnebi mektepler misafirperverliğine mazhar olduğu memlekete hizmet etmeye hiç ehemmiyet vermiyorlardı. Memleketin lisanı bile ihmal ediliyor, çocuğun gözü mektebin mensup olduğu memlekete çevrilerek oranın körü körtüne perestîşkarı olmasına çalışılıyordu.

...buna inzımmam eden ikinci fenalık da bu mekteplerde Türk çocuklarına yapılan dinî tesirat ve telkinattı. Bu tesirat ehemmiyeti küçültülemeyecek derecede muzır ve tehlikeli idi. Bu mekteplerin bazılarında Türk çocukları Hıristiyan ibadet ve dualarına, din merasimine iştirak ettiriliyordu. Hatta bazen kabahatleri affetmek maksadıyla Salibi bile öptürüyorlardı. Fakat garibi şu ki çocuk ebeveynleri bu halleri vakıf oldukları halde hiçbir itirazda bulunmuyorlardı.”

İşte bu anlayışta eğitim veren İran, Alman, Avusturya, Amerikan ve İtalyan mektepleri sadece İstanbul’da 17 adet idi. Bu mektepler evvela kayıtsız şartsız serbest, sonra harp içinde büsbütün ilga ve binaları işgal, daha sonra mütarekede yine eski hale fazlasıyla avdet vuku olmuştur. Cumhuriyet döneminde yeni düzenlemeler yapılarak bu okulların bazıları eğitime devam etmişlerdir [Ergin, 1977, c.III-IV].

Bu üçlü tasnif aynı zamanda üçlü bir eğitim sistemi ve üç ayrı aydın tipi demektir. Böyle bir sistemde yetişen seçkinler arasında bir tesanüd, ortak olmuş bir kimlik hissi mevcut olamazdı [Mehmedoğlu,2001: 36].

## **2.2. Ziya Gökalp Dönemi Farklı Eğitim Görüşleri**

1908 İnkılabı’nın getirdiği canlı siyasal yaşantı içinde eğitim meseleleri de önemle üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur. Eğitime ilişkin strateji meseleleri, eğitim felsefeleri vb. maarif ve fikir adamları tarafından tartışılıp fikir üretilmeye çalışılan hususlardır.



Yine bu dönemde tartışılan konulardan biri ıslahatın maarif sisteminin hangi kademesinden başlayacağı idi. Maarif Nazırı Emrullah Efendi “ Maarif Tuba ağacına benzer demekle, ıslahat ve teşkilata, teşkilatı iptidaiyeden değil, tedrisat-ı aliyyeden başlamak lazım geleceğini”[Sabah, 1910:10] savunuyordu. Söylenildiği gibi bu görüş, II. Meşrutiyet dönemi eğitim tartışmalarının çıkış noktası da sayılabilir. Cennette, kökü yukarıda, dalları ve meyveleri aşağıda olan Tuba ağacından mühlhem olarak Emrullah Efendi tarafından ortaya konulan bu nazariyeye göre; öncelikle yüksek mektepler açılmalı, Darülfünun en ileri düzeye ulaştırılmalıdır.Sultanilerden ve Darülfünun’dan mezun olanlar çoğaldıkça halkın eğitimden yararlanması kolaylaşacak ve yaygınlaşacaktır. Emrullah Efendi bu hedefin gerçekleşebilmesi için yeni nizamnameler hazırlanmasını öngörmekteydi. Ona göre, ilköğretimin yaygınlaştırılması ve ıslahı en az üç kuşağın harcanması demektir. Bunu beklemektense, vatansever yüksek öğrenimlilerin özverilerini harekete geçirmek ve bunların sayılarını çoğaltmak daha kestirme bir yoldu [Ergin, 1977: 1277-1278]. Emrullah Efendi bu düşünceleriyle Fransız eğitiminin tesiri altında yeni bir ilk mektep müfredatı öngörüyor, milletin moral ve mutluluk kaynağı olacak bir öğretim yolu çizmeyi amaçlıyordu. Satı Bey ise özellikle Emrullah Efendi’nin ölümünden sonra bu nazariyenin tam tersini savunmuştur. O, “...Çürük bir tahsil-i iptidaiyeye istinat edecek bir tahsil hiçbir zaman alileşemez; hakiki bir zümre-i münevvere Tuba ağacı gibi değil, tabii ağaçlar gibi yeşerir”[Satı Bey,1333:359-366] demek suretiyle Emrullah Efendi’nin ölümünden sonra bile hararetle tartışılan bu nazariye konusundan kendisine yöneltilen eleştirilerin haksızlığını belirtmek ve değerlendirmelerin yanlışlığını ifade etmek istemiştir.

Tuba ağacı konusunda Emrullah Efendi’nin ölümünden sonraki tartışmalarda Gökalp, onun Tuba ağacı Nazariyesi’ne katılmakla birlikte “Tubanın, tepesi akademik olmalıdır. Zira akademi kurmaz, korur. Millî eğitimin oluşmadığı bir ülkede akademinin yararı yoktur” [Gökalp,1333:321-327] diyerek ondan farklı düşünmüştür.

II. Meşrutiyette maarif sistemine ilişkin bu meselelerin yanı sıra, eğitimin içeriğine yönelik başka problemler de gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Mesela, öğrenci hangi eğitim yöntemleriyle nasıl bir birey olarak yetiştirilecekti? Bu konuda iki eğilim



tartışmalara girdi. Birincisi Tuba ağacı Nazariyesi'nde Emrullah Efendi'den eğitimin milliliği konusunda da Gökalp'ten ayrı görüşler ileri süren Satı Bey'in ruhbilimci pedagoğlardan etkilenen yaklaşımıdır. Satı bey, bu dönemde olabildiği kadar laik, ahlaki ve bireyci bir terbiye sistemini savundu. Satı Bey, terbiyeyi önceki anlayışın tam tersine "insanın bütün kuvvet ve kabiliyetlerini gerek kendisine ve gerekse hem nev'inin saadetine medar olacak şekilde, müstait olduğu mükemmeliyetin son derecesine mümkün olduğu kadar yaklaşmasını temin edecek bir tarzda tenmiye etmektir" [Kansu,1932: cilt.2, s29-30] diye tarif ediyordu. Bireyin kapasitesini mümkün olabildiğince geliştirebilmek için eğitimde uygulamaya önem verilmesi, programlara, elişleri, beden eğitimi ve musiki gibi yeni derslerin konulmasını gerektiğini [Kansu,1932: c.2, s.33] söylüyordu ve bunda da başarılı oldu. Türk Milliyetçiliğinden ziyade Osmancılık politikasını benimseyen Satı Bey, eğitim bir yönüyle millî, bir yönüyle değildir. Düşünce eğitimi de kapsayan geniş anlamlı bir eğitim esastır. Bilgi ve düşünce eğitimi başka, ahlak eğitimi başkadır. Ahlak eğitiminde millî olunabilir demektedir [Satı Bey,1332:102-107]. Fakat Satı Bey,dinî ve ahlaki terbiyenin önemini belirtmekle beraber sırf dinî yaptırımlara dayanan dinî ahlaktan da ötede çocuğa beşeri vicdandan kaynağını alan bir laik ahlak telkininin önemi üzerinde durur. Satı Bey'in terbiye anlayışının bir bütün olarak bu dönemde uygulamaya konması, hem dönemin özelliklerinden hem de bir önceki dönemin terbiye anlayışını yadsıdığından dolayı mümkün görünmüyordu. Ancak kısmen uygulanma imkanı bulmuştur.

İttihat ve Terakki Partisinin ideologu olan Ziya Gökalp partinin bu konudaki felsefesini devletin içinde bulunduğu şartlara göre yeniden belirlemeye çalışmıştır. Ziya Gökalp, çocuğun toplum için yetiştirilmesini istemektedir [Gökalp, 1329: 15-16, b]. O, bireyin toplum içinde erimesini, toplumun amaçlarına göre bir formasyon kazanmasını istiyordu. Devletin kurtarılması arayışlarına bir çözüm olarak geliştirdiği, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" formülünü maarif alanında da uygulamaya çalışmıştır [Gökalp, 1329: 14-16, b]. Bu formülün manası Türk hayatından ilham almak, Allah'a inanmak ve İslamiyet'e uygun ibadet etmek ve muasır Avrupa medeniyetini benimsemektir.

O, dinin, fertlerin şahsiyetlerinin gelişmesinde ki mühim tesirine işaret ederek “bütün hayatlarında kuvvetli bir seciye gösteren insanlar, umumiyetle çocukluklarında dinî bir terbiye alanlardır. Çocuklukta din terbiyesi almayanlar ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkumdurlar” demek suretiyle dinî eğitimin ferdi tekamüle etkisini belirtmektedir.

Ziya Gökalp fikir cereyanlarının aksayan yönlerini göstermeye çalışmıştır. Ona göre memlekette bir ahlak buhranının olduğu doğru idi. Bu buhranın sebebini dinî inançların zayıflamasında görenlerin fikirlerinde de doğruluk payı vardı. Hayatın değişmesi, iş bölümünün artması yüzünden din işlerine ve dinî ahlaka bağlanış, pek az insana ait bir iş olmaya başlamıştı. Bunun yanısıra yeni medeniyete gösterdiğimiz aşırı bağlılık, dünya savaşının sıkıntıları manevi duyguları yıkmış, ruhlar ve vicdanlar ahlak endişelerinden boş kalmaya yüz tutmuştu. Ziya Gökalp, yapılması gereken çalışmanın, dinî ve manevi duyguların nasıl oluştuğunun, bunların hizmet ve faydalarının neler olduğunun müspet bilimler çerçevesinde araştırılması ve sonuçlarının ortaya konulması olduğunu belirtmiştir. Bunu yapacak bilim ise sosyolojidir. Gökalp’e göre, ahlak buhranının tedavisini, bu bilimin irşatlarından bekleyebiliriz.

Gökalp ile Satı Bey arasında cereyan eden bu tartışmanın esası şudur: özellikle I.Dünya Savaşının meydana getirdiği sıkıntılar ve bunların sonucu olan türlü ahlaksızlık sebebiyle millî ahlak, dinî ahlak konuları da tartışılmaya başlamıştır. Ahlak terbiyesi konusunda başlıca iki fikir akımı vardı. Bunlardan birine göre ahlakın temeli dindir ve Allah korkusudur. Vicdan dinî inaniştan ayrılamaz. Mekteplerde ahlak terbiyesi din terbiyesi ile bir arada verilebilir ve verilmelidir. İkincisine göre ise, ahlak terbiyesi din terbiyesi ile ilgili değildir. Bütün terbiye işlerinde olduğu gibi ahlak terbiyesinde de yapılması gereken, Batı pedagoglarının mütalaalarına bilmek ve onları tatbik etmekten ibarettir. Pedagoji, çocuğun ve gencin psikolojik türlü kabiliyetlerinin dengeli bir şekilde geliştirilmesinin yolunu gösterir. Bu fikir yukarıda konu ile ilgili görüşleri anlatılan Satı Bey’e aitti. Ona göre, eğer bir insanın bütün kabiliyetleri dengeli olarak gelişirse, ahlak karakteri de kendiliğinden meydana gelecektir [Satı Bey, 1325: 285].

Bu dönemde yine eğitimin içeriği, yetiştirilmesi gereken insanın tipi ve nasıl ve hangi metotlarla yetiştirileceğine dair, hemen hemen eğitim üzerine düşünen herkes bir şeyler söylemeye çalışmıştır. Dönemin eğitim tartışmalarına katkıda bulunmaları açısından önemlilerinden bazılarının burada zikredilmesinde fayda vardır. Bunlardan birisi Ethem Nejat'tır. O, millî duyguları güçlü, pratik becerilere sahip gençler yetiştirilmesini savunmuştur [Ethem Nejat, 1329: 269-272]. İsmail Hakkı ise, "çağdaşlaşmaya ve yaratıcılığa dönük eğitim" anlayışını savunmuş ve "tarıma dayalı bir ilk mektebin tarımsız bir öğretmen mektebinden ülke için daha yararlı olacağını" söylemiştir. Gökalp "İsmail Hakkı Bey, müstahsil yetiştirmek istiyor. Yararcı amaçlar, öğretimin hedeflerinden biri olabilir. Fakat eğitimi menfaatçiliğe dayandıramayız..." [Gökalp,1329: 38-39, c] diyerek İsmail Hakkı'nın bu anlayışına karşı çıkmıştır. Ahmed Ağayef'de memleketteki Ermeni ve Rumların elinde bulundurdukları mekteplerde Devletin gözetiminin olmadığını ve bu mekteplere ise devam edenlerin çoğunun Türk ve Müslüman olmaları sebebiyle Türkçe eğitiminin ve din duygusu aşılamanın giderek güçleştiğini söylemekteydi. Mehmet Akif ise, ideal eğitim sistemini; din ve toplum yapısına ters düşmeyen ama toplumu çağa hazırlayan, İslamlığın özünü ve ruhunu gençlere dört dörtlük öğreten bir politikayı gerekli görmüştür [Akyüz, 1986: 18-23]. Mehmet Akif mektep ve medresenin ikisinden de o halleriyle ülkeye gerçek bir yarar gelmeyeceğini söylemiş, eleştirileriyle dikkatlerin eğitim konusuna yönelmesinde etkili olmuştur. O eğitimden batının bilimi ile Kur'an hükümlerinin ve millî değerlerimizin sentezini beklemiştir. Nesillerin, beşikten başlayarak ülke geleceğine ilişkin karamsar değil iyimser yetiştirilmesi gerektiğini haykırmıştır ki bu belki onun eğitim düşüncemize en önemli katkısıdır.

1917'de dönemin Maarif Nazırı Şükrü Bey, ilköğretimin hedefini bütçe konuşmasında açıklarken "..Dinine merbut, vatanını sever, milliyetini tanır, yani muhtelif namlarla zikrolunan şu vezaifi hüsnü ifaya gayret eder bir adam olması lazım gelir..."[Ergin, 1977: 1366] demek suretiyle eğitim ve tartışmalarının ortak bir noktasını, bunun ötesinde devlet için eğitim felsefesini tespit etmiş görünmektedir.

Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Partisi'nin 1917 yılındaki kongresinde, eğitim-öğretimin millileştirilmesi için vermiş olduğu layihada ileri sürdüğü fikirler arasında

din öğretimi ile ilgili hususlar da bulunmaktaydı. Gökalp, millileşmenin din alanında da gerçekleştirilmesini, bazı şiirlerinde ezanın ve namazın dua bölümleri ile okullarda okunan Kur'an dersinin Türkçe olması gerektiğine bağlayarak işlemiştir [Bilgin, 1995: 69].

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi'ndeki tartışılan birçok konu arasında özellikle din dersi öğretmenleri ile ilgili meseleye de değinilmiştir. Kongre zabıtlarından konu ile ilgili olanlarını burada kısaca vermek dönemin din eğitim ve öğretiminin durumunu tespit açısından önemlidir. 1916 Kongresi'nde konu ile ilgili olarak kısaca şöyle denilmektedir..."Yetiştirilmesine özen gösterilmeyen sınıflardan biride, dinî ilimler öğretmenleridir. Bu öğretmenleri birazcık matematik ve müspet ilimlerden nasibini almış olan öğrencileri karşısındaki durumları çok acıklıdır. Bunlar çoğunlukla öğrencilerinin sorularına makul ve mantıklı cevap vermekten aciz kalarak "sus, kafir oldun!" demekten başka bir şey yapmamakla öğrenci gözünde dinin kıymetini küçültmektedirler.

Genç yaşta bulunanlar, cevaptan aciz kalanın İslam dininin mi yoksa öğretmenin mi olduğunu anlayamaz. Böylelikle din öğretmenin cehaleti öğrencinin itikadının sarsılmasına neden olur. Bunun için okullarda, itikadların sarsılması, İslam akaidi ile müspet ilimlerin uyuşmamasından değil, dinî ilimler öğretmenlerinin iki yönü de bilmemesindedir. İslamiyet'te metafizikte akla, toplumbilimde örfeye dayanan bir din, müspet ilimler ile hiçbir zaman çatışmaz.

Okullarda dinî ilimlerin okutulmasının bozulmasına sebep, yalnız öğretmenlerin yetersizliği değil, aynı zamanda bu konuya dair yazılmış olan kitapların da yetersizliğidir. Bu kitaplar ancak muhakkik ulema tarafından yazılabilir. Bu nedenle gerek ehliyetli imam ve vaizlerle, yeterli dinî ilimler öğretmenlerinin yetişmesi ve gerek hakikatı gösterici akaid ve ilmihal kitaplarının yazılması Meşihat-ı İslamiye'nin himmetli bir teşebbüsüne vabestedir..."[İttihat ve Terakki Kongresi VIII, 1916: 1].

### 2.3. İlköğretim Okulları Ve Din Eğitimi Çalışmaları

II. Meşrutiyet başında ilk tahsil veren mektepler Sıbyan ve İptidai mektepleri idi. Sıbyan mektepleri, özel mahiyette mekteplerdi. Bunlar şehir ve kasabaların hemen her mahallesinde ve bazı büyükçe köylerde bulunurdu [Hüseyin Cahit,1910: 1]. Bu mekteplerin muallimi ya bir hoca ya da ihtiyar bir kadındı. Bunların belirli bir ders programı ve öğretim müddeti yoktu. Muallimler talebelere aldıkları haftalıklarla ve bazı hediyelerle geçimlerini temin ederlerdi. Öğretim ve inzibat usulleri iyi durumda değildi. Sıbyan mekteplerinde çocuklara Kur'an okuması öğretilir ve mümkün olursa bu çocuklardan yetenekli olanlarından bazıları hafız olarak yetiştirilirdi [Günyol, "Mektep", İ.A.].

İptidai mektepleri ise başlıca İstanbul'da ve bazı önemli merkezlerde vardı. Öğretim süreleri üç sene idi. Programları ise; Alfabe, Tecvit, ilmihal, Kur'an, Kıraat, Tadat (rakamları saymak) ve Hesap, Hüsn-ü hat, Kavait, Coğrafya ve tarih idi [Berkes, 1973: 161]. Öğretimde talebe tamamen alıcı durumdaydı. Katibi olan eğitim-öğretimde talebe yalnız dinlerdi. Bir talimatname maddesinde iptidai mekteplerdeki metot ile ilgili olarak şöyle denilmektedir; "Her şakirt ders esnasında gayet edibane oturup verilen derse dikkat edecek ve muallim tarafından hangisine sual irat olunursa yalnız o cevap verip diğerleri kendilerine hitaben bir sual varit olmadıkça bir şey söylemeyecek ve içlerinden biri dersinde bir müşkülü bulunduğu halde, ders bittikten sonra şifahi veya tahriren muallime müracaat edebilecektir [Salname-i Nezaret-i Umumiye, 1319: 432].

1910 yılında Maarif Nazırlığına gelen Emrullah Efendi ile başlayan işlerin en önemlilerinden birisi de çıkarılması mümkün olmayan Maarif-i Umumiye Kanunu taslağı idi. Bu, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra ilköğretimi umumi olarak düzenleyen ilk kanun olması sebebiyle önemlidir. Emrullah Efendi bir Maarif-i Umumiye kanunu Layihası hazırlamış, fakat onu geçiremeyeceğini anlayınca Şura-yı Devlet'ten alarak incelemiş ve layihanın ilköğretime ait kısmını yani Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'na ait tasarını Mebusan Meclisi'ne sunmuştur [Emrullah Efendi, 1326: 42]. Tasarı haline getirilerek Mebuslar Meclisi'ne sunulan raporda, ilköğretimin

mecburi ve parasız olması [a.g.m. s.42], öğrenim mükellefiyeti [a.g.m. s.43], ilköğretimi gerçekleştirmek için gereken çareler, ilköğretime ait müesseseler, okul teşkilatı ve okulların denetlenmesi hususlarına ait hükümler yer almaktaydı. Bu kanunla o zaman kadar iptidai ve Merkez Rüşdiyesi adlarıyla mevcut olan okullar birleştirilmiş ve “Mekatib-i İptidai” adını almıştır. İlköğretim de 6 yıl olarak tespit edilmiş ve her biri 2 yıl süreli Devre-i Ula, Devre-i Mutavassıta, Devre-i Aliye olarak üç devreye ayrılmıştır. Programlara Resim-iş, Musiki, beden Terbiyesi gibi dersler konulmuş, Ziraat, Ev idaresi, Biçki-dikiş gibi pratik çalışmalara yer verilmiştir. Modern manalı ilköğretim kavramı bu tasarı ve onu hazırlayan Emrullah Efendi'nin açıklamalarıyla memleket içerisinde yayılmaya başlamıştır. Bu tasarı bazı değişikliklerden sonra Şükrü Bey'in Nazırlığı zamanında 1913 tarihinde “geçici” adı ile kanunlaşmıştır [Unat, 1927: 8-31].

II. Meşrutiyet döneminde ilköğretimin amaçlarının daha önceki dönemlere göre farklılık kazandığı, özellikle de Devletin eğitim felsefesi ve dönemin kendi özellikleri yönünde tespit edildiği idarecilerin uygulamalarında ve ileri gelen eğitimcilerinin yazmış olduğu yazılarda görülmektedir. Emrullah Efendi ilk Maarif Nazırı olduğu zaman maarif memurlarına yazmış olduğu bir yazıda mekteplere ve ilköğretimin amaçlarına dair şunları söylemiştir. “Saadeti atiyemizin temini, meşrutiyeti meşruamızın teşyidi; ensali vatana terbiye-i ahlakiye ve terbiye-i zihniyelerine terdifin levazımı meşrutiyete muvafık bir terbiyeyi ehliyye ve siyasiye temin eylemek keyfiyetlerine mevkufl olup hususiyle terbiye-i ahlakiyenin bir sureti müessirede temini de terbiye-i diniyeye itina ve ihtimam ile müyesser olacağından mekatipte hissiyat ve tedrisatı diniyenin kemahiye hakkiha tenmiye ve terakkisine ve feraizi diniyenin icrasına ihtimam etmekte terbiye-i etfale memur olanlar için bir vazife teşkil eder. Mekteplerimizde evladı vatanın evsaf ve mezaya ile beraber hayatı şahsiye ve medeniye cihadında daima galip olacak surette malumatı ameliyye ile mücehhez olarak yetiştirilmeleri esbabını tehiyye ve temin edecek tedabiri külliye...”[Ergin,1977: c. 3-4, 1276]. Yine Emrullah Efendi ilköğretimin amacını çok daha geniş bir muhteva ile şu şekilde ifade etmiştir. “ Herkesin bilmeye, edinmeye mecbur olduğu malumatı vermek, bir yandan da dengeli zihin gelişimini sağlamak, ortaöğretime hazırlamak ve



aynı zamanda hayatta geçimini temin edecek pratikler kazandırmak, hayati ihtiyaçlara cevap verecek programları işlemek...”[Emrullah Efendi, 1326: 51].

Maarif Nazırı Şükrü Bey ise Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati'nin çıkmasından bir süre sonra bir gazetede çıkan beyanatında ilköğretimin hedefi ile ilgili şunları söylüyordu: “ Maarifin memleketimizde gittikçe ameli bir şekle ifrağ edilmesi lüzumuna kaniim. Şimdilik bu cihete küçük çocuklardan başlayacağız. Yani Mekatib-i İptidaiye'den itibaren evlad-ı vatana daha ciddi malumatı ameliye öğretilecek, hayati ziraiye ve ticariye veya sınıaiyeye atıldıkları zaman haiz olmaları lazım gelen müktesebatın daha iyi bir surette kendilerine telkin edilmesine çalışılacaktır [Şükrü Bey,1330: 1].

1915 tarihli Mekatib-i İptidaiyeyi Umumiye Talimatnamesi'ne göre ise ilköğretimin amaçları şöyle tesbit edilmiştir. “İptidai mekteplerin hedefi, mecburiyet-i tahsiliyeye tabi olan çocuklara hayat için en ziyade lazım olan malumatı kazandırmak ve onları mütedeyyin, vatanperver, üstün ve gayur birer insan olarak yetiştirmektir. İptidai mektepler tahsil ve terbiye hususundaki vazifesini iyi bir tarzda ifa ettikçe memleket fikir, ahlak ve iktisat cihetleriyle yükselir, bu telakki ise, dinî ve millî varlığımızın muhafazasında en büyük bir amildir. Mektep sıralarındaki yeni nesil, hem ananat-ı diniyeye ve milliyeyi muhafazaya, hem de şeriat ve ihtiyatı hazıra ile telif-i nefse alıştırmalıdır. İptidaiyeyi vakf-ı vücud edenlerin mesleklerindeki ciddiyet ve azameti idrak etmeleri ve memleketin hayatı ve atiyesi için ne kadar mühim bir vazife deruhte etmiş oldukları hatırdan çıkarmamaları lazım gelir. İptidai tedrisat muallimleri, yalnız milletin istikbaline değil, istikbal-i insaniyete hakimdir. Vazife, ne kadar büyük ne derece şerefli ise vicdani mesuliyet de o kadar ağırdır [Unat, 1927: 279].

Bu kanun, rapor, layiha, makale ve yönetmeliklere göre II. Meşrutiyet'te ilk mektebin amacı, çocuklara hayat için gerekli pratik bilgileri vermek, teori ile pratiği birleştirmek, mesleğe hazırlamak, onları dinine bağlı, vatanperver, üstün bir insan olarak yetiştirmektir. Dönemin eğitim anlayışı çerçevesinde tespit edilen ilköğretimin amaçları, Devletin mali imkanları, hukuk ve idare anlayışı ile sıkı bağlara sahiptir.

Meşrutiyetin başında itibaren ilköğretimdeki olumlu gelişmelerin özellikle de ilk mektepler için tespit edilen hedeflerin, hazırlanan programları etkilediği görülmektedir. 1913 tarihli kanun ilköğretim programlarını şöyle tesbit etmiştir : Kıraat ve Hat, Lisan-ı Osmani, Hesap, Hendese, Coğrafya(özellikle Osmanlı coğrafyası), Tarih (özellikle Osmanlı tarihi), Durus-i Eşya, Malumat-ı Tabiiye ve Tatbikatı, Hıfzıssıhha, Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye ve İktisadiye, El-işleri ve Resim, Gına (İlahi ve Vatan manzumeler), Terbiye-i Bedeniye ve Mektep oyunları, Talim-i Askeri, İdare-i Beytiyye ve Dikiş, Kur'an'ı Kerim (Müslümanlara) Malumat-ı Diniye (gayri Müslimlere) [Ergin, 1977: c.3-4, 1366].

1915 tarihli Mekatib-i İptidaiye-yi Umumiye Talimatnamesi'nde ise üç devreli ve altı sınıflı ilk mektepler için müfredat programı hazırlanmıştır. Bu program tamamen Fransız eğitim sisteminin etkisi altında kalınarak hazırlanmış olduğu iddiası literatürde yaygın olarak ifade edilmiştir. Mekatib-i İptidaiye-yi Umumiye Talimatnamesi'nde üç devreli ve altı sınıflı ilk mektepler için hazırlanmış Müfredat programı şöyledir: Öğleden evvel tedris edilecek dersler; Kur'an-ı Kerim, Malumat-ı Diniye, Musahabat-ı Ahlakiye, Türkçe, Kıraat, Sarf ve Nahiv, Tarih, Hesap ve Hendese, Eşya Dersleri, Öğleden sonra tedris edilecek dersler; El işleri, Ziraat Yazı, Resim, Musuki (Gına) Terbiye-i Bedeniye. Devre-i Ula birinci sınıfın Alfabe ve Kur'an-ı Kerim dersi, öğleden evvel ve sonra dahi okutulabilir [Unat, 1927: 284].

Yukarıda açıklanan hedef ve buna göre hazırlanan programlara göre II. Meşrutiyet Devri'nde ilköğretimde asıl önemli değişiklik öğretim ve eğitim metotlarında görülmektedir. Tek tek ve deneme halinde kalmakla beraber, mekteplere bu dönemde yargılama ve gözlem usulleri girmiş; Vatan, millet ve sanat duyguları gelişmeye başlamış; Resim ve el işi öğretimi öğretim ve eğitimin ciddi bir parçası haline gelmiştir. Öğretmenler sadece öğretmekten ve ezberletmekten ibaret olan ödevini bırakmış, bunun yerini tecrübe ve düşünmeye dayanan bir eğitim ananesi almaya başlamıştır.

Bu dönemde ilköğretimdeki olumlu gelişmelerin yanısıra özellikle yapılan uygulamalarla çelişki gösteren durumlar da vardır. II. Meşrutiyette o zamana kadar



İptidai ve Merkez Rüşdiyesi adlarıyla mevcut olan okullar birleştirilmiş ve Mekatib-i İptidai adını alarak, ilköğretimin 6 yıl olarak tespit edilmiş olmasına rağmen, diğer taraftan gerek kız, gerekse erkek Sultanilerine bağlı olarak açılan ve ödeneği genel bütçeden karşılanan ilk kısımlar için bu devre sistemi dışında 5 yıllık bir öğrenim bütünü kabul edilmiş ve böylece diğer 6 yıllık ilkokullarla denk tutulan ikinci bir ilkokul tipi ortaya çıkmıştır [Unat, 1964: 40].

Yukarıda incelemelerin sonucu ilköğretimdeki din eğitimi ile ilgili şunlar söylenebilir: II. Meşrutiyet döneminde de en çok eleştirilen ve gerek öğretmen, bina, araç-gereç gerekse müfredat açısından en çok ıslahat yapılan ilköğretim olmuştur. Bu dönemde ilköğretimin sık sık değiştirilen bütün müfredatlarında din derslerine yer verilmiştir [Unat, 1927: c.1, 278]. Ayrıca ilköğretimin amaçları içinde de yetiştirilecek bireylerde hem ahlaki hem de dinî yönlerinin gelişmelerine ağırlık verileceği belirtilmiştir.

#### **2.4. Orta Öğretim Okulları Ve Din Eğitimi Çalışmaları**

Cumhuriyet devrine kadar memleketimizde Orta Öğretim basamağında yer alan okul tiplerinin başlıca şu üç isim altında gelişip müesseseleştiğini görmekteyiz: 1-Rüşdiye 2-İdadiye 3-Sultaniye.

##### **2.4.1. Rüşdiyeler**

Rüşdiye Mektepleri'nin Türk Maarif tarihindeki yeri sık sık karışıklıklara sebep olmuştur. Eğitim Tarihçilerinin bir kısmı Rüşdiyeleri ilk öğretime; diğer bir kısmı ise orta öğretime dahil etmişlerdir [Ergin, 1977: 3-4, 1485]. Bunun sebebi, Maarif Tarihçilerinin Rüşdiyeleri, ilk zamanlarda Sıbyan Mektepleri'nin üstünde bir hazırlık mektebi, daha sonraları ise orta mektep hüviyetine sahip bir öğretim derecesi, olarak görmeleridir.

Açıldıkları zaman üç yıl süreli olan Mekteb-i Rüşdiye, Mekteb-i İptidaiyeler üzerine dayalı olan okullar idiler. Bu mekteplerde II. Meşrutiyete kadar öğretim Kur'an Okuma, Din bilgisi, Türkçe, Arapça, Hesap, Coğrafya, Türk ve İslam tarihi, Güzel

yazı, Tarım vb. gibi derslere dayanıyordu. Farsça, Resim, Geometri ve Sağlık bilgisi dersleri de bunlara ekleniyordu [Ergin, 1977: c.1-2, 384]. 13 Haziran 1892 tarihinde 4 yıllık olan Rüşdiyeler 3 yıla indirilmişti[Unat, 1964: 44].

II. Meşrutiyet başlarında ise yine Rüşdiyeler iptidai mekteplerin üstünde 3 senelik mekteplerdi. Aynı zamanda 7 senelik idadilerin ilk 3 senesini de Rüşdiyeler oluşturuyordu. Bu mekteplerin maaş ve masrafları Maarif Nezareti tarafından ödenirdi [Kansu,1930: c.2, 10-12]. Programları ise şöyle idi: Tecvit, Kur'an, Din dersleri, Türkçe,Arabi,Farisi, Hesap,Hendese, Coğrafya, Tarih,Malumat-ı Nafia, Hüsn-ü Hat, Resim ve son sınıfta Fransızca. Kız Rüşdiyeleri'nde bu derslerden başka; İdare-i Beytiyye, Ahlak, Hıfzıssıhla ve El Hünnerleri dersi verilirdi. İstanbul ve diğer vilayetlerde bulunan Rüşdiyelerin program ve talimatnamelerinde farklılıklar vardı [Kansu ,1930: c.2, 12-13].

İptidai mekteplerine göre Rüşdiyelerde öğretim ve metodu daha düzenli ve verimli idi. Bunun sebebi, Rüşdiyelerin bir merkeze bağlı oluşu ve denetlenmeleri idi [Kansu,1930: c.2, 12].

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Rüşdiyelerde daha önceki durumlarına göre bir ilerleme değil aksine bir gerileme görülmektedir [Ergin,1977: c.3-4, 907]. Kız Rüşdiyeleri içinde aynı durum söz konusudur [Ergin,1977: c.3-4, 1417]. Bunun sebebi, Rüşdiyelere mahsus birçok Vakıf mektebini Evkaf Nezareti'nin Maariften almış olması, bütçe darlığı dolayısıyla yeni mektep binalarının yapılmaması [Ergin,1977: c. 3-4, 1279], yine bütçe darlığı, daha doğrusu ilk tahsile devlet bütçesinden para verilip verilmemesinin münakaşa edile gelmesi ve en önemli olarak da bu mektepler için hazırlanan Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'nun senelerce kesinlik kazanmayışdır. Bu sebepler Rüşdiye Mekteplerinin kötü durumda kalmalarına sebep olmuştur. II. Meşrutiyet Devri'nde Rüşdiyelerdeki en iyi gelişme programlarına Tarih,Yurt bilgisi, Medeni Malumat gibi yeni dersler eklenmesidir [Ergin,1977: c. 3-4, 1416]. Tedrisatı İptidaiye Kanunu bu müesseselerin durumlarının daha iyiye gitmesini sağlamış aynı zamanda bir birlik meydana getirmiştir.

Emrullah Efendi Tedrisat-ı İptidaiye ve Layıhasının esbab-ı mücibesinde Rüşdiyeleri ilk tahsili vermekle görevli müesseseler arasında saymıştır. Müddetleri ise 3 senedir. Bu konuda o şöyle demektedir: “Rüşdiye mektepleri orta tedrisat müesseselerine talebe hazırlayacağı için orta mekteplere gitmeyecek olan Sıbyan mektepleri talebesinin malumatını tamamlamak için -mahalli ihtiyaç ve istidada göre- sıbyan mekteplerine mülhak olmak üzere bir veya iki sınıf Rüşdiye teşkil olunabilir ki bunlara mütemmim sınıflar denir” [Kansu,1930: c.2, 47].

II. Meşrutiyet Devri'nde artık ilk mektep olarak eğitim tarihindeki yerini alan bu müesseselerdeki amaç da Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati'de ifadesini bulan “...hayat için en ziyade lazım olan malumatı kazandırmak ve onları mütedeyyin, vatanperver, mukdim ve gayur birer insan olarak yetiştirmekte...”dir. Zaten bu kanuna göre 1913'lerde bütün mekteplerdeki ders programları bu hedefe paralel olarak şu dört esasa dayanmaktaydı.

- 1- Özellikle dinî ve ahlaki öğrenime önem vermek [Unat ,1927: 279].
- 2- Osmanlı eğitimine önem vermek [Unat,1927: 12].
- 3- Zihnin gereksinmelerine göre faydalı bilgiler vermek [Unat,1927: 9].
- 4- İbtidai ve Rüşdiyelerde askeri talimler yaptırmak [Unat,1927: 13].

#### 2.4.2. İdadiyeler

Orta öğretim seviyesinde umumi ve ebedi tahsil veren mekteplerden birisi de idadilerdir. II. Meşrutiyetten önce açılması 1869 Nizamnamesine göre karşılaştırılıp fakat açılmayan Sultanilerin yerine kurulmaya başlanan İdadiler yeni bir tiptir. Buralara 3 veya 4 sene süren ilk tahsilini bitirmiş olan talebe kabul edilirdi. Bu idadilerin tahsil müddeti 7 seneden ibaretti. Bunun üç senesi Rüşdiye dört senesi de İdadiye sayılırdı. Yani bunlar o zaman mevcut olan Rüşdiye ile bir orta mektebin bileşimi idi. Bunun dışında bir de 5 yıllık öğretim süresi olan Sancak İdadileri vardı [Ergin, 1977: c.1-2, 495-500].

Meşrutiyet başlarında II. Abdulhamid döneminde bütün ülkeye yayılan İdadilerin öğretim düzeyleri oldukça düşük idi. İdadilerin öğretmenleri özellikle maaş yönünden kötü, tam bir keşmekeş içerisinde idiler. Her öğretmen okuttuğu dersin adına göre değişik bir maaş alıyordu. Buna bir de tensikat sırasında yapılan karışıklıklar ekleniyordu [Ergün,1996: 21]. Mekteplerin gerçek maksatlarının ne olduğu kesin olarak tayin edilmemişti. II. Meşrutiyetin ilanından sonra alınan bazı önlemlere rağmen, 1910 yılında da durum pek parlak değildi [Ergün, 1996: 19]. Bu ilk yapılan ıslahatın pek başarılı olmadığını Satı Bey şöyle ifade etmektedir. “... 1909 yılında İdadi programlarının tadili düşünüldü; bir komisyon teşkil olundu; bu komisyon lalettayin tertip olunmuş bir tevzii dürus cetveline göre bir müfredat programı hazırlamakla iktifa etti. Hiçbir terbiyeyi endişe ile hareket olunmuyordu [Satı Bey, 1334: 654-664].

1892 de 1882 yılındaki çıkarılan resmi tebliğdeki eksiklikleri gidermek üzere öğretim derecelerinde uygulanan programlarla bağlantı sağlamak için özel bir komisyon teşkil edilmiştir. Düzenlenen programda din ve ahlak derslerine bütün sınıflarda yer verilmiştir [Mahmut Cevad, 1338: 405 407]. İşte 1908 senesinde uygulanan İdadi programı 1892 senesinde hazırlanan programına benzemektedir. Ancak Din bilgisi ve Ahlak dersleri birleştirilerek tek ders haline getirilmiştir [Ergin, 1977: c.3-4, 930].

II. Meşrutiyet döneminde bu mekteplerde din derslerine hemen hemen her sınıfta müfredat programlarında yer verilmiştir [Yücel,1938: 147-153]. Bu dönemde, orta dereceli okullarda din eğitiminin uygulanmasında, ilk sınıflarda dinî bilgilere daha yüksek bir oranda yer verildiği halde son sınıflara doğru bu derslerin azaldığı görülmektedir. Yalnız 1911 yılında müfredatında dinî eğitime daha yüksek bir imkan tanındığı görülmektedir [Yücel, 1938: 154].

#### **2.4.3. Sultaniyeler**

Bu isim memlekette Galatasaray'da kurulan ilk liseye verilmiş olan Mekteb-i Sultani adıyla ortaya çıkmıştır [Ergin, 1977: c.1-2, 881-886] 1869 tarihli Nizamname'de de ortaöğretim basamağının üst sınıflarını teşkil etmesi üzere vilayet merkezlerinde açılması düşünülen mekteplere de “sultaniye” ismi verilmiştir. 1869 tarihli Maarif-i

Umumiye Nizamnamesi'ni yapanlar tedricen her vilayet merkezinde birer Sultani açılmasını düşünmüşlerdi. Fakat, araya Rus harbi girdiğinden ve idarenin başına başka yöneticiler geldiğinden bu plan uygulamaya konulamamış bunun yerine sonradan kurulan ve Rüşdiye ile birlikte 7 senelik öğrenim yapan İdadiler, II. Meşrutiyet devrine kadar 1869 tarihli Nizamnamenin Mekatib-i Sultaniye'den beklediği hizmeti görmeye çalışmışlardır.

II. Meşrutiyet döneminde bütün Sultanilerde Ulum-u Diniye derslerine programlarda yer verilmiştir. Din derslerinin yanı sıra programlarda dil derslerine, fen derslerine ve bir dizi erkeklere ve kızlara mahsus derslere de programlarda yer almıştır. [Yücel, 1938: 156-161] II. Meşrutiyete kadar düşünülmüş ve tertip olunmuş maarif programlarının en derli toplusu yine Saffet Paşa'nın Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile ortaya koymuş olduğu idi. Emrullah Efendi, kendisine bu Nizamnameyi esas aldı. Sultani teşkilatını ona ilham eden bu Nizamnamedir. Nitekim 1910 senesinde yapılan sultani teşkilat, çocuklarımızın ecnebi mekteplerine müracaata mecbur kalmayıp yeni açılacak Sultanilerle gayrimüslim ve ecnebi çocuklarını da alabilecek mekteplerin tesisini gaye edinmişti [Satı Bey, 1334: 660]. 1910 yılında neşredilen ve "Liselerin Tanzim ve İdarelerine ve Tedrisatına Mütteallik" başlıklı talimatnamenin öğretime dair 7. maddesi, ders cetvelleri, sınıfların tertip ve tensiki hususlarını içeriyordu.

1913 senesi için hazırlanan programda ise evvelki programlara nazaran Din derslerinin ve Arapça'nın hissedilir derecede artması buna karşılık ecnebi lisanının ders saatlerinin azalması dikkati çekmektedir. Hatta 1913-1914 ders yılı içerisinde Beyrut, Şam ve Kudüs'te öğretim dili Arapça olan birer Sultani açılmıştır [Yücel, 1938: 184-185]. 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu Muvakkati'nin 25. maddesinde ilköğretimde Türkçe'nin mecburi olmasına rağmen, bu açılan mekteplerde mahalli lisan ile öğretime izin verilmesi, Osmanlılık politikasının zayıflaması İslamcılığın ise değer kazanmasının bir sonucudur. Bundan sonra ise İttihat ve Terakki'nin üç fikir akımı olan İslamcılık, Türkçülük ve Garpcılık arasında genellikle bir uzlaşma siyaseti takip ederek programları buna göre hazırladığı ve bu suretle amaçlarına varmak istediği görülür.

## 2.5. Yüksek Öğrenim Ve Din Eğitimi Çalışmaları

İlk defa olarak 1846'da kurulması kararlaştırılıp 1863 yılında eğitim-öğretime başlayan, birkaç defa açılıp çeşitli nedenlerden dolayı kapanmış olan Darülfünun, 1900 tarihinden itibaren yeni bir düzenleme ile Darülfünun-ı Şahane adı [Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi, Düstur I/VII s.659-664, Madde2] ile II. Meşrutiyetin ilanına kadar faaliyetlerine aralıksız devam etmiştir. II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında Darülfünun-ı Osmani diye anılmaya başlamış adı daha sonraları özellikle 1913 yılından itibaren devrin maarif ıslahatı arasında ve bağımsız bir kuruluş halinde Tıp ve Hukuk şubelerine de topluluğuna katmak suretiyle beş şubeli bir halde İstanbul Darülfünunu adı altında yeniden teşkilatlandırılmıştır [Unat, 1927: 54]. Darülfünun-ı Osmani'nin Edebiyat, Diniyat ve Fünun (tabiiye ve riyaziye) olmak üzere üç şubesi vardı. Bu şubelerin idaresi Mülkiye Mektebi ile birleştirilmiş ve müdürlüğü Mülkiye Müdürü olan Recâi Bey'in emrine verilmişti. Dönemin başlarında geliştirilen bu kurumlara, o zamana kadar programa alınmayan Tarih, Edebiyat ve Felsefe dersleri kondu. Öğrencilerden ücret alınmaktan vazgeçildi. Kayıtlardaki sınırlandırmalar da kaldırıldı.

1908 tarihinde Darülfünunun Ulum-u Aliye-i Diniye Şubesi ile Hukuk'ta öğrenim süresi dört, Edebiyat şubesi ile Ulum-u Tabiiye ve Ulum-u Riyaziye adı altında iki daha bölünmüş olan Fünun şubesinde ise öğrenim süresi üç yıl idi [Unat ,1927: 55].

Darülfünun'da da esas teşkilatlanma yine bu zamanda onun tarafından yayınlanan bir talimatname ile olmuştur. Bu talimatnameye göre İstanbul Darülfünun'u; 1- Ulum-ı Şer'iyeye 2-Ulum-ı Hukukiye 3- Ulum-ı Tibbiye 4-Fünun 5-Ulum-ı Edebiye olmak üzere beş şubeye ayrılıyordu. 1912 tarihinde yürürlüğe giren İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi 1919 yılına kadar yürürlükte kaldı. Ancak, ileride medreseler kısmında anlatıldığı üzere Şeyhülislam Hayri Efendi'nin (1866-1921) başlattığı medreseler ıslahatı cümlesinden olarak teşkil edilen "Medresetü'l Metehassisin" in 1914'de açılması ve medreselerin Darülhilafetü'l Aliyye adıyla reforme edilmesi üzerine bir fonksiyonu kalmadığı düşünülerek Darülfünun'un Ulum-ı Şer'iyeye şubesi kaldırılmıştır. Böylece Darülfünun'daki fakülte sayısı dörde inmiştir. İsmail Hakkı Baltacıoğlu,



“Darülfünun’dan İlahiyat Şubesinin ilgısı gayet yanlış bir harekettir. İlahiyat Darülfünun’un en bünyevi kısmıdır”[Ergin,1977: c.3-4, 1235] diyerek yapılan bu işin yanlış olduğunu ifade etmiştir.

1912 yılında Ulum-ı Şer’iyi Şubesinin ders programları şöyle idi: Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, ilm-i Ahlak-ı Şer’iye ve Tasavvuf Usul-ı Fıkıh, İlm-i Kelam, Siyer-i Nebevi, tarih-i Din-i İslam ve Tarih-i Edyan, Edebiyat-ı Arabiye, Hikmet-i Teşrih, Tarih-i İlm-i Fıkıh, Tarih-i İlm-i Kelam, Araf felsefesi, Felsefe ve Tarih felsefesi, İlm-i Hilaf [Unat, 1927: 190].

## 2.6. Öğretmen Mektepleri Ve Din Eğitimi Çalışmaları

II. meşrutiyet Dönemi öğretmen yetiştirme konusunda yeni görüşlerin ortaya atıldığı, tartışıldığı hatta bir kısmının uygulanmaya konulduğu bir devirdir.

II. Meşrutiyet başında Yüksek Muallim Mektebi olarak Darülmualimin-i Aliye vardı. İlk öğretmen Mektebi olarak ise, Darülmualim’den daha önce ayrılmış ve ayrı bir müdürün idaresine verilmiş olan İptidaiye şubesi vardı. Meşrutiyetin devir almış olduğu ilköğretime öğretmen yetiştiren İstanbul Erkek Muallim Mektebi çok kötü bir halde idi. Vilayetlerdeki Sıbyan Muallim Mektepleri ise buradan daha acıklı bir durumda idi [Kansu,1930: c.2 , 9].

Nitekim bu mekteplere mahsus olan talimatnamede ders programları şöyle idi: Tecvit, Kur’an Arabi, Farisi, Türkçe, Kavait, İmla, Hesap, Tarih, Coğrafya ve Hat idi. Mektebe kabul şartıysa, “yirmi yaşından aşağı olmamak” ve “Türkçe serbest okuyup yazmayı bilmek” idi. Kadın muallimleri yetiştirmek için ise yalnız İstanbul’da bir Darülmualimat (Kız Muallim Mektebi) vardı [Kansu,1930: c.2, 10-11].

İstanbul Darülmualimin-i Aliyenin 1915 tarihli Nizamnamesi’ne göre Kur’an-ı Kerim ve Tecvit, İbadat ve Siret-i Nebeviye kısımlarından oluşan Malumat-ı Diniye dersine programlarında yer verilmiştir [Unat, 1927: 153-155].

25 Eylül 1913 tarihli ilk Tedrisat Kanun hükümlerine göre 5 senelik Kız Muallim Mektepleri açılmaya başlanmıştır [Unat, 1927: 17].

Temmuz 1908'den hemen sonra taşrada 30 Darülmualimin birden açılmıştır. Bu kurumların açılışı önceden hazırlanmış bir program dahilinde düşünülmediği için buralara muallimler bulunamadı [Satı Bey, 1334: 659]. Bu kurumların öğretim düzeyleri 1914'lere kadar oldukça yüzeyseldi. Fenn-i Terbiye dersi dahi bilinmiyordu. Yukarıda söylenen bütün eleştirilere rağmen, Satı Bey'in yetiştirdiği öğrenciler buralara müdür tayin edilmeye başlanınca buralara da bir canlanma görülmüştür.

II. Meşrutiyet döneminde ilk ve Ortaöğretim kademelerinde Din ve Ahlak derslerine programlarında yer verildiği için öğretmen mekteplerinin programlarında da Din derslerine yer verilmiştir.

Bu dönemin en önemli özelliklerinden birisi profesyonel öğretmen tipinin gelişmesi olmuştur. İlk kez olarak toplum içinde muallim bir meslek adamı, bir yetiştirme uzmanı olarak tanınmaya başladı. Subay, doktor, hakim gibi muallim de bir fennin, sanatın uygulayıcısı olacaktı. Öğretmenin görevi sadece okutmak ve ezberletmek, dayak atmak olmayacaktı. Fikirce, ahlakça, sanat ve hareketlilik açısından yetişeklere model olacak bir eğitimci olacaktı. Elişi, Oyun, Beden eğitimi, Müzik, yürüyüş okullara ilk kez bu suretle girmeye başladı. Ancak bu tip görev yapan öğretmenler sayı itibariyle Satı Bey'in Fenn-i Terbiyesi'ne göre yetişmiş öğretmenlerden daha çok 1908 İnkılabı'nın özgürleştirdiği tiplerden olanlardı.

Satı Bey'in ıslaha çalıştığı İstanbul Darülmualimin'in en büyük başarısı, arzu edilen seviyede olmasa bile, yeni bir eğitim görüşüne sahip öğretmenler yetiştirmiş olmasıdır. "Bu müesseseden yeni görüş ve metotla yetişmiş bir eğitimci neslin Meşrutiyet devrinde memleketin her köşesine yayılarak oradaki meslektaşlarıyla el ele vermek suretiyle millî eğitim hayatımıza yeni bir ruh verdikleri görülmüştür"[Unat, 1964: 34].

Sonuç olarak, öğretmen yetiştiren mektepler, öğretmen sayısı, genç öğretmen, onun için meslek yayınları da bu dönemin yenilikleri arasındadır. Bütün bu olumlu



gelişmelere rağmen, Fen dersi öğretmenleri ile Din dersi öğretmenlerinin yetişmeleri, hayat görüşleri [Bilgin, 1995: 67] bakımından farklı olmaları, orta dereceli mekteplerde öğrencilerin zihni yetenekleri gelişmiş olduğu için, din dersleri okutan öğretmenlerle, Fizik, Kimya gibi müspet bilimler okutan öğretmenlerin sözleri arasındaki çelişkileri görmeye başlamaları ve diğer bazı sebeplerden dolayı bu iki grup arasında istenilen iletişim elde edilememiş, bundan ise zarar gören öğrenciler olmuştur [İttihat ve Terakki Kongresi VIII: 1916].

## 2.7. Ziya Gökalp Döneminde Medreselerin İslahı Çalışmaları

1908 İnkılabı'ndan sonra medreselerin ıslahı meselesi gündeme geldi. Meşrutiyet'in ilanı ile bir fikir ve tartışma hürriyetinin doğması, medreselerin ıslahı konusunda da birçok kimsenin fikir ileri sürmelerini sağladı. İslam uygarlığının yükselişinde olduğu gibi, çöküşünde de önderlik etmiş olan bu kurumlar hakkında tüm aydınların söyleyecekleri bir şeyler vardı. Artık medreselerin işe yarar kurumlar olmaktan çıktıkları, medreseler ve medrese zihniyeti herkesçe, hatta medreselilerce bile eleştiriliyordu. Konuyla ilgilenenler düzeltilmezlerse medreselerin, kendiliğinden silineceklerini ifade ediyorlardı. Bazı kimseler ise, medreselerin ıslah edilemeyeceğini, Fransa'daki Cezvit okulları gibi kapatılmaları gerektiğini çekinmeden ileri sürüyorlardı [Atay,1983: 214-231].

II.Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı konusunda hazırlanan nizamnameler, bu kurumların son asırda beliren idari ve hukuki yeni gelişmeler karşısında ortaya çıkan ve ülkenin din görevlisi ihtiyacının karşılanması şeklinde ifade edilebilecek yeni fonksiyonlarını en iyi şekilde yerine getirebilmesi için gerekli olan esasları belirlemesi açısından önem taşımaktadır. Yapılan bu çalışmalarda medreselerin asıl amaçlarının din görevlisi yetiştirmek olduğu benimsenmiş ve bu amacın gerçekleştirilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması hedeflenmiştir. Nitekim yapılan çalışmalarla medreselerin geleneksel kuruluş yapısının terk edilmesinin yanı sıra ders programları da yeniden ele alınarak düzenlenmiştir [Zengin, 2002: 91]. Bu konudaki ilk çalışma ise Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'dir.

### **2.7.1. Medaris-i İliye Nizamnamesi**

Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi zamanında hazırlanan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi 16 Safer 1328/27 Şubat 1910 tarihinde yayınlanmıştır [Zengin, 2002: 92]. II. Meşrutiyet döneminde başlatılan medreselerin ıslahı hareketinin ilk müşahhas sonucu olan bu nizamname genel olarak ele alındığında, getirilen yenilik ve düzenlemeler arasında en önemlisinin medreselerin ders programlarına ilave edilen Fen, Matematik ve Sosyal bilimlerin olduğu görülmektedir. Bunun dışında talebelerin medreselere kabulü ve öğrenimleri sırasında bazı imtihanlara tabi tutulmaları konusunda da yeniliklerin getirildiği dikkati çekmektedir [Zengin, 2002: 93].

Bu nizamname ile medreselerin büyük bir atılım gerçekleştiremedikleri görülmüştür. Fakat, hiç yararı olmamıştır demek yanlış olur. Bu nizamname ile zaten ıslahı gündemde olan medrese ıslahatı iyice kamuoyunun gündemini oluşturmuş, daha sonra yapılacak ıslahatlara ara bir zemin hazırlanmış ve esaslı bir ıslahatın da temeli oluşturulmuş denilebilir [Ergin, c.1-2, 124].

### **2.7.2. Islah-ı Medaris Nizamnamesi**

II. Meşrutiyet döneminde Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'nden sonra medreselerle ilgili devam eden düzenleme ve iyileştirme gayretlerinin en önemlisi ve kalıcısı Şer'iyeye ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi zamanında 30 Eylül 1914 tarihinde hazırlanan Islah-ı Medaris Nizamnamesi'dir [Dustur, VI, s.1325-1330].

Nizamname, Merkeze ait kısım, Müderrisin, Talebe ve Suret-i İdare Başlıkları altında 24 maddeden oluşmaktadır. Bu nizamnamenin ilk kısmında medreselerin kuruluş yapısı konusunda yeni esaslar belirlenmiştir. Buna göre bütün İstanbul medreseleri Darü'l-Hilafeti'l Aliyye Medresesi adı altında tek medrese olarak orta ve yüksek derecelere ayrılmıştır [Dustur, VI, s.1325, madde1-2]. Darü'l-Hilafeti'l Aliyye Medresesi, Tali ve Ali kısımlara ayrılmakta ve Tali Kısma da kendi içerisinde birinci ve ikinci kısımlara ayrılıyordu. Tali kısım, Kısm-ı Evvel Kısm-ı Sani'nin her bölümü dörder yıl olmak üzere toplam sekiz yıldır. Ali kısım da dört yıldır. Böylece öğretim

süresi daha önce Nizamnamenin esbab-ı mücibesinde belirtildiği üzere ulum-ı Aliye ve Aliye'nin hakkıyla öğrenilebilmesi için on iki senede tamamlanmak üzere on iki sınıf olarak tespit edilmişti [Dustur, II/6, s.1329-1330]. İkinci kısımda ise görevlen dirilecek müderrisler ve muallimlerin atanmaları ve kendilerine tahsis edilecek maaşlar hakkında getirilen esaslara yer verilmektedir. Üçüncü kısımda mevcut medreselerde okuyan talebelerin, yeniden düzenlenen sisteme intibakı, ilk defa medreseye kabul edilecek olanlarda aranacak şartlar, talebelere tahsis edilecek burslar, mezunlara verilecek belgeler gibi hususlara yer verilmektedir. Son kısımda ise medreselerin idaresi ile İstanbul ve taşrada kurulacak yeni medreseler konularına temas edilerek, bu konuda talimatnamelerin hazırlanacağı belirtilmiş; ayrıca İstanbul'da "Medresetül Mütahassisin" adı ile bir ihtisas medresesinin açılması karara bağlanmıştır [Zengin, 2002: 94].

Islah-ı Medaris Nizamnamesi 1910 yılında hazırlanan Medarisi İlmiye Nizamnamesi ile karşılaştırıldığında, ders programları yanı sıra medreselerin kuruluş yapıları konusunda önemli yenilikler getirildiği görülmektedir. Buna göre medreseler, mekteplere benzer şekilde çeşitli derecelere ayrılmış; diğer taraftan dinî ilimler alanında mütehassis alim ve müderrisler yetiştirilmek amacı ile ihtisas medresesinin kurulması kararlaştırılmıştır. Çeşitli derecelere ayrılan medreselerin idaresi, talebe kabulü ve müderrislerle ilgili hükümler getirilmiş; ayrıca bu hükümlerin uygulanmasına açıklık getirmek amacı ile daha sonra birde talimatname hazırlanmıştır. Diğer taraftan medreselerde uygulanmak üzere hazırlanan programın oldukça ayrıntılı ve düzenli olduğu, her dersin farklı sınıflarda haftada kaç saat okutulacağı belirtilmediği görülmektedir. Yine programda dersler kitap adları ile değil, bizzat ihtiva ettiği ilimlerin adları ile verilmiştir. Islah-ı Medaris Nizamnamesi bu özellikleri ile geleneksel medrese kuruluş yapısı ve ders programları konusunda köklü ve düzenli yenilikler getirmiştir. Nitekim yeni getirilen bu usul bazı küçük değişikliklerle medreselerin ilgasına kadar devam etmiştir. Bu düzenlemeler sonrası medreseler, Cumhuriyet döneminde kurulan İmam-Hatip Okulları ve İlahiyat Fakültelerinin programlarına ve kuruluş yapılarına örnek teşkil etmiştir denilebilir [Zengin, 2002: 95].

1914 yılında hazırlanan Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile medreselere, yıllardır düşünülen yeniliklerin getirilmesinde önemli bir adım atıldığı görülmektedir. Bununla birlikte medreselerin içinde buldukları problemlerin tamamı ile çözüldüğünü söyleyebilmek de güçtür; ancak kanaatimizce devrin şartları da dikkate alındığında, yapılabilecek en iyi çalışmanın ortaya konulabilmesi için ciddi gayret sarfedilmiştir. Çalışmanın bu seviyeye ulaşmasında, konu ile ilgili fikirlerinden geniş bir şekilde bir sonraki bölümde bahsedeceğimiz Ziya Gökalp'in önemli katkılarının olduğu bir gerçektir. Nitekim tavsiye edilen ile gerçekleştirilenler karşılaştırıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

### 2.7.3. Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun

II. Meşrutiyet döneminde medreselerle ilgili son düzenleme Şeyhülislamlık makamına ikinci kez atanan Musa Kazım Efendi'nin zamanında yayınlanan "Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun" [Dustür, II/9, s.598-600] ile gerçekleştirilmiştir. Musa Kazım Efendi bu Kanundan önce 1914 tarihli Islah-ı Medaris Nizamnamesinin 13. maddesindeki "...İcazetname alanlar müderrislik unvanını ihraz ederek İstanbul Ruus-ı Hümayununa nail olurlar" ifadesini kaldırdı. Böylece medresenin Ali Kısmı'ndan icazetname almakla müderris unvanı alınamayacaktı. Bu, medrese öğreniminin doktoraya değil lisans öğrenimine eşit olduğu anlamına gelmekteydi.

Yeni kanunla yapılan değişiklik özde değil, şekilde bir değişikliği yansıtmaktadır. Kanunun birinci maddesi memleketteki bütün medreseleri Meşihata bağlamış ve gerek görülen yerlerde medrese tesisi görevini sadece kendisi üstlenmişti [Dustür,II/9,s.598]. Daha sonra ise, 1914 ıslahatı, "İstanbul şehri dahilinde bulunan medaris-i ilmiyye Darü'l-Hilafeti'l-İlmiyye Medresesi namı altında birleştirilmiştir ifadesi" ile daha kesin bir şekilde tekrarlanmıştır. Kanun 1914 Nizamnamesinin aksine "kısım" adlarını değiştirerek geleneksel medreseler için kullanılan terimlere yer vermiştir. Medrese "İbtida-i Hariç", "İbtida-i Dahil" ve "Sahn" olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Ayrıca bu kısımların üzerinde Medresetül Mütchassisin'in karşılığı olarak "Medrese-i Süleymaniye" yer alıyordu.

İkinci bölümde ise taşrada Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi tarzında medreselerin kurulması kararlaştırılmıştır. İstanbul ve taşra medreselerinde hazırlık sınıflarının açılmasının öngörüldüğü üçüncü bölümden sonra, medreselere kabul edilecek talebelerin taşınmaları gereken şartlar ele alınarak, bulaşıcı hastalıklı ve sabıkalı olanların medreselere kabul edilmemeleri kararlaştırılmıştır. Beşinci bölümde ise medreselerde tedrisi kararlaştırılan dersler tespit edilerek sadece isimleri belirtilmiştir. Mezun olacak talebelere verilecek belgelerin tespit edildiği altıncı bölümde, orta ve yüksek dereceli medreselerden mezun olanlara ehliyetname, Medrese-i Süleymaniye mezunlarına icazetname, yine bu medresedeki dersleri dinleyenlere ise vesika verilmesi karara bağlanmıştır. Son bölümde de medreselerden mezun olanların istihdam alanlarına temas edilerek mezunların müderrislik, medreselerde idarecilik ve din görevliliği gibi alanlarda istihdamı öngörülmüştür [Zengin, 2002: 96-97].

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı çalışmaları ile ilgili olarak kısa bir tahlilin yapılması faydalı olacaktır. Birincisi, özellikle Tanzimat'ta etkisini daha da hissettirmeye başlayan Batılılaşmanın bir sonucu olarak idareciler, -Batı tarzında açılmaya başlanan mektep lehine- medreseye gereken önemi verememişlerdir. Özellikle, II. Abdülhamit döneminde medreselerden sınavların kaldırılmasının sonucu olarak medrese asker kaçaklarının yoğun ilgisine sahne olmaya başlamıştır. Medrese de okutulan kitaplar güncellenememiş, yüzyıllarca aynı kitaplar okutulmak zorunda kalmıştır. Öğretim metodu adına batıdaki gelişmeler takip edilememiş, bu husus müderrisin kendi kabiliyetine bırakılmıştır. Avrupa medeniyetinin esasları olan fen ve sosyal ilimlere medreselerde gerekli önem verilememiştir. Fakat yine de memleketin en önemli kurumu olan medrese, II. Meşrutiyet döneminde, önceki dönemlerin aksine, hakkında anlatılan olumsuzluklardan dolayı, ıslahı veya kapatılması istenen ve bu hususlarda hakkında en çok konuşulan ve yazılan konu haline gelmişti.

İkincisi, anlatılanların bir sonucu olarak medresede ıslah çalışmaları yapıldı. Böylece, Osmanlı Devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar Devletin en önemli eğitim-öğretim kurumu olan medreseler, en köklü ıslahat ve düzenlemeye bu dönemde uğramıştır.

Üçüncüsü yapılan ıslahatlarda eleştirilen hususlar düzeltilmeye çalışıldı. Her teşebbüste bir öncekinden daha iyi bir düzenleme getirilmeye çalışıldı. Ancak devletin tek ıslahı gereken kurumu medrese değildi. Hemen hemen bütün devlet yapısına genelde bir çökme var idi. Bu hususlarda da ıslahat yapılmaya çalışılıyordu. Bütün bunlar para gerektiriyordu. Diğer taraftan, Balkan Savaşı ve nihayet I. Dünya Harbi yapılan ıslahatın tam olarak gerçekleşmesine engel oluyordu. Çünkü, mezunların yapılan ıslahata göre yetişip yetişmedikleri, ıslahatın faydalı olup olmadığı dahi anlaşılamadan cepheye gittikleri görülür.

Dördüncüsü, medrese artık eskisi gibi devletin bütün ihtiyaç duyduğu elamanı yetiştiren bir kurum değil, bilakis günümüz din görevlileri diye adlandırdığımız meslek erbabını yetiştiren kurumlar haline gelmiştir. Hatta en önemlisi vazifesi olan kadı yetiştirme görevini bile kaybetmişti. Fakat onun bu durumunun farkına varması artık din görevlisi olarak yetişeceklerde bulunması gereken vasıflara eleman yetiştirecek programlar yapmasını, bununla ilgili yeni medreseler açmasını sağlamıştır. Bir anlamda Cumhuriyet döneminde daha radikal bir şekilde yapılan ıslahatın temeli oluşturulmuştur.

Beşincisi Tanzimat'tan beri devam eden ikiliğin bu dönemde de sürdüğü görülür. Hatta bu ikilem bazen Meşihat-Evkaf-Maarif üçlemine dönüşmüş ve Cumhuriyette kalan problemlerden biri olmuştur.

Altıncısı, asırlardır süregelen geleneksel medrese eğitim sistemi yerine, dönemin gelişme ve ihtiyaçları doğrultusunda daha gerçekçi ve fonksiyonel ve yapılanmaya doğru gidilerek geleneksel medrese sisteminin terkedildiği yönde bir eğilim görülür. Mesela, programlarda yapılan değişiklikler, kısımlardaki derecelenme, kitaplar vb. çalışmalar bunlardandır. Bu, bazen medresenin mektepleşmesi olarak nitelendirilmiştir. Kısacası medreselerin artık üstlendikleri din görevlisi yetiştirme görevi bu zamanda bizzat medrese nizamnamelerinde de onaylanmıştır. Medresenin bu görevini daha iyi yapabilmesi için bazı ıslah çalışmaları yapılmıştır. Bunlar çok önemli ve ciddi gayretler idi ve sonrası için de örnek oluşturuyordu. Bu çalışmaların



neticelerini yani Cumhuriyet Dönemine yansımalarını bir sonraki bölümde geniş bir şekilde ele alacağız.

## **2.8. Ziya Gökalp Döneminde Yeni Medrese Kuruluşları**

Yukarıda da değinildiği üzere, çeşitli kademelerdeki din görevlilerinin medreseden yetiştirileceğinin artık bizzat medrese nizamname ve kanunlarında da yer almasıyla bu kurumlar, din görevlilerini yetiştiren birer kaynak olmuşlardı. Bu durum, genel medreseler yanında veya içerisinde, alanında nitelikli din görevlileri yetiştirecek yeni bazı medreselerin kurulmasına da yol açmıştır. Bu nedenle, II. Meşrutiyet genel medrese ıslahatı açısından olduğu kadar, din görevlisi yetiştiren yeni kurumların açıldığı bir dönem olarak da önemlidir. Fakat aşağıda Mulallimhane-i Nüvvab örneğinde görüleceği üzere onun tam aksine yeni açılan medreseler, günümüz diyanet organizasyonu içerisinde de görev yapmakta olan iki grubu; İmam hatip, müezzin ve vaizleri yetiştirmeyi hedeflemiştir [Yazıcı, 1991: 65]. Ayrıca yeni öğretim kurumları Makam-ı Meşihat'e değil, imam-hatip, müezzin ve vaizlere geniş istihdam alanları sağlayan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlıdırlar. II. Meşrutiyet döneminde açılmış olan bu kurumlar; "Medresetü'l-Vâizîn" "Medresetü'l Eimme ve'l Huteba" , "Medresetü'l Mütehassisîn" ve "Medresetü'l-İrşad" tır. Bu kısımda genel medrese içerisinde ortaya çıkan bu kurumların ilki ve en devamlısı olması sebebiyle "Medresetü'l-Kuzat" a da yer verilmiştir.

### **2.8.1. Medresetü'l-Kuzat**

Medrese, Tanzimat'ın hukuk alanına getirdiği ikiliğin uygulanabilmesi için, şeriatla ilgili bazı davalara bakmak, yeni kadı ve naibleri yetiştirmek üzere ilk olarak 1854 tarihinde açılmıştı. Aynı zamanda Mekteb-i Hukuk tesis edilinceye kadar da Nizamiye Mahkemeleri'ne de hakim yetiştirmiştir. İlk açıldığı zaman ismi "Muallimhane-i Nüvvab" idi [Ergin, 1977: c.1-2, 157]. Daha sonra 1884 tarihinde "Mekteb-i Nüvvab" adını alan mektep, 1913 yılında yayınlanan nizamname ile "Medresetü'l-Kuzat" adını alarak yeniden ıslah edilmiştir. Bu nizamname ve



arkasından yayınlanan başka bir talimatname ile medrese, hem program hem talebe kabul şartları, imtihanlar ve idari bakımdan yeniden düzenlenmiştir.

Kadı yetiştiren özel bir medresenin açılmış olması, ileride vaiz, imam, müezzin gibi din görevlilerini yetiştirmeyi amaçlayacak yeni medreselerin açılmasına öncülük ve önderlik etmiştir [Yazıcı, 1991: 65].

### 2.8.2. Medresetü'l-Vâizîn

II. Meşrutiyet döneminde İslam Dini'nin halka en doğru bir şekilde anlatılması görevini üstlenmiş olan vaizler, bu vazifelerini tam olarak yapamadıkları için basın-yayında tenkitlere uğramış, vaazlarındaki aksaklıkların giderilmesi amacı ile nasıl yapmaları gerektiği ile ilgili fikirler ileri sürülmüştür.

İşte bütün bunların sonucunda vaizlerin daha iyi yetiştirilmeleri için yeni bir öğretim kurumunun tesisi gündeme geldi. Aslında II. Meşrutiyetin başlarında Medrese ıslahatları çerçevesinde vaizlerin yetişileceği bir "Vaizin ve Mürşidin" şubesinin açılması kararlaştırılmış, hatta programı dahi yapılmış olmasına rağmen bu gerçekleştirilememişti. Bunun üzerine Evkaf Nezareti, zaten hazırlanmış olan programı gözden geçirerek uygulanmak üzere 1912 yılında kendine bağlı Medresetü'l-Vâizîn'i "Ahkam-ı Aliye-i Kur'aniye ve Sünnet-i Seniyye-i Nebeviye dairesinde mevaiz-i hasene-i içtimaiye icrasıyla din-i mübin-i islamin müessis-i medeniyet ve fazilet olduğunu cihan-ı insaniye neşr edebilecek erbab-ı kemali yetiştirmek" maksadıyla açtı. Medresetü'l-Vâizîn'in açılması, genel medresenin mevcut durumunun, yaşadığı asra ve gelişen topluma yeterli gelmediğini kabul etmesi ve batılılaşmanın özellikle din alanında da aydınlanmayı gerektirdiğinin etkili olmasının artık iyice hissedildiğinin ve İslam dininin mani-i terakki olmadığına dair düşüncenin bizzat tabana da yayılması gerektiğine dair bir düşüncenin artık medreselilerce de benimsendiğinin anlamına gelebilir [Atay,1983: 302].

II. Meşrutiyet döneminde nizamnamede de belirtildiği üzere nitelikli vaiz yetiştirmek üzere tesis edilen Medresetü'l-Vâizîn kendisinden beklenen görevleri acaba yerine

getirebilmiş midir? Bu sorunun cevabı ne evet ne hayır olabilir. Çünkü, medresenin açılışı ve gelişmesi için çıkarılan nizamname ve talimatnamelerin istenilen sonucu verebilmeleri memleketin içinde bulunduğu savaş sebebi ile pek mümkün değildi. Nizamnamede medreseye azami kırk talebe alınacağı bildiriliyor. Bütün bu öğrencilerin görev aldıkları düşünülse bile bu sayının yetersizliği ortadadır. Diğer taraftan, nizamname zaten mezunlarının görev alacakları yerleri sınırlandırmış idi. Savaşın getirdiği olumsuz tablo ve diğer sebepler medreseye olan talebi de azaltmıştır [Yazıcı, 1991: 112]. Ancak, yapılan çalışmalar daha sonraki çalışmalara başlangıç olması ve örneklik etmesi açısından önemlidir. İslam Dini hakkında halkı aydınlatmakla görevli olan kişilerin mesleki, genel kültür ve pedagojik yönden belli bir eğitim sürecinden geçmeleri gerektiği gibi açık bir şekilde anlaşılmış ve teşebbüslerde bulunulmuştur.

### **2.8.3. Medresetül Eimme ve'l- Hutebâ**

İslam ve Osmanlı teşkilatında mahalle imamlarına devlet tarafından idari, bedeli ve dinî birçok görevler verilmiştir. Bu sebeple, imamlar sadece beş vakit namazı kıldırان kişiler değil, aynı zamanda, buldukları bölgede ahlak zabıtasına bakmak, nüfus ve tabu kayıtlarını tutmak, evlenme ve boşanma işlerini idare etmek ve hükümet ile halk arasındaki bir çok işe aracılık etmekle görevlendirilmişlerdi. Bu özelliklerinden dolayı imamlara görevde buldukları süre içinde vergi muafiyeti dahi sağlanmıştı [Ergin, 1977: c.1-2, 162-163]. Hatta bu görevlerine ilave olarak muallimi olmayan köylerde bu vazifeyi bile üstlenmişlerdir.

Hatipler ise, Cuma günleri ve bayram namazlarında halka hutbe vermek suretiyle halkı dünya ve ahiret konularında aydınlatmak görevi ile mükelleftirler. Devlet, hatiplerin seçimine ve tayinine önem verir ve bu iş için ellerine birer “berat” verirdi. Bu belgele sahip olmadıkça veya izin almadıkça kimse bu görevi ifa edemezdi [Ergin, 1977: c.1-2, 162].

Fakat ne imam ne hatibin yetişme tarzları, bu vazifeleri kendilerinden beklendiği gibi yapmalarına uygun değildi. Medresenin belirli bir kademesinden ayrılmış olanlar bu

görevleri üstleniyorlardı. Hatiplik, imamlığa göre daha iyi bir eğitimi gerektiriyordu. Çünkü her hafta değişik konularda Arapça hutbe okumak oldukça yüksek bir tahsili gerektiriyordu. Fakat biraz gür ve güzel sesi olan kimseler, Arapça hutbeleri ezberlerler o şekilde ifa ederlerdi. Yine aldıkları aylıklar, görevlerinin diğerlerine göre daha hafif görülmesi sebebiyle geçimlerini sağlamaya yetmiyordu. Bu da imam ve hatipleri geçimlerini sağlamak için görevleri ile uyuşmayan işler yapmaya sevk ediyordu. Bu ise, onları halkın gözünden düşürüyordu [Ergin, 1977: c.1-2, 162-163]. Medresetü'l-Vaizîn'in açılması, genel medresenin mevcut durumunun, yaşadığı asra ve gelişen topluma yeterli gelmediğini kabul etmesi anlamına gelebilir.

II. Meşrutiyet döneminin başlarında da imam ve hatipler vazifelerini ifa edebilecek bir eğitim sürecinden geçmiyorlardı. Hatta birçok kasaba ve köylerde imam ve hatip dahi yoktu [Yazıcı,1991: 114]. İşte II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı gündeme geldiğinde, “bu dertlere çare bulacak muktedir imam ve hatip yetiştirecek, onları doyuracak aylıklar verecek ve netice olarak da halka hizmet ve dine hürmet telkin eyleyecek” bir medresenin ihtiyacı duyuldu. Bütün bunların bir sonucu olarak 1913'te Medresetü'l-Eimme ve ve'l-Huteba kurulmuştur. Medrese, “İmam ve Hatipler” ile “Ezan ve İlahi” olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Programı şu şekilde idi: İmam ve Hatipler Kısmı: Kur'an-ı Kerim Nazariyatı, Kur'an-ı Kerim Tatbikatı, Malumat-ı Kanuniye, İlm-i Kelam, Ahkam-ı Nikah ve Talak, Hitabet-i Arabiye Nazariyat ve Tatbikatı, Türkçe Hitabet, Ahkam-ı İbadet, Ezan ve İlahi kısmı: Kur'an-ı Kerim Tatbikatı ve Nazariyatı, Ezan ve İlahi Nazariyatı ve Tatbikatı [ Ergin, 1977: c.1-2, 163].

Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ ders programına göre bir medreseden daha çok bir kursa benzemektedir. 1916 Kongresi'nde bir Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ'nın kurulmasının istenmesi de bunu doğrulamaktadır. 1919 yılında toplam dokuz talebenin tahsil gördüğü, bunlardan dördünün her iki şubeye de devam ettiği anlaşılmaktadır. Yine aynı tarihte Ramazan ayındaki irşad faaliyetler ile ilgili olarak “Eimme-i Kuranın ekserisinin iktidarsızlığından” söz edilmektedir. Bunlar, medresenin memleketin ihtiyaçlarına uygun olarak tesis edilmediğini veya en azından kendisinden bekleneni veremediğini göstermektedir [Yazıcı, 1991: 114].

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı olarak açılmış olan Medresetü'l Vaizîn ve Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ 1919 senesinde yine aynı adlarla iki şube olarak "Medresetü'l İrşad" adı altında birleştirilmiştir. Yönetimi ise Makam-ı Meşihat'e bağlı olan Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye'ye bırakılmıştır.

#### 2.8.4. Medresetü'l-Mütehassisîn

1914 tarihli Islah-ı Medaris Nizamnamesi'ne göre Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi'nin Yüksek Kısmı'nın da üzerinde uzmanlar yetiştirmek üzere bir Medresetü'l-Mütehassisîn'in kurulması öngörülmüştü. Meşihat, burada gerek duyacağı şubeleri açacaktı ve medresenin öğretim süresi iki yıl olacaktı. Medresede öğrenim görecektir talebenin Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi'ni bitirenler kadar bilgili olmaları istenecektir [Düstür, II/6, s.1328].

1917 yılında hazırlanan kanun ve nizamnamede , Medresetü'l-Mütehassisin ile ilgili bazı yeni düzenlemeler getirilmiştir. Özellikle medresenin adı "Medrese-i Süleymaniye" olarak değiştirilerek öğretim süresi üç yıla çıkarılmıştır. Diğer taraftan şube sayısı dörde çıkarılarak "Tefsir-Hadis", "Fıkıh", "Kelam-Hikmet" ve "Edebiyat" şubeleri adı ile yeniden düzenlenmiş ve her şube için kürsü sayıları da tespit edilmiştir. Daha sonra yeni bir düzenleme ile şubeler "Tefsir-Hadis", "Fıkıh-Fıkıh Usulü", "Kelam-Hikmet" şubeleri olarak yeniden düzenlenerek sayısı üçe indirilmiştir.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun neşriyle medreselerin kaldırılması sonucu bu ihtisas medresesi Darülfünun içinde İlahiyat Fakültesi adını almış ve onun da lağvından sonra İslamî Tetkikler Enstitüsü olmuştur [ Ergin, 1977: c.1-2, 163].

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet dönemi gerek medrese ıslahatı, gerek yeni medreselerin açılması veya teşebbüsü, halkın aydınlatılmasına yönelik dinî yayınlar, din eğitimi ve öğretiminin geniş bir şekilde hem basında hem parlamentoda tartışılması ve fikirler üretilmeye çalışılması, medreselerin statülerinin belirlenmesi, ihtisaslaşmanın gerekliliği, din görevlilerinin problemleri ve daha bir çok konunun

tartışıldığı ve fikir üretildiği zengin bir dönemdir. Ancak, yapılmak istenenler savaş, mali imkansızlık, alt yapıdan yoksunluk vb. sebeplerden dolayı arzulanan seviyede gerçekleştirilememiştir. Bununla beraber, din eğitimi ve öğretimi alanında eski dönemlere oranla birçok faaliyet gerçekleştirilmiştir. Hatta Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilenler bu dönemin tartışma, uygulama ve tecrübelerinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Fakat, bu dönemde tartışılan konuların ve uygulanmaya çalışılan kanunların, Cumhuriyet müesseseleri üzerinde ne kadar etkili olduğu ortaya konulmalıdır. Şimdi bu bölümde, II. Meşrutiyet Döneminde ortaya atılan görüş ve önerilerin Cumhuriyet Türkiye'si üzerindeki tesirini incelemeye çalışacağız. Fakat araştırmanın sınırlılığına dikkat ederek bu dönemin en faal ve en etkin ismi Ziya Gökalp'in II. Meşrutiyet Döneminde söylediklerinin Cumhuriyet Dönemindeki etkilerini görmeye çalışacağız.



### 3. ZİYA GÖKALP FİKİRLERİNİN DİN EĞİTİMİNE TESİRİ

#### 3.1. Gökalp'in Eğitim Ve Din Eğitimi Hakkındaki Görüşleri

##### 3.1.1. Gökalp'in Eğitim Hakkında Görüşleri

Ziya Gökalp'in eğitim hakkındaki görüşlerini, aldığı eğitim ve oluşturduğu birikimin yanı sıra dönemin yerli ve yabancı eğitimcilerinin fikirlerini inceleyerek ulaştığı kanaatler de yönlendirmiştir.

İmparatorluk devrinde aydınların sürgün edildikleri şehirlerden biri olan Diyarbakır'da doğmuş olması o dönemin sosyal, politik, kültürel ve ekonomik şartları içinde Gökalp'in problemleri daha iyi kavramasına, devrin bazı aydınlarını yakından tanınmasına imkan vermiş olmalıdır. Bu sırada Gökalp Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ahmet Mithat gibi devrin önemli kişilerinin eserlerini okumuştur. Ayrıca Batı dünyasının isim yapmış fikir adamlarının eserlerini inceleyerek bir taraftan geleneksel eğitim ve kültürün, diğer taraftan Batı fikir ve kültür hayatının gelişmesinden haberdar olmuştur.

Gökalp cemiyet, fert, millet, mefkure, medeniyet, kültür gibi kavramlara yüklediği sosyolojik anlamlar ışığında eğitimi "bir toplumda yetişmiş neslin yetişmekte olan nesle toplumun kültürünü aktarması"[Gökalp,1918, 502, b] şeklinde tanımlar. Gökalp aktırılacak olan şeyleri açıklamak için eğitimle öğretimi birbirinden ayırır.

Eğitimi geniş anlamda kültürün, öğretimi ise medeniyet içinde ulaşılan gerçeklik yargılarının aktarılması şeklinde ele alan Gökalp'e göre öğretim bir anlamda fayda amacı güder. Ekonomik çıkar, maddi kazanç, rahat bir yaşama düzeni sağlama öğretimin hedefidir. Çünkü öğretim "na'milli"dir milletler arasındır; çağdaş medeniyetin bilim ve tekniğine dayanmaktadır. Türkiye'nin Batı medeniyetiyle ilişkisi bu açıdan teknik yöndedir [Gardaş, 1981: 29-30].

Gökalp kültür ve uygarlık kavramıyla eğitim arasında sıkı bir ilişki kurmuş ve kültürle uygarlığı eğitimin temel taşları saymıştır. Gökalp'in eğitim görüşlerini anlayabilmemiz için onu bir sosyolog olarak düşünmeliyiz. Çünkü o eğitimi bir toplumsal olgu[Gökalp, 1972, 3] olarak görür. İşte sosyolog bir düşünür olarak Ziya Gökalp eğitimin kaynaklarını kültür ve uygarlık kavramlarında aramıştır. Gökalp'e göre kültür ve medeniyetin tanımı şöyledir.

**Kültür:** Halkın ananelerinden, teamüllerinden, örflerinden, şifahi ve yazılmış edebiyatından, lisanından, musikisinden, dininden, ahlakından, bedii ve iktisadi mahsullerinden ibarettir [Gökalp, 1966: 109].

**Medeniyet:** Aynı beynelmileliyete mensup milletlerin arasında müşterek bulunan müesseseleri mecmuu demektir. Her medeniyet zümresi, bir beynelmileliyet dairesidir [Gökalp, 1966:112].

Kültür ile uygarlık arasında hem birleşme noktası, hem de ayrılık noktaları vardır. Kültür ile uygarlık arasındaki birleşme noktası ikisinin de bütün toplumsal yaşayışları kapsamalarıdır. Toplumsal yaşayışlar şunlardır; Din, ahlak, hukuk, us, estetik, iktisat, dil ve fenle ilgili yaşayışlar. Bu sekiz türlü toplumsal yaşayışın toplamına kültür adı verildiği gibi uygarlıkta denilir. Ayrıldıkları noktalara gelince;

Birinci olarak kültür ulusal olduğu halde, uygarlık uluslar arasıdır. Kültür, yalnız bir ulusun din, ahlak, hukuk, us, estetik, dil, iktisat ve fenle ilgili yaşayışlarının uyumlu bir toplamıdır. Uygarlıkta; Aynı gelişmişlik düzeyinde bulunan bir çok ulusların toplumsal yaşayışlarının ortak bir toplamıdır. Örneğin Avrupa ve Amerika gelişmişlik düzeyinde, bütün Avrupalı uluslar arasında ortak bir batı uygarlığı vardır. Bu uygarlığın içinde birbirinden ayrı ve bağımsız olmak üzere bir İngiliz kültürü bir Fransız kültürü bir Alman kültürü v.b vardır.

İkinci olarak uygarlık, yöntem aracılığıyla ve bireysel istençle oluşan toplumsal olayların toplamıdır. Kültür içine giren şeylerse yöntemle, bireylerin istenciyle oluşmamışlardır yapay değillerdir [Gökalp, 1997: 25-26].



Gökalp, toplumda dengeyi sağlamak, düzeni bozmamak geleneği sürdürmek için kültürle uygarlık arasındaki bağları güçlendirmenin gereğine inanır. Bu bağdaştırma sanıldığı kadar güç değildir. Düşünmek gerekir ki ulus, ortak bir kültürü yaşayan bireylerin oluşturduğu bir topluluktur. Uygarlık ise bir çok ulusların meydana getirdikleri bilim ve tekniklerin tümünü içerir. Kültür ulusal, uygarlık uluslararasıdır. Ancak bir değil, bir çok uygarlık vardır [Gökalp, 1966: 110].

Gökalp bu ayrımları yaptıktan sonra kültürle uygarlığın uzlaştırılması yollarını arar, getirdiği çözüm şudur: "... bir cemiyetin milli bir harsı olması, onun beynelmilel bir medeniyete de mensup olmasına mani değildir [Gökalp, 1966: 111] der.

Ancak bir noktaya dikkat etmek gerekir. Bir uygarlık zümresine girmek, ulusal kültürümüzü yitirmek pahasına olmamalıdır [Gökalp, 1964:12]. Bir ulusun kültürü başka uluslardan alınamaz, kültür ulusaldır ama uygarlık alınabilir. Uygarlık yolundaki amacımızı bir cümlede özetler. "Bir taraftan harsımızı muhafaza ederken, diğer taraftan da medeniyeti Avrupa'dan almamız lazımdır"[Gökalp, 1964: 12] demektedir.

Gökalp'in istediği bir ulusal eğitimidir ve bu eğitim kültür temeline dayanmalıdır. Yetişmiş neslin yetişmekte olan nesle duygu ve düşüncelerini aktarması -ki eğitimin Gökalp'e göre tarifidir- iki şekilde olur. Birincisi doğal yoldur. Önceki kuşak konuşmaları davranışlarını, eylemleriyle gençleri etkiler, onlara örneklik eder. İkincisi okuldan geçen yoldur. Okul, gençlere belli yöntemler altında, belli düşünce ve duyguları aşılar.

Gökalp, bu iki türlü eğitimden birincisine "münteşir terbiye", ikincisine "müteazzi terbiye" adlarını veriyor [Baltacıoğlu, 1966:173]. Bugün bunlara yaygın ve örgün eğitim diyoruz. Bu iki eğitim birbirinden ayrıdır ve Gökalp, yaygın eğitimin savunucusudur.

Dayanağı şudur: "Hakikat-i halde, münteşir terbiye çocuğa sabık neslin değil, doğrudan doğruya hali hazırdaki cemiyetin vicdanını nakleder. Halbuki müteazzi terbiye, çocuklara ekseriyetle cemiyetin bugünkü vicdanını değil, belki mazide

toplanmış zihni müdevvenlerini verir. O halde içtimai vicdanı, müteazzi terbiyenin verdiği cansız zihinlerde değil, münteşir terbiyenin aşıladığı canlı ruhiyatlarda aramak gerekir [Gökalp, 1972: 126].

Gökalp eğitimi “kültür”e bağlar. Eğitimin amacı genç kuşağa millî kültürü aktarmaktır. Millî kültür milletin özünü oluşturur. Ve bir milletin hayatı, dış görünüşüne değil çeşitli medeniyetlerin geleneklerinden oluşan aynı cinsten bir karmaşa gibi görüldüğü halde, gerçekte birbiriyle uyumlu kurumlardan meydana gelen katıksız bir kültürden ibarettir. Onun için kültüre ulaşmanın yollarını bilmek gerekir. Millî kültüre ulaşmak isteyenler yabancı kültürün hayranı olmamalıdır; ortak bir geleneğin çeşitli milletlerde uğradığı değişiklikleri, yani farklı kurumları nasıl ortaya çıkardığını araştırmalıdır; bir kültürde mevcut zıt akımlar arasındaki gizli bağlantı noktalarını bulmalıdır.

Türk milleti çağdaş bir toplum olma yolunda bulunduğu göre eğitimde milliliğin sağlanması, çağdaşlığına milliliği de ekleyerek onu olgunlaştıracaktır. Şu halde Türk çocuğu millî kültüre göre eğitim görmelidir. Eğitim amacı kişilik sahibi fertler yetiştirmektir. Çünkü bunlar milletin seçkinlerini meydana getirirler. Yapıcı ve yaratıcı kişiler bunlar arasından çıkar. Öte yandan Gökalp’e göre fert ancak millî kültürün temsilcisi olduğundan gerçek bir kişiliğe ulaşabilir.

Gökalp’in millî kültür için tahrip edici gördüğü şey, medeniyetin ürünü olan fen ve tekniğin öğretilmesi değil yabancı milletlerin geleneklerinin benimsenmesidir. Bu gelenekler kültür süzgecinden geçmeden millî hayata karışması bünyeyi tahrip eder. Bir milletin ahlâkı, seciyesi ve zevkleri kendine özgüdür. Dışarıdan kavramlar teknikler metotlar alınabilir, duygular, heyecan ve zevkler ise bir kültüre has unsurlardır [D.İ.A., Gökalp, 1996].

Gökalp eğitimle öğretimi birbirinden ayırır ve onlara ayrı amaçlar gösterir. Öğretim, çocuklara bilgi vermekle yükümlüdür. Onları ileride seçecekleri mesleklere hazırlar. Bu açıdan yararcı bir amaç güder. Eğitim ise, yararcılığı amaçlayamaz. Eğitim, toplumda yönetici sınıfı yetiştirmeye yönelik bir eylemdir. Bunlar çıkar düşünmeyen, yurtsever, özverili kişiler olmalıdırlar. Bundan ötürü liselerde öğretimin ereği eğitim

ve eğitimin ereği de bireylerin ulusal kültürü özümsemiş biçimde yetiştirilmesi noktasında toplanmalıdır [Gökalp, 1972: 10].

Bundan şu sonucu çıkarıyor: Liseler, kültürü özümsetici kurumlar olmalıdır. Eğitim programlarında bunu gerçekleştirecek dersler bulunmalıdır. Öyle ise liselerde fen bölümlerinin bulunmasına gerek yoktur. Fen dalındaki bilgileri daha sonra gidecekleri yüksek okul ve fakültelerde öğreneceklerdir. Kültürel öğrenimi orada yapamayacaklarından liselerde bu yöne ağırlık verilmelidir [Gökalp, 1972: 17].

Eğitimle öğretim bir ayrımı da, onun değişiyse, eğitimin millî, öğretimin la-millî olmasıdır. Çünkü eğitim değer yargılarına, öğretim ise teknik bilgilere, gerçeklik yargılarına dayanır. Değer yargıları her toplumda başkadır. Öyle ise ulusaldır. Gerçeklik yargıları böyle değildir, her ulusta geçerlidir, toplumdan topluma değişmez. O halde öğretim ulusal değildir. Değer yargıları bir ulusun kültürünü oluşturur. Kültür, bir toplumun vicdanında yaşayan değer yargılarının tümüdür, böyle olduğu için de ulusaldır [Gökalp, 1972: 1-2].

Gökalp, eğitimle öğretim arasında böyle bir ayrımın giderken, hiçbir zaman öğretimi küçümsememektedir. O bilim ve tekniğin Batıdan ne denli ileride olduğunu bilmektedir. Ama bir tek koşul öne sürer. “Avrupa’nın bütün fenniyatını almaya çalışalım; fakat, harsımızı yalnız vicdanımızda bulalım” [Gökalp, 1972: 31].

Gökalp, Türkiye’de kendi devrindeki eğitimin Batı’daki gibi karakterli, tutarlı ve ahlaklı insanlar yetiştirmediği kozmopolit olduğu görüşündedir.

“Türkiye’yi diğerlerinden ayıran özel bir hal var. Başka milletlerinde en karakterli ve ahlaklı kişiler öğrenimde en çok ileri gitmiş fertler arasından çıktığı halde, bizde genellikle bunun zıddı ortaya çıkıyor. Türkiye’de vatan için zararlı adamlar, medrese yahut mektepten nasip alanlardır. Meşrutiyetin ilanından beri gördüğümüz bir çok olaylar, bu paradoksal gerçeği doğrulamaktadır. Bu olaydan çıkan sonuç şudur; Türkiye’de medrese ve mektep, terbiye ettiği kişilerin ahlak ve seviyesini bozuyor.

Bunun sebebi tekdir. Diğer milletlerin maarifi millî bir durumda olduğu halde bizim maarifimizin kozmopolit oluşudur. İstanbul'da üç türlü kitapçı vardır.

1. Sahaflar
2. Beyoğlu kitapçıları
3. Babıali caddesindeki kitapçılar

Sahaflardaki maarif Arap ve Acemce, Beyoğlu Caddesi'ndeki maarif Avrupa'ya aittir. Babıali'deki maarif ise Tanzimat maarifidir ki, bu öncekilerin perişan çevirilerinden, acemisine intikal ve taklitlerinin bileşimidir. Millî maarifimizin ne kitapları, ne de kitapçıları henüz ortaya çıkmamıştır.

Öğretim kurumları da kitapçı dükkanlarına mütenazır olarak üçtür. Medreseler, Yabancı Okullar, Tanzimat Okulları. Sahafların kitapları medreselerde Beyoğlu'nun kitapları yabancı okullarda, Babıali caddesindeki kitapçıların kitapları ise Tanzimat Okullarında okunur.

Bu üç öğretim kuruluşu birbirinden o kadar ayırdılar ki, herhangi bir kimse ile 5-10 dakika görüşseniz nereden yetiştiğini anlamanız için yeter. Memleketimizin en büyük hastalığı birbiriyle anlaşamayan bu üç muhtelif zihniyetin hamileriyle idare olunması ve maalesef bu zümrelerden de seciyeden mahrum olmasıdır [Beysanoğlu, 1976:151-152].

Bunun çözümü okulda kültürü (Türklük ve İslamlık) pozitif bilgi ve Batıcılıkla yani çağdaş medeniyetle birleştirmektir. Böylece yeni nesil, hem İslam ve Türklük değerlerinden hareketle mevcut toplumsal çevreye hem de pozitif ilimlerle kozmik çevreye uyum gösterecektir.

Şu halde Gökalp'e göre eğitimin hedeflerinden biri, kişinin öncelikle içtimai ve tabii çevresine uyumunu sağlamaktır. Fert dil, din, ahlak, estetik, hukuk, ekonomi, vb. hususlarla ilgili değer yargılarıyla âhenk içinde sosyal çevreye uyum sağlar. Değer yargıları ise tabii olarak toplumdan topluma değişir. Öte yandan her toplumda ortak

olan gerçeklik yargılarının öğrenilmesi, medeniyetin yahut onu teşkil eden değerler olan bilim ve teknolojinin öğrenilmesi demektir. Gökalp'e göre, bir yandan değer yargılarından oluşan kültürü eğitimle ruhsal alışkanlıklar haline getirirken öte yandan medeniyeti oluşturan değerler konusunda da çağa uyum sağlanacaktır.

Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak prensiplerini eğitim görüşleri açısından da ele almıştır.

“Bir okul programına göz gezdirdiğimiz zaman çocuklarımıza üç türlü bilgi öğrettiğimizi görürüz.” Evvela millî lisan ve edebiyatımızı, millî tarihimizi öğretiyoruz ki Türk dilinden edebiyatından, Türk tarihinden başka bir şey değildir.

İkinci olarak, Kur'an-ı Kerim, tecvit, ilmihal gibi dini dersler ve İslam tarihi ile İslam lisanları okutuyoruz.

Üçüncü olarak da riyaziyat, tabiiyat gibi ilimleri ve bu ilimleri öğretmeye yarayan ecnebi lisanlar ile elişleri, idman gibi hünrciler öğretiyoruz. Bu kısa göz gezdirmeden anlaşılıyor ki terbiyede takip ettiğimiz gayeler üçtür, Türklük, İslamlık, Muasırlık.

Bir Türk babası çocuğunun Türkçe konuşmamasına, Türkçe okuyup yazmamasına, Türk tarihini bilmemesine rıza gösteremez, aynı zamanda İslam itikat ve ibadetlerini bilmemesine, İslam tarihinden bihaber kalmasını da tasvip edemez. Bu baba çocuğunun Türk ve İslam olarak büyümesini istediği gibi, muasır bir insan olarak yetişmesini de arzu eder. O halde bizim için tam bir terbiye üç kısımdan mürekkeptir. Türk Terbiyesi, İslam Terbiyesi, Asır Terbiyesi [Tuncor, 1981: 15 ].

Muasırlaşmak, gerek teori gerekse uygulama açısından Avrupa'nın bilim ve tekniğinin alınması anlamına geliyordu. Gökalp'e göre Türk toplumu güçlenmek için bilim ve teknolojiyi kendisinin bir parçası haline getirmek zorundadır. Toplumun manevi ve ahlaki ihtiyaçları da din ve kültürle karşılanmalı, dolayısıyla eğitim ve öğretim bu ihtiyaçları yerine getirecek şekilde düzenlenmelidir. Konumuz açısından Gökalp'in

İslam terbiyesi hakkındaki görüşlerini derinlemesine incelemekte fayda mülâhaza ediyoruz.

### 3.1.2. Gökâlþ'in Din Eğitimi Hakkında Görüşleri

Dini "Hususi bir ümmet tarafından mukaddes tanınan bir takım itikatlarla ibadetlerin mecmuudur"[Gökâlþ, 1923: 7, b] şeklinde tarif eden Gökâlþ, Din'in müessese olarak insanlara ve cemiyetlere hitap etmek ve onlarda ki bozuklukları düzeltmek gayesiyle geldiğini, kesin itikatları ve feyizli ibadetleriyle ruhları vecd içinde coşturarak, onları birbirine bağlayıp, mesud ettiğini bunun içinde iman ve ibadetlerle dini duygunun daima kuvvetlenmesi gerektiğini ifade eder [Gökâlþ, 1922: 1-7, k].

Dinin fertlere, insan üstü bir metanet, sabırlılık, şefkat ve fedakarlık verdiğini belirtir. Fertlerden bazılarını manen yücelterek evliyalık derecesine yükseldiğini belirterek, dinin, ferdin bir insan olarak gelişmesindeki rolünü belirtir.

O, dinin, fertlerin şahsiyetlerinin gelişmesindeki mühim tesirine işaret ederek "bütün hayatlarında kuvvetli bir seciye gösteren umumiyetle çocukluklarında dinî bir terbiye alanlardır. Çocuklukta din terbiyesi almayanlar ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkumdurlar" [Göksel, 1950: 18-19]. Buna göre dinin insanlara vermiş olduğu manevi haz ve kudret, onları bütün hayatları boyunca sosyal ilişkileri, ruhsal dengeleri ve şahsiyet gelişmeleri bakımından sağlıklı hale getiriyor [Celkan, 1989: 77].

Dinin yalnız fertlere şahsiyet vermekle kalmayıp, aynı zamanda cemiyetlere de şahsiyet verdiğini belirten Gökâlþ:

"Mamafih, şimdiye kadar dinin yalnız ferdi şahsiyeti yaratan kısmını tetkik ettik. Dinin rolü yalnız fertlere şahsiyet vermekten ibaret değildir. Cemiyetlere de şahsiyet veren yine dindir. Sultan-ı Enbiya olan Peygamberimiz Hazreti Muhammed (s.a.v.), badiye Araplarını amik bir cahiliyetten en yüksek bir hars ve medeniyete yükselttiği gibi zuhurundan yüz sene geçmeden neşrettiği din, dört yüz milyonluk büyük bir

insaniyetin içtimai ve ferdi nazım ve mürebbisi olduğunu” [Gökalp, 1388: 1-7, g] belirtir.

Ziya Gökalp; sosyolog, eğitimci, ideolog..., Gökalp ihtiyaç hissedilen her meselede topluma bir reçete sunmuştur. Gökalp’in altın çağı 1908-1923 -II. Meşrutiyet yıllarıdır. Bu dönemde, bir önceki bölümde de geniş bir şekilde incelediğimiz gibi, eğitim çalışmaları bir önceki döneme nispetle yoğunluk kazanmış, devrin siyasi değişimlerdeki hızlanmalara paralel olarak eğitime yönelik fikirler ve faaliyetler de hızlanmıştır. Hatta bazı araştırmacılara göre II. Meşrutiyet, Türkiye’nin eğitim tarihinde eğitim üzerine en çok yazının yazıldığı, eğitim sorunlarıyla en çok ilgilenilen ve deneyimler kazanılan bir dönem olarak nitelenmektedir [Ergün, 1996: 4].

Bu dönemi bir önceki dönemden farklı kılan bir mesele de, eğitimin bu dönemde, siyasetten zaman zaman bağımsız olarak, eğitim üzerine teoriler üretecek olan maarif ve fikir adamları tarafından ele alınmaya başlanmış olmasıdır. I. Meşrutiyet ve daha öncesinde eğitimin daima bir yan sorun olarak ele alınmakta idi. Bu tarz bir eğitim anlayışı II. Meşrutiyette yerini eğitimi bir sistemin tümü olarak gören ilim ve fikir adamlarının teorileriyle yer değiştirmiştir [Mehmedoğlu, 2001: 22].

Bu dönemin teorisyen fikir adamlarından biri beklide dönemi için en önemlisi şüphesiz Ziya Gökalp’tir. Bu yüzden Gökalp’i döneminin şartları içerisinde izlemek gerekir.

### **3.2. Ziya Gökalp’in II. Meşrutiyet Dönemine Tesiri**

II. Meşrutiyet döneminde en etkin ve yetkin parti İttihat ve Terakki olarak karşımıza çıkmaktadır. II. Meşrutiyet dönemi büyük ölçüde İttihat ve Terakki Partisi kontrolünde geçmiştir. Bu sebeple Ziya Gökalp’in bu döneme tesirini anlayabilmek için Ziya Gökalp ile İttihat ve Terakki Partisinin ilişkisini ortaya koymak gerekmektedir. Ziya Gökalp’in bu partiyle ilişkisi nasıldı. Ziya Gökalp’in fikirleri bu partide nasıl bir etki yapıyordu. Bütün bunları ortaya koyabilmek için İttihat ve Terakki Partisinin kısa bir geçişinin verilmesi gerekmektedir. İttihat ve Terakki Partisi hakkında bilgi edinmek



için Tunaya'nın Türkiye'de Siyasi Partiler (1952) isimli eserinden yararlanacağız. İttihat ve Terakkinin başlangıcı 1889'lara kadar uzanır.

Biz konumuz açısından 1908-1919 tarihleri arası faaliyetlerini ele alacağız. İttihat ve Terakki Cemiyeti Abdülhamit istibdadına karşı mukavemet ve bu zulüm rejimini yıkmak üzere ayaklanan geniş ve gayri mütecanis kütleyi sevk ve temsil eden bir teşekküldür. Cemiyet, gizli olarak faaliyete başlamıştır. Münevverler ve ordu mensupları bir asrın dörtte birini aşan şahsi idareyi yıkmak için cemiyette katılmışlardır. Fikir ve kuvvetlerini birleştiren cemiyet, din, mezhep ve milliyet farkı nazara almaksızın Bulgar komitecisi ile Arap vatanperverini birbirine bağlamış, Rumeli'den başlayarak en kuytu köşelere nüfuz etmiş; İmparatorluğun her tarafına kök salmıştır. 10 Temmuz 1324 hareketi ile de derhal ve bütün teşkilatı ile ortaya çıkmıştır. Gizli cemiyet aleni ve faal bir siyasi teşekkül haline inkılap etmekle, bir siyasi kuvvet halinde belirmiştir.

Abdülhamit'in tahtan indirilmesinden sonra memlekette bir otorite buhranı yaşanmaya başlamıştır. Osmanlı camiasının anarşiye düşmemesi için bir iktidar lazımdır.

Meşrutiyetin ilk gününden itibaren, meşru ve hukuki bir otorite tesis edilinceye kadar, İttihat ve Terakki, en uzak yerlerde birden bire ortaya çıkan teşkilatıyla geniş, kaplayıcı bir teşekkül, Devleti ayakta tutacak tek otorite olduğunu göstermektedir. Cemiyet, kutsileştirilmekte "ruhu Devlet" addolunmakta, "İttihat ve Terakki" taraftarı olmamak vatan sevmemekle bir tutulmaktadır. Hürriyetin sonsuz sevinç ve sarhoşluğun içinde, her tarafta methiyelerle karşılanan Cemiyet memleketin asayişine tamamıyla hakim, gayri resmi bir Devlet otoritesine sahiptir.

Fırkalaşan (siyasileşen) "Cemiyet'in hükümete iştiraki cüz'i bir surette Sait Paşa kabinesini takiben kurulan Kamil Paşa kabinesine Adliye Nazırını vermekle başlamıştır. Fakat, Kamil Paşanın Cemiyete bağlanmaması, Mebusan Meclisinin çoğunluğuna sahip olan İttihat ve Terakki Fırkası üzerinde müspet bir tesir uyandırmamış, hükümetle fırka arasındaki münasebet gittikçe gerginleşmiş ve siyasi tarihimizde ilk defa olarak Kamil Paşa kabinesi Meclisin güvensizlik oyu ile

düşürülmüştür. Bu hadiseden sonra Kamil Paşa muhalefet cephesinde yerini almıştır. Cemiyetin, hükümetlere nüfusu firkalaşması ile mütenazıran mümkün olmaktadır. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesini çekilmeye mecbur eden amilin fırka olduğu en selâhiyettar hukukçu azalar tarafından teyit edilmektedir. Fırkanın doğrudan doğruya hakim olduğu hükümetlerin İbrahim Hakkı Paşa kabinesi ile başladığı kabul edilebilir. Durumu bizzat Sadrazam Meclisteki beyanı ile teyit etmekte ve bir parti kabinesi kurduğunu açıklamaktadır.

Muhalefetin, Trablus harbini fena idare etmesi dolayısıyla Divanı Ali'ye sevk edilmesini istediği Hakkı Paşa kabinesini takiben, Kanunu Esasinin 7 ve 35. maddelerini tadil için iki defa arka arkaya kurulan Sait Paşanın, Arnavutluk-Halaskaran hareketi neticesinde ve bu reyi aldıktan (2 Temmuz 1912) bir gün sonra istifası üzerine (3 Temmuz 1912) İttihad ve Terakki iktidarı terk etmek mecburiyetinde kalmış, Sadrazamlık Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya daha sonra da Kamil Paşa'ya tevdi edilmiştir. Fakat, İttihat ve Terakki iktidarın bu sureti terkine muhtelif sebeplerle tahammül edememiş, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın katli ile neticelenen ve bizzat kendi tertibi olan Babıâli Vak'ası ile Kamil Paşa'yı zorla istifaya sevk ederek iktidarı tekrar ele geçirmiştir. İttihad ve Terakki'yi bu suretle harekete sevk eden kısmi sebepler arasında gerek kabine gerekse Halaskaran Grupların muhalefeti tazyik ve tehditleri de sayılmalıdır. Meclisin ve Reisinin tehdit edilmesi bilhassa hatırlanmalıdır.

Bu hadiseyi muhalefetin hazırladığı Mahmut Şevket Paşa suikastı takip etmiş ve Sadrazamlığa Said Halim Paşa getirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun üçüncü umumi seçimi bu sırada yapılmıştır. Fakat Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile başlayan parlamentosuz ve kavanini muvakkate ile idare kararları memleketi teşrii kontrolden uzaklaştırmış ve iktidar partisine sağlam bir koltuk hazırlamıştır. Sait Halim Paşa'yı Talât Paşa kabinesi takip etmiştir. Sultan Mehmet Reşad'ın ölümü Vahidettin'in cülusu üzerine Talat Paşa'ya ipkaen ve tekrar sadrazamlık tevcih edilmiştir. Talat Paşa İttihad ve Terakki Fıkrasının son resmi kabinesi olarak istifasını Birinci Dünya Harbi mağlubiyeti dolayısıyla vermiş kendisini kabinesinde faal İttihadçı elemanlarına yer vermiş olan Müşir İzzet Paşa kabinesi takip etmiştir.

31 Mart hadisesinden sonra Tevfik Paşa'nın daha sonra da Gazi Ahmet Muhtar ve ikinci Kamil Paşa kabinelerinin top yekun dört aylık faaliyetleri hariç tutulduğu takdirde, İttihat ve Terakki Fırkası 1908'in ilk iki kabinesini nüfusu altında bulundurmuş, diğer yedi kabineyi doğrudan doğruya teşkil ve tanzim etmiş, bu suretle 1908'den 1918 senesine kadar on seneye yakın bir müddet iktidarda kalmış, Kanuni Esası tarafından Padişaha tanınan geniş salâhiyetleri kullanan organı yani kabineyi bu seneler zarfında tamamen kendi elemanları ile kurmuş ve murakabesi altında bulundurmuştur.

Meşrutiyetin, dahili ve harici bütün siyasi hadiselerinde, Cemiyetin teşebbüsü ve damgası vardı. Bu bakımdan firkanın tamamen Devletin hayatını yaşadığını söylemek mümkündür.

Bu şekilde, bir dönemin programını belirleyen İttihat ve Terakkiye, Ziya Gökalp'in katılımı nasıl olmuştur.?

Cemiyetin doktor çıkan üyeleri, yurdun dört bir yanına dağılırlardı. Bunlar gittikleri yerlerde amaçlarını anlatıyor ve gençleri derneğe alıyorlardı. İşte bunlardan Dr. Abdullah Cevdet, Diyarbakır'a atanınca Ziya Gökalp'i İttihat ve Terakkiye aldı. Böylece Gökalp, baskı yönetimin karşı şiirler yazmaya başlamış, İstanbul'a gitme isteği duymuştu. Sonunda İstanbul'a gelmiş ve İbrahim Temo ile İshak Sukuti, kendisine derneğin andını içirmiş, veteriner okuluna sokmuşlardı [Şapolyo, 1974: 72].

İttihad ve Terakki cemiyeti, Diyarbakır'da bir şube açınca Ziya Gökalp, gençleri toplayıp konferanslar vermeye başladı. Özgürlük, adalet, eşitlik ve kardeşlik kavramlarını açıklıyor; baskılı yönetimin kötülüklerini anlatıyor, meşrutiyetin getireceği faydaları belirtiyordu. Gençlerde bu yeni kavramları ve düşünceleri ilgiyle izliyor, Gökalp'e sevgi ve saygı duyuyorlardı.

İttihad ve Terakki cemiyeti Selanik merkezi, 1909 yılının sonlarında onu, delege olarak Selanik'e çağırırdı. Gitti ve hayalinde canlandığı dünyayı burada buldu. Selanik, Rumeli'nin en popüler şehriydi. Devrimcilerin ve kültür adamlarının merkeziydi.

Aradıklarına burada kavuştu. İttihad ve Terakkide aradığını bulmuştu. Böylece Gökalp'in ilk gelişme dönemi burada olmuştu ve adı asıl buradan duyuldu.

Siyasal ve bilimsel hayatının başladığı şehir olan Selanik'te Ziya Gökalp'i İttihatçılar, zaman geçirmeden genel merkez yönetim kurumuna seçtiler. Ona inandılar ve bir daha da yanlarından ayırmadılar. İttihatçılar yeni düşüncelerle dolu bu üstün yaratılışlı insana çok değer veriyorlardı. Gökalp, 1911 - 1912 yıllarında Selanik İttihat Terakki okuluna felsefe öğretmeni oldu ve ilk kez sosyoloji dersini Türk okuluna soktu [Şapolyo, 1974: 99].

O, Selanik'te de gençleri çevresine topluyor “Türkçülük” ülküsünü açıklıyordu. Bu arada yazıları da yayınlıyor, durmadan çalışıyordu. “Ülkü”lerinin çoğu ve en önemlileri, 1919'da Selanik'te çıkan genç kalemler dergisinde yayınlandı. Selanik'te, M. Zekeriya ve Nebizade Hamdi tarafından birde “Felsefe mecmuası” çıkarılıyordu. Bu derginin yayınlanmasında da Gökalp'in etkisi olmuştur [Şapolyo, 1974: 100].

Gökalp doğu ve batı bilimlerini iyice okumuş, sindirmiş, düzenli bir kafa yapısındaydı bu yüzden de tüm Selanik gençliği bu düşünce sistemi karşısında eğilmiş, ona bir ermiş gibi inanmışlardı [a.g.e.: 108].

Selanik'te İttihat ve Terakki Merkezi Ziya Bey'i Gençlik Bürosu Şefliğine getirdiler. Görevi, çalışkan, kültürlü ve ahlaklı gençleri tanımak, onların gelişmesini sağlamaktı. Ziya Gökalp, böylece “gençlerin babası” olmuştu.

Bir bölük genç “yeni mecmua” çevresinde toplanarak Türk yazarlarını oluşturdular. “Millî Tetebbular Mecmuası” çevresinde toplananlarda İstanbul Üniversitesi'ne öğretim üyesi yetiştirdiler. Bu yıllar yazarlarla, profesörlerin Türkçülüğe sıkı sıkıya bağlılığını sağladı. O zamana dek, Avrupa'da öğrenim gören gençlerin Türk kültürünü inceleyerek gelmelerine olanak yoktur. Almanya, Fransa, İngiltere ve bambaşka bir dünya olan Amerika'dan dönen gençlerin, çeşitli düşünce topluluğu ve yöntemleriyle ülke yararına bir an önce fikir birliği yapmaları güçtü. İşte Gökalp, İttihat ve Terakki

Gençlik Bürosunun başında bulunmasıyla bu konuda önemli rol oynamış, devrim yapan bir toplumun en önemli sorununa yardım etmiştir.

Kuşkusuz, Ziya Gökalp'in başarısında Talat, Enver ve Cemal Paşaların tutumu etkili olmuştur. Çünkü İttihat ve Terakki'nin bu ileri gelenleri, ona dört elle sarılmış, tüm güçleriyle yardımcı oldukları gibi, yaptıklarını denetleme gereğini bile duymamış, yalnızca kendisine inanmışlardı [a.g.e.: 109]. Ziya Gökalp Selanik'te iken cemiyet ve partinin siyasal gürültülerine karışmıyor, salt bilim ve düşünce akımları ile ilgileniyordu [a.g.e.: 130]. Bu ilgi neticesinde bir etkiyi de getirmekteydi.

İctimaî inkılap'a, yani yeni bir toplum kurma düşüncesine inanan ve fakat ne yapılması gerektiğini bilmeyen, bilemeyen İttihatçı liderler, bu "Yeni Hayat"ın ideolojisini "İbda" görevini Ziya Bey'e vermişlerdir. Ziya Bey, parti dağılıncaya kadar Merkez-i Umumi azası olarak kalmış olmakla birlikte hükümet işlerine hiç heveslenmiyordu. O, misyonunun başka bir şekilde olduğunu biliyordu [Korkmaz, 1988: 167].

Değişik iki kabinede kendisine Maarif Nazırı olması teklif edilmiş birinde Emrullah Efendi'yi, diğerinde Şükrü Bey'i tavsiye etmiştir. Addullah Cevdet, Şükrü Bey, Ziya Bey'in reyî munzam olmaksızın ehemmiyetli bir memur veya muallim tayin edemezdi. Hele Emrullah Efendi Ziya'nın sol cebinde idi [a.g.e.: 167] demektir. Mübalağa payını ayırdıktan sonra, buradan anlaşılacak olan Gökalp'in Maarif üzerinde bir nüfuzu bulunduğu. Heyd'de Merkezi Umumi üyelerin önemli bir kısmı bir bakan gibi davranmıştır. Bakanlarda aralarındaki en önemli fark, sadece onlardan daha kuvvetli olmalarıdır; demektir [Heyd, 1979: 37].

Halil İnalçık'da bir makalesinde İttihad ve Terakkilerin iktidara gelince hukuk ve eğitim alanında Gökalp'in fikirlerinden yararlandığını belirtmektedir [İnalçık, 2000: 11].

Gökalp, bir sosyolog ve filozof olduğundan bu devrimci partinin programını çizdi. "Batı uygarlığındanım, İslam ümmetindenim, Türk ulusundanım" dedi ve ekledi "Teknik ve bilim yöntemlerini Batı uygarlığı ülkelerinden almalıyız. Aslında bu

uygarlık, uluslararasıdır, yalnız Avrupalıların değil; bunda tüm insanların payı vardır” [Şapolyo, 1974: 96].

Ziya Gökalp, bundan başka, Türk ulusunun Müslüman ve Asyalı olduğunu göz önünde bulundurarak, Türkiye'nin büyük bir Türkiye olabilmesi için tüm Müslümanlardan ve Hilafetten yararlanılarak dost geçinmeyi düşündü. Gerekirse, “bir Müslüman birliği de kurulabilir” diyordu. Onun gözünde Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek egemeni, Türk ulusuydu. Bu nedenle de dünya üzerindeki Türkleri, bu ırkdaşlarının ülkesiyle birleştirmek, tutsak olanları bağımsız yapmak ve tüm Türkleri kaynaştırmak istedi. Böylece, “Pan Türkizm -Türk Birliği- Turancılık” ülküsünü ortaya attı. Ama bunu gerçekleştirmek için de Osmanlılık anlayışından kurtulmanın gerektiğini, her şeyden önce ulusallık prensiplerinin kabul edilerek ulusçu ve Türkçü olmanın önemini anlatıyordu [Şapolyo, 1974: 97].

Gökalp'in bu görüşleri doğrultusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ulusçu ve Türkçü bir kimliğe sahip olmuştur.. Bunun gerçekleşmesi için çalıştı. Büyük bir Türkiye İmparatorluğu kurmak için de Müslümanları elde etmenin zorunlu olduğunu düşündüler. Bu nedenle Pan İslamizmi; Türkleri bir bayrak altında toplamak ve büyük bir Türkiye kurmak için de Pan Türkizm akımını bir ideoloji olarak gençliğe aşıladılar [Şapolyo, 1974: 97].

İttihad ve Terakki partisinin Türkçü ve milliyetçi aksiyon programı gereğince iktidar partisi sıfatı ile iktisadi, içtimai ve hukuki sahalardaki faaliyetleri olmuştur. Cemiyetin bu sahalardaki faaliyetleri, doktrindeki milliyetçi gelişme seyrini takip etmiş, milliyetçilik prensibi garplılaşmak ve hatta laikleşmek ile aynı manada alınmıştır. Türk unsurunun millî şuura sahip olması gagesine müteveccihen kongrelerde alınan kararlar bilhassa 1913 senesinden itibaren tatbik mevkiine konmaya başlamış, tek ve iktidar partisi olmak sıfatı da bu kararların gerçekleştirilmesi faaliyetine fiili ve hukuki her türlü imkanı sağlamıştır. Kapitülasyonların ilgası gibi büyük bir hadise millî iktisat ve millî kültür politikalarının yollarını tesviye etmiş bulunmaktadır [Tunaya, 1952: 201].



İstibdadın gizliliğinden İkinci Meşrutiyetin aleniliğine kavuşan bu devre zarfında on seneye yakın bir müddet iktidar partisi olarak kalan İttihad ve Terakki cemiyeti fırkasının aksiyon programı devletin siyaseti ile intibak etmiş, Osmanlı imparatorluğunun mukadderatına hakim olmuştur [a.g.e.: 206].

İttihad ve Terakki cemiyetinin düşünce ve devrim tarihimizdeki rolü böyle gelişmiştir. Görüldüğü üzere Ziya Gökalp'de düşünceleriyle, İttihad ve Terakki cemiyeti programının başlıca yapımcısı olmuştur. Ayrıca devrin aydınları Gökalp'in rahle-i tedrisinde yetişmiş ve büyük bir içtenlikle onun fikirlerini benimsemişlerdir. 1923'e gelindiğinde II. Meşrutiyet bitmiştir. Fakat yeni dönemi kuracak beyin takımı yine bu dönemin aydınlarından olacaktır.

### **3.3. Ziya Gökalp'in Cumhuriyet Dönemine Tesiri**

Gökalp, İkinci Meşrutiyet'te önemli bir ideolog ve İttihat ve Terakki Partisi Genel Merkez üyesi olarak çalıştı. Ama düşünceleri, asıl aralarında yer aldığı ve desteklediği ilk kuşak Kemalistlerin tek parti yönetimini inşaaya hazırladıkları yıllarda gelişip tamamlanmıştır [Parla, 1989: 19].

Ziya Gökalp, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında ki geçiş devri içinde yaşamıştır. Bu geçiş döneminde, geleneksel Osmanlı kimliği hakkında tereddütler başladığında, Osmanlı toplumbilimcilerin önünde üç alternatif vardı: Geleneksel Osmanlı kimliğinden devam etmek, İslami kimliği yeniden diriltmek, ya da milliyetçi ve Batılı kimliği benimsemek. Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan (1923) önce bu alternatiflerden her birinin kendisinin daha uygun olduğunu ispatlamaya çalıştığı açıktır. Bu durum, dönemin fikri hayatına büyük bir zenginlik kazandırdı fakat yeni iktidarın (1923) Gökalp'in de ısrarla savunduğu Batılılaşmayı savunan milliyetçilik akımı benimsemesiyle bu yarış milliyetçilik lehine sona erdi. Ancak iş bununla da bitmedi, yeni bir problem ortaya çıktı ve şu soru soruldu. Batılılaşma esnasında Fransız tarzını yoksa yoksa Anglo-Sakson tarzı mı, hangisi daha iyidir? Başka bir ifadeyle; hangi Batı? Bu soruya verilen cevap, modern Türkiye'de sosyologlar arasında ilk ciddi ayrılığı doğurmuştur. Prens Sebahattin ve onun



görüşünde olanlar Anglo-Sakson tarzının daha iyi olduğunu, dolayısıyla onun alınması gerektiği görüşünü ileri sürerken, Ziya Gökalp Fransız tarzını tercih etmiştir. Ziya Gökalp ile Prens Sebahattin arasındaki bu çekişme aslında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından yaklaşık çeyrek asır önce, İttihad ve Terakki Partisi'nin programını belirleme esnasında başlamıştı. Ancak yeni iktidarın Fransız tarzını benimsemesiyle çekişme de sona ermiştir [Şentürk, 1996: 170].

Gökalp, öğretisinin önemli bir kısmını savaşlar ve bin bir mahrumiyetle dolu olan yıllar içinde tamamlamıştır. Bu geçiş döneminde yeniden şekilleneceği anlaşılan Türk toplumunun yapısını araştırırken yeni bir ahlak felsefesinin temelini atmanın gerektiğini derhal sezinlemiş; millet anlayışı, vazife, dil, tarih, yaşam şekli vb. gibi kıymet hükümlerini yeniden tarif etmek veya açıklamak lüzumunu hissetmiştir. Gerçi bunlar Tanzimat'tan beri söylenmiş sözlerdi, ancak bütünü kavramları halinde sınıflandırılması, Türk toplum yapısına göre değerlendirilmesi, ortaya çıkan modelin elverişli bir politika ve toplumsal ortamda uygulama alanına sokulabileceği hale getirilmesi hiç kuşkusuz Gökalp'in en büyük başarısıdır. Bu nedenle geliştirdiği toplum modelinin etkisi Cumhuriyet dönemine yansımıştır. Mevcut devletin devam edemeyeceği, yeni bir devlet şeklinin kaçınılmaz olduğunun anlaşıldığı zaman -veya siyasal olaylar değişik gelişmeler gösterdiği hallerde- Gökalp, öğretilerine yeni şartlara göre yön vermiştir. Bu tür bir fikri yönelme, bazı araştırmacılar tarafından çelişki olarak kabul edilmiştir. Aslında Gökalp, belirli bir toplumun sistemini geliştiren düşünür olmaktan öteye, toplumun ihtiyaçlarını inceleyen ve değişen şartlarda yeni çareler arayan bir sosyologdur. Tarih ve kültür anlayışı, halk kavramına yönelişi toplumsal olguyu ön planda tutuşu bundan ötürüdür. Yirminci yüzyılın en önemli Türk düşünürlerinden biri olarak değerlendirilmesi bu niteliklerinden dolayıdır [Erişirgil, 1951: 5].

Matladaki sürgün hayatının bitmesinden sonra Gökalp 1921'de İstanbul'a oradan da Ankara'ya gelir. Ankara'da ittihatçılığın otürü biraz "soğuk" karşılanır. Geçimini temin etmeye yetmeyecek bir vazife teklif edilir. Onun düşüncesi ise bermutad, bir gazete veya mecmua çıkartmaktır. Buna da imkan bulamayınca Diyarbakır'a dönmeye karar verir.

Geldiğinden yaklaşık bir yıl sonra 5 Haziran 1922’de Küçük Mecmuayı neşre başlar. Adı gibi kendi de küçük olan bu mecmua Gökâlîp sisteminin bir “alt sistemi” ni oluşturmaktadır [Korkmaz, 1988: 242]. Gökâlîp Küçük Mecmua’sın da sisteminin esasını teşkil eden fikirlerini gelişen yeni şartlara göre yeniden ele alarak, kurulmakta olan “Millî Devlet”’in temellerini şekillendirecek fikirlerini neşretmiştir [Kardaş, 1984: 2].

Bütün yazılarını Gökâlîp’in yazdığı Küçük Mecmua, İstanbul ve Ankara’da şaşırılacak derecede büyük tesir meydana getiriyor, akisler yapıyordu. Falih Rıfkı “Diyebiliriz ki , Ziya Gökâlîp bu mecmuasıyla bizi Diyarbakır’dan idare ediyor” [Akşam, 19 Ağustos 1922]. Yakup Kadri, “Dehrin bu büyük adamı, bu mecmuasıyla bize yepyeni bir alemin kapılarını açıyor” [İkdam, 1922]. Yahya Kemal, “Gökâlîp, bu toprağa esrarengiz bir ekici gibi ne ekti? Bunu bugünkü muhit idrak edemiyor; fakat yakın senelerde idrak ederiz ki “fikir” denilen meşale o imiş ve o meşalenin peşinde yürüyoruz” [Tevhid-i Efkâr, 1922] [Göksel, 1956: 141] diyorlardı.

Mustafa Kemal’de 1923’de gazetecilere yaptığı bir açıklamada “ Millî hükümete ve inkılabı Küçük Mecmuasının feyizli ve büyük yardımı”ndan bahsetmektedir [Korkmaz, 1988: 243].

Dağılan İttihad ve Terakki Partisi bu dönemde yeniden kurulmak isteniyordu. Ziya Gökâlîp’i de partiye almak istiyorlardı. Fakat Ziya Gökâlîp diğer ittihadçılar gibi değildi. O “Türk Milleti tehlikeli duruma düşünce, dahi ve kahraman yetiştirir, Mustafa Kemal böyle bir kahramandır. Herkese düşün görev, Türk birliğini ve istiklalini koruyan bu büyük insan etrafında toplanmaktır.

Sen dahisin, buna çoktan inandık,

Mefkuresiz rehberlerden pek yandık.

Garpîte Şarklı yaşayıştan usandık,

Kurtar bizi bu karanlık zindandan [Erişirgil, 1984: 201] diyordu.

Gökalp için parti değil, ülkenin kurtuluşu söz konusuydu. Ülkeyi “Müdafaa-i Hukuk” topluluğu kurtardığına oda “Halk Partisi” adını aldığına göre, ortada bir sorun yoktu. Zaten bu partiye girmişti. Ulusal bir kahraman olan Atatürk’ü de çok beğeniyordu. Atatürk, bu radikal devrimci, onun ülkülerini daha dinamik bir biçimde gerçekleştirmekteydi [Şapolyo, 1974: 220].

Gerçekten de Gökalp vazifesini bıraktığı yerden yapmaya başlamıştı. Gökalp Diyarbakır’da durmakta pek istekli değildi. Kendi “misyonu”na en müsait yer olarak Ankara’yı görmekte idi [Korkmaz, 1988: 243].

Nihayet Ankara’dan beklediği daveti alır. Maarif Vekilliğinin Telif ve Tercüme Heyeti Reisliği’ne tayin edilir. 5 Mart 1923’te Ankara’ya hareket ederler. Ankara Garında Gökalp’i Türk Ocakları, öğretmenler ve öğrenciler karşılarlar. Bürosu topu topu 21 memuru bulunduran Maarif Vekaletinin alt katındadır [a.g.e.: 246].

Ancak, Gökalp’in Ankara’ya niçin çağrıldığı hemen anlaşılır. TBMM feshedilmiş, Nisan da yeni seçimlerin yapılmasına, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin “fırka” haline getirilmesine karar verilmiştir.

Gökalp’ten, evvela fırkanın “umde”lerini tespit etmesi istenir. Gökalp’in hazırlandığı ve siyasi tarihe Dokuz Umde adıyla geçen bu seçim beyannamesi Mustafa Kemal Paşa tarafından 8 Nisan 1923’te yayımlanır.

Gökalp, Halk Fırkasının ilan edilen bu programını ayrıca ele alarak tahlil etti ve doğru yol Halk Fırkasının Umdelerinin Tahlil ve Tasnifiyle Siyasi Umdelerinin Tefsiri isimli broşürünü yayımladı [a.g.e.: 247].

Ziya Gökalp bu seçimde Diyarbakır’dan milletvekili seçilmişti. İkinci büyük millet meclisinin en büyük işi, devletin esasını tespit etmek olan Teşkilatı Esasiye Kanununu yapmak olduğu için bunun hazırlanması lazımdı. Gökalp bu hazırlayıcı komisyonların hepsinde azaydı. Anayasanın laikliğe ait maddesi, onun kaleminden çıkmıştır [Erişirgil, 1984: 204].

Siyasal bir kişiliği olmasına karşılık Ziya Gökalp, parti uğraşlarına girmedi. Ülkesi için kim çalışmışsa, onlara yalnız düşünce bakımından yardım etti. Onun için amaç Türk ulusunun yükselmesi ve çağdaş düzeye ulaşmasıydı. Bu yüzden halk partisinde bir cumhuriyetçi olarak kaldı ve öldü.

Gökalp, millet meclisindeki çalışmaları ve ileri sürdüğü görüşlerle de öğretimin, yargı organlarının birleştirilmesinde de ve aile kararnamesinin düzenlenmesinde çok yararlı oldu [Şapolyo, 1974: 220-221].

Gökalp'in ölümü çok büyük bir kayıp duygusuyla karşılandı. Türk ocakları başkanı Hamdullah Suphi, "Gökalp mabedimizin meşalesi ve vatanın topraklarını çok derin karıştıran bir saban" olarak tanımlıyordu. Ahmet Ağaoğlu onu, "Türlere mefkure veren en inançlı Türk" olarak adlandırılmaktadır. Yahya Kemal, Gökalp'i "Millî hazinemiz" diye yüceltıyor, "Ziya Bey'in bir radyum olan dimağı söndüğü günden beri vatandaki ilim üzerinde karanlık vardır. Ve kaybettiğimiz başın cevherini havas zümresi bile hakiki bir şuurla anlayamadı" diyordu. Gökalp'ı, "Tasavvuf'tan gelen ve Türlere Doğu yoluyla Batı'yı getiren" bir düşünür olarak niteleyen Ruşen Eşref "bilimde ve bilgide Gökalp'ten önce ve sonra olmak üzere iki Türkiye bulunduğunu" belirtmekteydi. Fatih Rıfki Atay "ne bizim neslimiz ne de daha sonrakiler onun çapında adam yetiştirmemiştir." Şeklinde üzüntüsünü dile getirirken; Nurullah Ataç, Gökalp'i "görüşlerini empoze edebilen tek mürşit" olarak tanımlanmaktaydı. Eğitimci İsmail Hakkı Baltacıoğlu ise onu, "Durkheim'den beri son en büyük şuur hamlemiz" olarak niteliyor ve "Yazık ki, onu iyice tanımıyoruz" diyordu [Göksel, 1959 a: 15-18].

Gökalp üzerine bu sözlerin sahipleri, Cumhuriyet Türkiye'si'nin en seçkin entelektüel ve siyasi kişiliklerindendir ve çoğu da Kemalistler'in en iç dairesinde yer almıştır. Parla, bu ilginç tablo karşısında kendine şu soruyu sormaktadır. "Gökalp gibi taşradan yetişmiş bir kişinin, böylesi ulusal çapta ilgi görmesi ve etki yapması, nasıl mümkün olmuştur? Üstelik, hiçbir siyasi başarıya ve kendini öne çıkaran girişime değil, sadece görüşlerinin gücüne ve ortaya koyduğu kişisel örneğe dayanarak? [Parla, 1989: 30]. Sorunun cevabını yine kendi vermiş olduğunu belirtir, "sadece görüşlerinin gücü ve ortaya koyduğu kişisel örnek".

Parla, Ziya Gökalp'i "kendi döneminde tek geçerli senteze ulaşabilmesi ve yirminci yüzyıl Türkiye'sinde kamu felsefesini biçimlendirmiş kişi" olarak tanıtır. Parla'ya göre Gökalp olayların akışını açıklamaya ve etkilemeye çalışmıştır. Bu çabasıyla, Türkiye'de dar ideolojide kalıpların ötesine geçerek sistematik bir kurumsal yapıya ulaşabilmiş tek kişi olmuştur. Gökalp'in korporatist sistemi, çağdaş Türkiye'de egemen siyasal düşünüşün hem en yetkin ifadesi hem de biçimlendiricisi olmuştur [Parla, 1989: 33].

Gökalp, meşrutiyet dönemi gibi ilk cumhuriyet döneminde de etkili olmuştur. Fakat dönemin gerçek mimarı Atatürk ile bazı görüş ayrılıklarının da olduğunu belirtmek gerekmektedir. Konuyla ilgili H. İnalçık'ın bir tespiti şöyledir.

"Gökalp ta başlangıçtan beri millî kültürün yok edilemez gerçekliliği ve millî kültürü millî örfü adatın oluşturduğu tezi, onun toplum felsefesinin temel taşıdır. O kanunla (emirle) yapılan devrimlerin, sosyal realitenin direnci karşısında kalacağını, kültürün devamlılığını savunmuş, değişimin bir sosyolojik sürece bağımlı olduğu noktası üzerinde daima ısrarla durmuştur. Kültür ve medeniyet ayrılığını kabul etmeyen ve yukarıdan kanunlarla hızlı batılılaşma gereğine inanan lider ile Gökalp anlaşamazdı. Atatürk 1923'te bir ara İttihatçılar gibi Gökalp'i Halk Fırkasının programını hazırlamakla görevlendirdi. Fakat sonra esas sosyal değişme görüşünde ayrıldılar. Atatürk'ün Türk milliyetçiliğinin babası sayılan Gökalp'e derin saygısı vardı; fakat ona devrim hareketinde aktif bir rol vermedi" [İnalçık, 1991: 30] demektedir.

Bu konu ile ilgili Parla da şöyle demektedir. Kültürel Kemalizm'in Gökalp düşüncesinden daha ileride olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Radikal kültürel reformların gerçekleştirilmesinde Kemalistler hem içerik, hem yöntem bakımından, Ziya Gökalp'in daha ılımlı ve tedrici inkılapçılığını aşmışlardır. Özellikle, hiç değilse nesnel sonuçları açısından, anti-islamcı sayılmak gereken laik politikalarıyla ve harf devrimiyle; Gökalp'in kültürel kesinti olmaması kaygısıyla çekinceyle karşıladığı alfabe değişikliği konusundaki tutumunu geride bıraktıkları gibi, Gökalp'in her ne kadar giderek Türkçülüğe göre ikinci plana düşmüş olan İslamcılığındaki ve dinsel

korporatif örgütlenmeye ilişkin görüşlerindeki ikircikliği tümüyle bir tarafa bırakmışlardır [Parla, 1989: 119-120].

Bu görüşlerden sonra akla Atatürk'ün din ile ilgili görüşleri gelebilir. Soru işaretlerinin giderilmesi açısından Atatürk'ün dinin gerekliliği ile ilgili şu sözünü Borak'tan nakledeceğiz.

Borak, Atatürk Batı uygarlığından yüzyıllarca geri kalışımızın ve sosyal çözülüşümüzün baş sebebi olan gericiliği yok edebilmek için bütün köhne müesseseleri yıkarken sert fakat yapıcı hamlelerde bulundu demekte ve bir soru üzerine, Atatürk'ün din hakkındaki düşüncelerini açıkladığı, şu beyanını aktarmaktadır.

“- Din vardır ve lâzımdır. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi fakat bina, uzun asırlardır ihmale uğramış. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak bir çok yabancı unsur [hurafeler gibi] binayı fazla hırpalamış. Bugün bu binaya dokunulmaz tamir de edilmez. Ancak zamanla çatlaklar, derinleşecek ve sağlam temeller üzerinde yeni bir bina kurmak lüzumu hasıl olacaktır.

Din bir vicdan meselesidir. Herkes, vicdanının emrine uymakla serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünce ve tefekküre muhalif değiliz. Biz sadece din işlerini millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, kasde ve fiile dayanan taassupkâr hareketlerden sakınıyoruz. Mürtecilere asla fırsat vermeyeceğiz”[Borak, 1962: 81-82].

Atatürk'ün din alanı ile ilgili reformlarını Betin şöyle yorumlamaktadır. “Atatürk inkılabı şark hümanizmasını toptan bırakmış ve toptan Garp hümanizmasına dönmüştü. Şarklılığı toptan silkip örfüyle, adetiyle, kültürüyle, metoduyla ve müesseseleriyle toptan Garplılığı getirmek isteyen Atatürk inkılapları için beş-altı yüz yıllık örfü [Gökalp üzerinde ısrarla durmaktadır] temel tutup onun üstünde tepinmek; dinamizmi bırakıp statikliği hareket noktası ve ölçü almak demek olurdu [Betin, 1951: 19].



İlk dönem aydınları içinde laiklik konusunda fikir ayrılıkları vardı. Bir grup Gökâlp’de dahil dinin irtica ile eşanlamlı tutulamayacağını, dinin gelişmeye mani olmadığını vurgulamaya çalışırken bir diğer grup; İslamiyet’i Türkiye’nin çağdaşlaşmasının önünde önemli bir engel görüyorlardı. Yine bu çevreler için din, irtica ile eş anlamlıydı. Toprak, bu grubun görüşlerini şöyle ifade ediyor.

“Cumhuriyetin ilk yıllarındaki çağdaşlaşmacı seçkinler, İslamiyet’in ve ulemanın Osmanlı toplumu içindeki rolünü imparatorluğun gerileyişinin önemli bir etkeni olarak gördüler. İslam ve İslamî kurumlar ilerlemenin önündeki başlıca engel kabul edildi [Toprak, 1992: 238].

Bu nedenle merkezdeki Kemalist seçkinler İslam konusunda çok duyarlı olmuş, katı bir laiklik anlayışının Türk toplumunda yerleşmesine çalışmışlardır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra girilen reformlarda, yeni rejimin İslam kültürünün yerine Batı kültürünü koyma yolundaki kesin kararlılığının payı vardır. Bu reformların çoğu Sünni İslam’ın ve tarikatların kurumsal ve işlevsel gücünü zayıflatmayı amaçlıyordu. ...Osmanlı döneminde büyük ölçüde ulemanın denetimi altında bulunan hukuk ve eğitim alanları her türlü İslami etkiden arındırıldı. Aynı zamanda seçkinlerin toplumsal ve düşünsel hayatını bir “mini Batı” kalesine dönüştürmeyi amaçlayan bir dizi değişiklik başlatıldı” [Toprak, 1992: 240].

1924 yılında öldüğü, sosyal kültürel hayattaki değişimleri yeterince görmemiş olduğu halde Gökâlp’in şu tespiti dikkat çekicidir. “Gazi Paşa’nın yaptığı inkılaplar çok iyi, yalnız pek acele, korkarım kıymet hükümleri sarsılacak”[Tuncor, 1981: 60] demektedir.

Türk düşünce tarihinde, dinin devlet işlerinden ayrılması tezini, sistematik olarak ilk defa Gökâlp ortaya koymuştur. Bu nedenle laiklik, Türkçülerin programı çerçevesinde İttihat ve Terakki idaresine sunulmuştur. Gökâlp’in bu görüşlerinin etkisini belirtmiştik. Gökâlp’de laikleşme, “ dini, saf inanç ve ibadet sistemleri içinde yaşamak demektir” [Türkdoğan, 1987: 143].



Gökalp’de çağdaşlaşma aslında Tüklemek ve İslamlaşmak unsurları düşünülmeden soyut olarak tasavvur edilemez. Gökalp ideolojisinin temel unsurları sadece birbirlerine uygun olmuyorlar aynı zamanda birbirlerini karşılıklı olarak da tamamlamaktadırlar. Bu bakımdan, bazı yazarların iddia ettikleri gibi, Gökalp’de bir telifçilik (uzlaştırma) yerine günümüzün sosyal değişme terimiyle ifade etmek gerekirse bir kültürel tamamlama (entegrasyon) vardır [Türkdoğan, 1987: 81].

Gökalp bu fikirlerinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Çünkü o fikirlerinin doğruluğuna inanıyordu. Nitekim inkılaplardan çoğu onun görüşleri doğrultusunda hayata geçirilmiştir. Fakat bazıları Gökalp’in tasvip etmediği bir şekilde yapılmıştır. İşte Gökalp’e rağmen yapılan inkılaplarla ilgili Atatürk bir özeleştiri niteliğinde şöyle dediğini Eşref Ünaydın’la yapılan konuşmada görüyoruz.

Eşref Ünaydın Atatürk’le aralarındaki bu konuşmayı şöyle anlatır.

“1928 yada 1929 yılı olsa gerekti. Sıcak bir yaz günü Yalova’daki Atatürk Köşkü’ne gitmiştim. Baş başa konuşuyorduk. Ben izin isteyerek ayrılmak istedim. Bırakmadı. “Otur, seninle konuşacağım” dedi. Oturdum masanın üzerinde duran bir kitabı eliyle gösterdi. Tarih felsefesi ile ilgili Fransızca bir kitaptı.

- Yaptıklarımız tehlikede, dedi. Ben heyecanla sordum;
- Hangi yaptıklarımız?
- Cumhuriyet dahil ne yapmışsak.
- Aman paşam olamaz. Devletimizin içte dışta itibarı büyük. Asayiş sağlamış, memleketi onarıyoruz. Her şey ilerlediğimizi gösterirken yaptıklarımız nasıl tehlikede olabilir.?
- Biliyorum, biliyorum, diye başını salladı. Sonra gülümseyerek konuşmasını sürdürdü.
- Maddi potansiyelimiz yerinde, ama manevi potansiyelimizin bataryaları boş.. Bugün şu kitabı okuyorum. Yazar bir yerinde “Tarihten, zaferlerden, büyük adamlardan yoksun milletler, maddi imkanlardan yoksun olmasalar da ciddi bir sallantıya dayanamazlar, çöküp giderler” diyor. Birden bire düşündüm: Laiklik dedik, dinle ilişkimizi Devlet olarak kestik. Cumhuriyet rejimimizi tehlikeye düşürmemek

için saltanat devrini kötiledik. Latin harflerini aldık, yeni kuşakları binlerce yıllık geçmişinin hazinesinden yoksun bıraktık. Biliyorsun, bunları yapmak zorundaydık biz. Batının bir parçası olmak gerekti. Ama ya açılan manevi çukurlar? Bunlar yaptıklarımızı giderek tehlikeye düşürür. Bu günün meselesi değil bunlar elbet. Biz yüz sene sonrasını bu günden düşünmek zorundayız. Türk soyu ve ulusu ile kıvanacağımız varlıklarımızı tarihin tozlu raflarından indirip ortaya koymalıyız. Nasıl bir soydan geliyoruz, neler yapmışız? Uygarlığımızın dünya uygarlığına katkısı nedir? Millî misak sınırları içinde kalan topraklarımızın geçirdiği tarihi dönemler nelerdir? Yer altında ve yer üstündeki hazinelerimizin envanteri nedir? Yetiştirdiğimiz büyük adamlarımızın hayatları, gerçek düşünceleri nelerdir? Bütün bunları arayıp ortaya koyacak bir müesseseye ihtiyacımız var. Böylece milletimizin manevi temelleri sağlamlaşır, morali yükselir, büyük hamlelere girer. Tarihimize ve dilimize önem vermek zorundayız [Bilgin,1983: 272-273].

Görüldüğü üzere Atatürk'te milletin manevi temellerinin sağlam olmasını, onların moral bozukluğu denilen bunalıma düşmemeleri gerekliliği üzerinde durmuştur. Gençlerin manevi yönden eksikliklerinin din ve dinî terbiye ile giderilebileceğini belirten Gökâlî şöyle der:

“Din bunalımı, vaktiyle İslamiyet'e karşı kayıtsız bir vaziyet alan gençlerde başlamıştır. Ne zamanki İslamiyet dostu ve hürmetkarı olmuştur, dinî bunalımda geçmiştir” Şu halde, dinî bunalım geçiren gençleri kurtarmak için, Gökâlî'e göre, dinî hayatı gençlerin günlük yaşayışlarının bir parçası haline getirmek yeterlidir. Bu bakımdan dinî terbiye bir takım sosyal sapmalar, ve anomik davranışlar gibi geçlik bunalımlarına set çekebilir [Türkdoğan, 1987: 147]. Nitekim Gökâlî, İslamî terbiyenin gerekliliğinden bahsettiği bir yazısında aynen şöyle diyordu:

“Bütün hayatlarında kuvvetli bir seciye gösteren insanlar, umumiyetle çocukluklarında dinî terbiye alanlardır. Çocukluklarında dinî terbiye almayanlar ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkumdurlar”[Gökâlî, 1338, g].

Görülüyor ki, dinî terbiye, gençlik bunalımlarının ve sosyal şahsiyet çürümelerinin engellediği ve iyileştirici hedefleri aşıladığı için grup hayatını canlı tutar. Gökalp bu görüşü ile seküler yapıların -dinî bağların zayıflaması karşısında- dağılabileceği tezini savunmuştur [Türkdoğan, 1987: 148].

Baltacıoğlu'nun da isabetle belirttiği gibi, Gökalp, bu fikirleriyle İslam terbiyesinden değil, İslam terbiyesinin gerekliliğinden söz açmıştır [Baltacıoğlu, 1966: 195]. Bu terbiye olmadıkça millî şahsiyet de olamıyor. Gökalp'e göre din de telakki de değişebilir; terakki de eder, tedenni de eder. Telakki yükseldikçe, millet yükseliyor. Din telakkisi alçaldıkça, millet de küçülür. Dinin telakki tarzı değişebilir [Türkdoğan, 1987: 120].

Gökalp'in kişi ve millet hayatında olmazsa olmaz bir yer verdiği din eğitimi konusunda elbette görüşleri, makaleleri olmuştur. Gökalp'in çeşitli mecmualarda çıkan değişik mevzulardaki makalelerinin sayısı üçyüzün üzerindedir. Bunlar içinde İslamiyet meselesini doğrudan veya münasebeti gelerek konu aldıklarının sayısı ise takriben, toplam yazılarının beşte birinden fazladır. Bu noktada din eğitimine etkisine bakmak yerinde olacaktır. Gökalp yukarıda da belirtildiği gibi eğitimi münteşir ve müteazzi olarak ayırmaktadır. Örgün ve yaygın eğitim dediğimiz bu tasnif içerisinde Gökalp'in din eğitimine tesiri şu şekildedir.

#### **3.4. Ziya Gökalp'in Örgün Ve Yaygın Din Eğitimine Tesiri**

Niteliği itibarıyla eğitim kontrollü (formal) ve kontrolsüz (informal) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Kontrollü eğitim; belli amaçlar doğrultusunda planlanıp programlanarak yürütülen eğitim faaliyetleridir. Okul öncesi eğitimden yüksek öğretime kadar devam eden sistematik eğitim, hizmet içi eğitim, halk eğitimi, çıraklık eğitimi, yurt dışı eğitim, lisans üstü eğitim birer kontrollü eğitimidir. Süresi, düzeyi ve hedef kitlesi farklı olsa bu faaliyetler belli amaçlar doğrultusunda plan ve programa bağlı olarak yürütülürler.

Kontrollü eğitimde ayrıca örgün eğitim ve yaygın eğitim olmak üzere ikiye ayrılır.

1- Örgün eğitim; çocuğun yetiştirilmesini esas alan düzenli, sürekli ve yaş gruplarına göre kademeli yürütülen eğitim organizasyonlarıdır. (ilk öğretim, orta öğretim, yüksek öğretim)

2- Yaygın eğitim; her yaştan ve her eğitim düzeyindeki insanlara hitap eden, bireylerin eğitim ihtiyaçlarına göre, ihtiyaç duyulan zamanlarda planlanıp yürütülen eğitim faaliyetleridir.

Kontrolsüz eğitim; insanın doğumundan ölümüne kadar hayatı boyunca etkilendiği bütün hadiseler sosyal ve kültürel değerler dar ve geniş çevre gelenekleri, iş hayatı, seyahatler ve çeşitli iletişim kanalları ile edinilen tecrübelerin bütünü kontrolsüz eğitimi ifade eder [Cebeci, 1996: 17].

Gökalp örgün eğitime müteazzi terbiye, yaygın eğitime ise münteşir terbiye demektedir. Müteazzi terbiye yukarıda da belirtildiği gibi ilk öğretimden yüksek öğretime kadar geniş bir süreçtir. Örgün eğitimde din eğitimi denilince okullardaki din dersleri, imam hatip okulları ve ilahiyat fakülteleri anlaşılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyet'inin kuruluşundan bu güne kadar örgün din eğitiminin temel dayanağı Tevhidi Tedrisat kanunu olmuştur. 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan 430 sayılı kanun, eğitimin temel kanunu olarak kabul edilmiş, daha sonra çıkarılan eğitimle ilgili bütün kanunlara esas teşkil etmiştir. 1982'de yürürlüğe giren Anayasa'nın 174. maddesiyle de, "Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz" ifadesiyle sayılan sekiz inkılap kanunundan biri olarak koruma altına alınmıştır [Ayhan,1999,24]. Diğer inkılap kanunları gibi Tevhidi Tedrisat kanununun da ön hazırlığı olması gerekmektedir. Çünkü bütün sosyal olayların bir gelişim süreci olması ve bu süreçte, o olayın fikir yapısının oluşması ve bazı tetikleyici dinamiklerinin olması gerekmektedir. Türkiye için hayati öneme sahip bu kanunun temellendirilmesinde ve kabulünde Gökalp'in katkısı ve tesiri olmuş mudur?

### 3.4.1. Ziya Gökalp'in Örgün Din Eğitime Tesiri

Din ile ilim arasında, bilhassa diğer dinlere kıyasla akla büyük öncelik tanıyan İslamiyet'te çatışma bulunmadığını belirten [Gökalp,1909] Gökalp, ilim arttıkça hayatı tehdit eden tehlikeler, saadeti vadeden umutlar daha açık olarak görülmeye, hakikatlerin nispeti, tedbirin bir noktada sınırlı oluşu gerçekleri, daha iyi anlaşılmaya başlayacağı için manevi istinatgahlara olan ihtiyaçların daha fazla olacağını ve insan hayatındaki nizamın ilim ile dinin eşit olarak kuvvetlenmesine bağlı olduğunu belirtir.

O, zihni, ilim terbiyesi ile gelişen bir insanın kalbinin de dinî tevekkülden nasibini alması gerektiğini aksi taktirde dayanağı olmayan bir felçliden ve doktoru olmayan bir hastadan başka bir şey olamayacağını ifade ederek "ilmin vazifesi zihinlere tedbir öğretmek, dinin gayesi kalplere tevekkül ilham etmektir. Tedbirin verdiği ümid-i naks tevekkülün bahsettiği itimad-ı kavi ile tamamlar. Birbirinin lazım-ı gayr-ı mufarıkı bulunan bu iki kuvvet, beşeriyetin iki muazzez rehberi, selametidir. Kemal-i akl ve metaneti kalbe malik olmak için bu iki kuvveti daima nefsimizde temniye edelim" [Beysanoğlu, 1976: 102] diyerek din ile ilim arasındaki yakın münasebeti belirtir.

Fert ve cemiyetin maddi ve manevi tekamülünde fevkalade müessir olan din eğitiminin verilmesini zaruri gören Gökalp, okullarda bu eğitimin yeterince verilmediğini belirtir. Bu hususta en büyük aksaklık öğretmenlerden kaynaklanmaktadır. O, din dersi öğretmenlerinin yetiştirilmesine itina gösterilmediğini, müspet ilimlerden yoksun olarak yetişen bu öğretmenlerin, müspet ilimlerle yetişen öğrencilerin soruları karşısında makul ve mantıki cevaplardan aciz kalarak "sus" kafir oldun demek suretiyle dinin kutsiyetini zedelediklerini ifade eder. Çünkü genç yaştaki öğrenciler cevaptan aciz kalanın bizzat İslam dini mi? Yoksa öğretmenin kendisi mi? olduğunu idrak edemez ve itikatlarının da sarsılma meydana gelir [Gökalp, 1918: 1-3, c].

Din terbiyesi verenlerin hakiki İslamiyet'i bilmemelerinin, okullarda okutulan kitapların yetersiz oluşunun, müspet ilimleri okutan öğretmenlerin sahip oldukları ilmin künhüne vakıf olmamalarının gençlik arasında "din buhranının" doğmasına sebep olduğunu belirten Gökalp, gençliğin bu iki tesir altında düşünmeye başlamasıyla

bir taraftan din ile akıl arasında, diğere cihetten dinle örf arasında uyumsuzluğa düştüğünü belirtir [Gökalp, a.g.m.].

İslam terbiyesi almadıkça milli kişiliğimizin olamayacağına [Tuncor, 1981: 13-15] inanan Gökalp doğru bir din eğitiminin verilebilmesi için teklifleri olmuştur. Gökalp'in dönemin eğitim kurumları olan medreselerin ıslahı için sunduğu teklifleri daha iyi anlayabilmek için medreselerin kısaca tarihi gelişimlerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Osmanlı eğitim sistemi medreseler üzerine kurulmuştur. Kadılık, müftülük görevlerinin yanı sıra devletin idaresi ile ilgili bütün kamu görevleri medreselerden yetişenler tarafından yürütülüyordu. Aynı zamanda devlette medreselere maddi-manevi her türlü desteği sağlıyordu. Bu yüzden medrese ve medreseliler büyük itibar sahibi idi. Devletin sınırları genişleyip İmparatorluk haline gelmesi ile yeni durumlar ve yeni ihtiyaçlar ortaya çıktı. Murat Hüdavendigâr zamanında kurulan Enderun mektepleri, Çelebi Mehmet devrinde idari görevlere eleman yetiştirmeye başladı. Devletin mutlak merkezîyet yapısı gereği, zamanla idari görevler tamamen Enderundan yetişenlerin eline geçti [Bilgin, 1980: 29]. İlerleyen devirlerde Mühendishane-i Bahr-i Hümayun ve Mühendishane-i Berr-i Hümayun ile başlayan batı tipi okul sistemleri Sultani, idadi, rüştiye adları ile kurulup yayılmaya başladı.

Osmanlı eğitimindeki bu çok sesliliği Cebeci (1996) şu şekilde ifade etmektedir. Batı medeniyetinin yükselişi ile Osmanlı Devletinin gerilemesinin aynı devirlerde zıt yönde iki paralel seyir göstermesi karşısında yeni okullara ilgi artarken medrese gittikçe itibar kaybetmiştir. 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen müteaddit ıslahat girişimleri medreselerin çöküşünü önlemeye yetmezken bu arayışlar sonucu Batı tipi okul sistemleri Osmanlı eğitim sistemine kademe kademe yerleşmiştir.

Artık batıdan gelen modernleşme rüzgarları toplumu iyice sarsmıştır. Eğitimde girilen yenilik hareketleri modernleşme hedefine yönelmekle birlikte mevcut yapıdan da vazgeçilmiyor, onu ıslah etmenin yolları aranıyordu. 1896 yılında çıkarılan Maarifi Umumiye Nizamnamesi ile mevcut sıbyan mekteplerinin yanında Maarif Nezaretine



bağlı olarak Usul-u Cedide Mektebi adıyla yeni ilkokulların açılmasıyla iki ayrı durum ortaya çıkmış oldu. Bu, daha eğitim ve öğretimin ilk basamaklarında bir ikilem meydana getirdi.

Aynı ikilem ilerleyen yıllarda medrese ile yeni mektepler (rüştüyeler-idadiler) arasında zıtlasmaya ve nefretleşme boyutlarına ulaşmıştır. Yeni okullardaki medrese kökenli dinî bilgiler öğretmenleri ile kültür dersleri öğretmenleri sanki birbirine zıt iki aynı kültürü temsil eden davranışlar içine girmişler, birbirlerini dinsizlikle ve yobazlıkla itham ediyorlardı. Aynı bunaltıcı hava yüksek öğretimde de yaşanıyordu.

Diğer yandan 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1856 yılında çıkarılan Islahat Fermanı ile yeni haklar elde eden gayri müslim vatandaşlar hızla kendi okullarını açmaya başladılar. Gayri müslim teba bu okullardan kendi dinî ve millî kimliklerini korumanın yanında misyonerlik amaçları da güdüliyordu. Aynı amaçlarla açılan yabancılara ait okullarda vardı.

Bu arada medresenin de bu gelişmeler karşısında katı bir tutum takındığını, kendi yapısını yenileyip geliştirmek yerine statükosunu konuma gayreti içine girdiğini belirtmek gerekir. Artık medrese bütün kamu görevlerini diğer okul mensuplarına kaptırmakla itibarını iyice yitirmiştir. Cazibe kazandırmak için mensuplarına askerlik muafiyeti getirmek gibi tedbirler ise durumu büsbütün kötüleştirmekten başka işe yaramamıştır.

Osmanlı Devleti'nin özellikle son yüzyılı içinde yaşanan bu gelişmeler, sosyal, kültürel ve ideolojik alanlarda toplum bütünlüğünü çok ciddi boyutta tehdit eder noktalara ulaşmıştır. Böyle üç renkli bir tablo görünümündeki Osmanlı eğitimi doğal olarak üç çeşit insan yetiştiriyordu:

1. Yeni okullarda Batı kültürü etkisinde din terakkiye manidir anlayışı ile yetişen mektepliler,
2. Dünyaya kapalı, İslam'ın özünden ve dinamizminden uzaklaşmış, mekteplilere dinsiz gözüyle bakan medreseliler,



### 3. Yabancı ve azınlık okullarından misyonerlik düşünceleri ile yetişenler.

Bu gruplar arasında öylesine derin uçurumlar meydana gelmişti ki, artık aynı ülkenin vatandaşları gibi davranmıyorlar, birbirleriyle yobaz (medreseliler), dinsiz (mektepliler) ve hain (diğerleri) olarak görüyorlardı. Aynı temele dayalı zıtlıklar siyasi ve askeri alanda da etkin bir şekilde yaşanmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu zıtlıkların toplumun kaderini etkileyen acı örnekleri yaşandı. Kurtuluş savaşı kısmen birleştirici bir unsur oldu ise de toplum bütünlüğünü tehdit eden bu durum hala ciddiyetini koruyordu [Cebeci, 1996: 117-119].

Toplum mühendisi olan Gökâlöp böyle bir duruma sessiz kalamazdı. Diyarbakır'da iken "Peyman" gazetesinde yazdığı "Medreseler" başlıklı yazısıyla bu konuya eğilmiştir. O, İslam dininin derin fikirler hazinesi olup, bir cevheri hakikatinin muazzam medeniyetleri meydana getirmeye kafi geleceğini belirterek, bu cevherin Kitap ve Hadisten faydalanarak bütün aleme sunulması için darül icthadlara ihtiyaç olduğunu, bunların da "medreseler" olduğunu belirtir.

İslam'ın ilk devrelerindeki medreselerde, dinî ve içtimai ilimlerin tamamının okunması neticesinde, medreselerde yetişen ulemanın gerçekten ümena-i din ve verese-i Enbiya olduklarını ve medreselerin de İslam ümmetlerinin ahlâkını ve manevi hayatını düzenleyici tesirler icra ettiğini ifade eden Gökâlöp, medresenin önemini şöyle belirtir.

"Bu millete hikmeti diniyye tenmiye ve ta'mim edilmedikçe Meşrutiyet, bir esası kavi üzerine bina edilmiş sayılamaz. Ahalimiz her hakikati ulemadan işitmek, her neyyir-i medeniyeti medreselerden tülü etmiş görmek ister, ulemamız hakkıyla muhakkik, medreselerimiz cidden bir merkezi tahkik olmalıdır ki, ahalimiz, feyizli bir terbiye-i diniyye ve içtimâiyye alabilsin"[Beysanoğlu, 1976: 80].

Gökâlöp, son iki asırda Osmanlı milletinin çökme sebebini, medreselerin tedrisatındaki bozukluğa istinad ettirir. Onun için medreseler ıslah edilmelidir. Medreseleri nasıl ıslah etmeli?

Gerilemeye devam eden medreseler de kökenli bir ıslahat yapılması taraftarı olan mütefekkirimiz; mükemmel bir medresenin, noksanlarla dolu yüzlerce medreseden daha faydalı olacağını düşünerek, bir kasabadaki müteaddit medreselerin birleştirilmesiyle bir Külliye meydana getirilip, her dersin mütehassıs bir öğretmene verilmesini isteyerek şöyle bir çare düşündür:

“Medrese, ulum-i âliye ve ulüm-i tâliye şubelerine ayrılp mekteplerde olduğu gibi sınıflara taksim edilmelidir. Ulum-i âliye şubesinde Osmanlı lisanı ve edebiyatı ile beraber idâdi mekteplerin de okunan funun-i cedide okutulmalıdır. Müderrislerin maaşları çoğaltılıp, öğrencilerde yatılı mekteplerde olduğu gibi yeme ve giyimleri temin edilerek geçim derdinden âzâde kılınmalı, derse devam etmeyen müderrislerin, maaşlarından kesinti yapılmalıdır.

Medreselerde şeklen yapılacak bu ıslahata, ruh-i tedrisata ait ıstılahatın da ilavesi lazımdır. Medreselerde yalnız muhtasar metinler ve onlara ait şerh ve ta’likler okunuyor. Eimme-i Ulum’un kitaplarına katiyen müracaat olunmuyor. Kutub-i eimme okunmakla yalnız meseleler öğrenilmez, yeniden bir çok meselelerin ve ulumun tesis ve tahkikine lazım olan malumat ve melekat da kazanılmış olur. Araştırmacı bir alim olmak için ulum-u usul ve felsefesiyle beraber keşf-ü tenvir eden müctehid imamların kitapları incelenerek okunmalıdır. Her ilmin tarihi tekamülüne ve usulüne ait bahisler de tedrisata ilave edilmelidir [Beysanoğlu,1976: 81-82].

Umumi Harp devam ederken meşihatı İslamiyye ve Maarif Nezareti ayrı ayrı her biri kendi sahasında Gökalp tarafından tavsiye ve teklif edilen yoldan giderek maarifi ilerletmeye çalıştıkları bu devirde [Ergin, 1977: 1360-1361] medreselerde en köklü ıslahat 1914’de Şeyhülislam ve Evkaf-ı Hümayun Nazırı Mustafa Hayri Efendi zamanında yapılmıştır. O, medreselere gereken önemi göstermiş, programlarda müspet ilimlere yer vermiş ve bu şekilde medreselerin mektepler karşısında ilmi gücünü korumak istemiştir [Atay, 1983: 260]. Yeni düzenleme ile “Darul Hilatetil-Aliyye Medresesi” ismini alan bu medrese programı incelendiğinde, Gökalp’in yukarıda zikredilen ıslahat görüşlerinin çoğunun bu programda yer alması ile, Gökalp’in medresenin bu yeni düzenlemede büyük tesiri olduğunu söylemek mümkün olur.

Din eğitim müesseseleri olarak medreselerin önemine inanan Gökalp, Garp medeniyetine ulaşmak için dinden ve medreselerden kurtulmak lazım geldiği inancında olanlara karşı, Tanin Gazetesinin 29,30 Eylül 1916 tarihli sayılarında talebeyi yetiştirmekte dine ve İslam'ı ahlaka istinat edilmek lazım geldiğini belirtir [Ergin, 1977: 1349-1350].

15 Temmuz 1921'de toplanan maarif kongresinde Atatürk "Takip olunan usullerin, gerilememizin başlıca sebebi olduğunu. Şark'tan ve Garp'tan gelen her tesirden uzak, millî seciyemize ve tarihimize uygun bir kültürün eğitim programlarını oluşturması gerektiğini"[Öymen,1969] söylemiştir.

Sakarya savaşından önce ve sonra Atatürk'ün direktifi ile toplanan Birinci Heyeti İlmîyenin programında din eğitimi ile ilgili Tedrisatı Diniye esasları maddesiyle, Şeriye ve Evkaf vekaletinin mesleki, dinî eğitimi yeni şartlara uyacak düzeye getirmeye çalışarak medreseler için yeni bir düzen tespit etmiştir. Fakat medrese yeni düzen içindeki vazgeçilemeyecek yerini ve değerini tespit edememiş, sadece yeni eğitim ve öğretim metotlarına uymakla yetinmiştir. Medresenin bu zayıf tutumu, onun artık yaşanan hayatta olumlu bir fonksiyonu olup olmadığını düşünülmesine yol açmıştır [Bilgin, 1988: 42].

Bu arada kesin şeklini alamamış olan eğitim hakkındaki görüşler Terbiye Millî mi yoksa Dinî mi olmalıdır? etrafında yoğunlaşmıştır. Şubat 1924 Atatürk'ün aynı soruyu sorması üzerine, İ. H. Baltacıoğlu söyle cevap vermiştir.

"Din içtimai bir müessesedir; realitede yaşamaktadır. Fakat devlet, onu mekteplerinde öğretmeye mecbur değildir. Devlet terbiyesinin karakteri ancak millî olabilir. İnkılap maarif kurumlarını laikleştirmelidir. Softalık ve taassup ağacının kökleri sökülüp atılmalıdır"[Ergin,1977: 1648].

Böyle bir konjoktörde yine dinî terbiyenin gerekliliğini savunan Gökalp, bu yeni dönemde din eğitiminde ihtisaslaşmanın önemini belirtmiştir. Gökalp "Küllîye"[Gökalp,1976: 37] şiirinde

Ey medrese ! ya bir ilim yurdusun  
O halde gel külliyyenin içine;  
Yahut ki sen bir ameli ordusun,  
Bu takdirde meşihatta kal yine..

...

Belki bu gün darülfünun içinde  
İlahiyat Fakültesi açıktır,  
İlmi hala arıyorsan sen Çin'de  
Bu boş mevki yalnız sana layıktır..

...

Süleyman'ın medresesi dışarıda  
Buldukça darülfünun tam olmaz..  
İkisi de kalır birer kenarda..  
Hiçbirinin velayeti âm olmaz..

...

İlim birdir, yoktur onda ikilik,  
Ayrılmasın iki yola terbiye,  
Birleşerek yenilikte eskilik  
Etmelidir birbirini tasfiye;  
İşte o gün vardır derim külliye;

İfadeleriyle eğitim alanındaki dinî ve millî sistemlerde meydana gelen ikiliğin ortadan kaldırılarak, medreselerin İlahiyat Fakültesi bünyesinde birleştirilmesini istemiştir. O'nun böylece din eğitimini meşihatın elinden alarak, diğer eğitimlerle birlikte tek elde, Millî Maarif Nezaretinde toplanmasını amaçladığı görülür.

Cumhuriyet döneminde eğitim ve öğretimle nihai devrim 23 Mart 1924'de kabul edilen Tevhidi Tedrisat Kanunu ile başlamıştır. Bu kanunun önergesinde: "Bir devletin irfan ve maarifi umumiye siyasetinde, milletin fikir ve his itibariyle vahdetini temin etmek için tevhidi tedrisat, en doğru, en ilmi, en asri, her yerde yararı görülmüş bir umdedir. Bir millet, efradı ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye bir memlekette

iki türlü insan yetiştirir”[Yücel,1938] denilmektedir. Eğitimimizde önemli değişikliklerin yapılmasına dayanak teşkil eden bu kanun şu maddelerden ibarettir :

Madde-1:Türkiye dahilindeki bütün müessesat-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif vekaletine merbuttur.

Madde-2: Şer’iye ve Evkaf vekaleti veyahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bil cümle medrese ve mektepler Maarif vekaletine devir ve raptedilmiştir.

Madde-3: Şer’iye ve Evkaf Vekaleti bütçesinde mekatip ve madarise tahsis olunan mebalîğ Maarif bütçesine nakledilecektir.

Madde-4: Maarif vekaleti yüksek diniyat, mütehasısları yetiştirmek üzere Darül Fünun’da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemat-ı diniyenin ifası vazifesi ile mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.

Madde-5: Bu kanun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisat-ı umumiye ile müşteğil olup şimdiye kadar müdafaai milliyeye merbut olan askeri rüşti ve idadilerle Sıhhiye Vekaletine merbut olan Daruleytamlar, bütçeleri ve hey’et-i ta’limiyeleri ile beraber Maarif Vekaleti’ne raptolunmuştur. Mezkur rüşdi ve idadilerde bulunan hey’et-i ta’limiyelerin cihet-i irtibatlarını atiyen ait olduğu vekaletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensub olan müallimler orduya nisbetlerini muhafaza edecektir (Ek: 22.4.1341-637/1 md.). Mekteb-i Harbiye’ye menşe teşkil eden askeri liseler bütçe ve kadroları ile Müdafaa-i Milliye Vekaletine devrolunmuştur.

Madde-6: İş bu kanun tarih-i neşrinden muteberdir.

Madde-7: İş bu kanun icray-ı Ahkamına İcra Vekilleri Hey’et-i memurdur.

Bu kanunun ikinci maddesi ile bütün medrese ve mektepler maarif vekaletine bağlanmış, böylece Türkiye'ye modern öğretimin girişiyle başlayan ikili sisteme son verilmiştir. Dördüncü maddesinde de medreselerin kapandığını onun yerine İlahiyat Fakülteleri ile İmam- Hatip okullarının Türkiye Cumhuriyetinin dinî ihtiyaçlarına cevap vererek öğretim kurumları olduğunu belirtmiştir [Bilgin, 1988: 44].

İkinci meşrutiyet döneminin en büyük inkılapçısı olan Gökalp'in cumhuriyet döneminde de bir çok inkıpların ve kongrelerin gerçekleşmesinde, şiirleriyle, makaleleriyle, raporlarıyla, konferanslarıyla müdafaa ve tavsiye ettiği esaslar dairesinde yapılmış olduğunda şüphe yoktur [Ergin,1977: 1359].

Nitekim yukarıda zikredilen şiirden ve makalelerinden anlaşılan, eğitimin tek olması din eğitimi olmayan bir külliye'nin noksan olacağı esasları ile Tevhid-i Tedrisat önergesindeki esaslar karşılaştırıldığında, bu kanunun hazırlanmasındaki Gökalp'in tesirlerini görmek mümkündür.

#### **3.4.2. Ziya Gökalp'in Yaygın Din Eğitime Tesiri**

Toplumun, din konularında aydınlatılması, din kültürü yönünden geliştirilmesi ve diğer din hizmetleri, anayasal bir kuruluş olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. Yaygın din eğitiminde genel olarak vaizler, müftüler, imam-hatipler ve Kur'an kursu öğretmenleri görev almaktadır.

Topluma din hizmetleri sunan İmam-Hatip, Müezzin ve Kur'an Kursu öğretmenleri gibi din görevlileri, genelde belli bir camide yada Kur'an Kursu'nda görev almaktadırlar. Yani bu kişilerin görev alanları sınırlıdır. Vaizler ise daha geniş boyutta ve daha çok sayıda insan topluluklarına ulaşma ve dinî açıklamalarda bulunma imkanına sahiptirler. Bu görünüşü ile vaizler, yetişkinlerin dinî eğitiminde etkin bir rol aldıkları söylenebilir.

Cemaate öğüt vermek, yapılan işlerin muhtemel sonuçlarını anlatarak uyarmak, inananların kalplerini yumuşatarak onları iyiliğe özendirmek ve onlarda yüce duygular uyandırmak amacıyla yapılan konuşmalara vaaz denmektedir.

Vaiz, bu görevi yerine getiren kimsedir. Vaizlik mesleği ise dinî konuları anlatma ve bu konularda halkı aydınlatmakta görevlendirilen kişilerin oluşturduğu bir meslektir [Bilgin-Selçuk,1999: 192].

Diyanet işleri başkanlığı binlerce cami ve binlerce çalışanı ile ülkemiz insanının ve yurt dışındaki dindaşlarımızın dinî eğitimi ile görevlidir. Böylesine çaplı bir yaygın dinî eğitim teşekkülünün oluşmasında Ziya Gökalp'in etkisi olmuş mudur? Olumlu veya olumsuz bir sonuca varabilmek için bu kurumun tarihini bilmek gerekir.

Genel olarak, “erkan-ı erbaa” olarak da adlandırılan ve birbirini tamamlayan “Seyfiye, İlmiye, Mülkiye ve Kalemîye sınıflarının Osmanlı Devleti'nin ayakta tutan unsurlar olduğu vurgulanagelmıştır. Bunlardan İlmiye sınıfı en faal ve nüfuslularından idi.

Her ne kadar esas konumuz İlmiye sınıfının tarihini ele almak değilse de konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı ümidiyle bu sınıfı ana hatlarıyla tanıtmak ve faaliyet alanlarını göstermek yerinde olacaktır.

Osmanlı Devletinde İlmiye sınıfının teşkilatlandığı kuruma Şeyhülislamlık [Bab-ı Fetva veya Meşihat-ı İslamiye], başındaki şahsa da Şeyhülislam denirdi. Bu teşkilatta sadece ilimle uğraşan alimler yanında herhangi bir dinî görevle yükümlü Müftü, Kadı, Müderris, Vaiz, İmam, Hatip ve ders-i âmlar bulunurdu. Hatta nakibu'l-eşraflık ve meşayih'de bu teşkilatın çatısı altında toplanmıştır.

Osmanlı uleması, şeriatın yorumlayıcıları ve uygulayıcıları olarak, kendisinin şer'i bir yönetim yapısına dayandığını ilan eden Osmanlı Devletinde ve toplum hayatında çok önemli bir yer işgal ediyordu.



1574 tarihinden itibaren kazaskerlerin, kadıların, müftülerin, imamların, hatiplerin ve bazı meşayihin tayinleri sadrazamca yapılan haksızlıkları önlemek gerekçesiyle Şeyhülislamlığa verildi [Uzunçarşılı, 1988:177].

Şeyhülislamlığın öneminin artmasına paralel olarak imtiyazları ve nüfuzu da artmıştır. Şeyhülislam, Sadrazam ile eşit rütbede tutulmuştur [a.g.e.: 178].

Osmanlılarda ilmiye sınıfının başlıca üç faaliyet alanı vardı.

İfta (fetva vermek)

Kaza (yargı)

Tedris (eğitim öğretim)

Kısaca yenileşme hareketlerinin hızlı bir şekilde başlatıldığı XIX. yüzyıla girerken, Şeyhülislamlık, siyasi, sosyal ve kültürel hayatta hissedilir bir etkinliğe sahipti. Hatta özellikle eğitimde ve adliyede tek söz ulemada idi.

19. yüzyıldaki Osmanlı ıslahat hareketleri çerçevesinde, Şeyhülislamlığın ve ulemanın devlet ve millet üzerindeki nüfusu kademeli olarak azaltıldı. İkinci Mahmud devrinden itibaren ilmiye sınıfı her alanda kan kaybetmeye başladı. Bu süreç Türkiye Cumhuriyeti dönemine kadar devam etti.

II. Mahmud döneminde yapılan ıslahatları ise şöyle özetlemek mümkündür:[Erşahin, 1998: 337-338]

..

Ulema, zaman zaman Yeniçerilerle işbirliği yaparak sultanın veya idarenin tasavvurlarına karşı tavır koyabiliyorlar. 1826'da Yeniçerilerin ortadan kaldırılması ile kendi yorumlarına göre yanlış görseler de askeri destekleri olmadığından devlet hayatında eskisi gibi belirleyici olamayacaklardır.

II. Mahmud Yeniçerilerin ortadan kalkması ile boşalan Yeniçeri Ağasının Süleymaniye Camii yanındaki sarayını Şeyhülislamlığa tahsis ederken ulema devlet

bürokrasisinin bir parçası haline geliyordu. Bundan böyle de sıradan devlet memurları olmuşlardı.

II. Mahmud'un iç ve dış sorunların üstesinden gelmek için paraya ihtiyacı vardı. Nitekim bir Evkaf Nezareti kurularak vakıfların gelirlerinin bir kısmına el konmakla ulemanın ekonomik kaynaklarından en önemlisi ellerinden alınmış oluyordu.

Bu dönemde askeri ve idari eleman yetiştirmek için medreseler dışında okullar açıldı. Bu gelişme ile de ulemanın eğitim alanındaki nüfuzu kırılmış oluyordu.

Tanzimat Dönemine gelindiğinde bu politika devam ettirildi ve şu gelişmeler yaşandı. Bu dönemde hukuk alanında yapılan reformlar ve adliye teşkilatında meydana gelen değişiklikler ulemanın otoritesini ciddi şekilde etkiliyordu.

Bunlardan en önemlileri Ceza, Ticaret ve Deniz Ticaret Kanununun ve Mecellenin kabulü. Ayrıca Meclis-i Valay-ı Adliye 1868'de Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Şuray-ı Devlet adlarıyla iki ayrı daireye bölündü. Şura-ı Devletin kurulmasıyla, Avrupalıların davalarına bakmak için Nizamiye Mahkemeleri'nin kurulması Şeyhülislamlığın kazai faaliyetlerini sınırlandıran gelişmelerdendir.

Şeyhülislamlık, Tanzimat Döneminde, eğitim alanındaki tekeli de bırakmak zorunda kaldı. Eskiden olduğu gibi Medreseler bu kuruma bağlı olmasına rağmen Batı ulusu kurulan devlet okulları ve azınlıkların eğitim kurumları tamamen ulemanın kontrolü dışında idi.

Meşrutiyet Dönemine gelindiğinde ise; I.Meşrutiyet Döneminde Meşihat-ı İslamiye'nin teşkilat yapısında gelişmeler olmuşsa da üç temel fonksiyonu olan İfta, Kaza ve Tedris'i etkilememiştir.

II. Meşrutiyetin ilanı ile Osmanlı Devletinde yenileşme ve Batılılaşma hareketleri daha da hızlandı. Bir grup bu gelişmelerin yavaş gittiğini ve bunun sebebinin de

Şeyhülislamlık ve ulema olduğunu söylüyorlardı. Bu kişi ve kuruluşlar bunların gücünün kırılmasını istiyorlardı.

Şeyhülislamlığın bazı faaliyetleri Batıcılar tarafından müsamaha olamaz görülüyordu. Sözelimi meşihat'a bağlı Tetkikat-ı Müellefat Heyeti Hollandalı Müsteşrik Dr. Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından Tarih-i İslamiyet adıyla Türkçe'ye çevrilen eseri ve bir Türkçe ve Kur'an tercümesini yasaklamıştı. Ne var ki bu tür tasarruflar ülkenin fikir hayatına müdahale olarak telakki ediliyordu [Berkes, 1978: 450-451].

Bu grubu rahatsız eden bir başka uygulama da şu idi. Şeyhülislam kabinesinin bir üyesi olarak yürütme gücüne sahipti. Yürütme gücüne ilaveten şöyle bir yasama gücü kullanıyordu. Fakihlerce ihtilaf edilen bir meselede Şeyhülislamlığın tefsir ve tercihi mecliste hiç görüşülmeden doğrudan Halifenin tasdiki ile kanun hükmünü alıyordu [Berkes, 1978: 450-451].

II. Meşrutiyet döneminde Şeyhülislamlığın denetimindeki medreseler ile ilgili faaliyetlerde vardı. Batıcılar medreselerin artık fonksiyonel ömrünü ve zamanını tamamladığı dolayısıyla kapatılması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Basında sık sık Şeyhülislamlığın statü ve fonksiyonları ile ilgili yazılar çıkıyordu. Bunlardan bir tanesinde Mizan Gazetesinin 76. sayısında 1909 Umur-u kaza ve mahakim-i şer'iyenin tamamen Adliye Nazaretine bağlanması ve Meşihatın hükümet işlerinden el çektilmesi gerektiği belirtiliyordu [ Küçük Hamdi,1909: 511].

19. yy'ın başından beri planlı ve programlı bir şekilde devlet politikası haline getirilerek yürütülen Batılılaşma çabaları nerede ise bir yüzyılı doldurmasına rağmen kimilerine göre hala istenilen seviyeye gelememişti. Bu girişimlerin tamamının iyi niyetle Osmanlı Devletini yok olmaktan kurtarmak ve tekrar hayatiyet vermek olduğunu ileri sürüyorlardı. II Meşrutiyet Döneminde Osmanlı'yı bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için fikirleriyle ortaya çıkan üç akım vardır. İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık.

Bu gruplar içinde Türkçüler, iktidardaki İttihad ve Terakki Fırkasının desteğiyle fikirlerini uygulama safhasına koyma imkanı bulduklarını belirtmiştik. İşte bu bölümde Milliyetçilerin ve İttihad ve Terakkinin en önemli ideologlarından Ziya Gökalp'in Meşihat-ı İslamiye'ye öngördüğü ve Hükümetçe de uygulamaya konulan ıslahatlar ele alınacak ve değerlendirilecektir.

Ziya Gökalp'in Şeyhülislamlık Tasarısı

Gökalp, genelde İslam özelde Şeyhülislamlık kurumunu ele alırken “Allah'a ve Resulüne ve aranızdaki ulul emre [otoriteye] itaat ediniz” [Nisa; 59] ayetini esas destek olarak alır. “Devlet” adlı şiirinde bunu şöyle ifade eder [Cumhur,1976: 33].

Ku'an diyor: “Eyleyiniz itaat  
Hakk'a, son Peygamber'e, devlete...  
...  
İbadetle itikada daima  
Kitap ile sünnet benim rehberim  
Bu işlerde şüphem varsa mutlaka,  
Müftülerin fetvasını dinlerim....  
Lakin hukuk dinden yrı bir iştir,  
Bırakılmış ulu'l-emre, devlete...

Şeyhülislamlığın hukuki yetkisi kaza'nın devlete devredilmesini savunan Gökalp, ifta yetkisinin ise sadece itikad ve ibadetle ilgili alanlarla sınırlandırılmasını istemektedir. Bu fikrini “Halife ve Müftü” adlı şiirde [a.g.e.:28] şöyle ifade etmektedir.

Dinin dahi başında müftü var ki bildirir,  
Haram ile helali, günah ile sevabı  
O ne şari, ne hukuk müşaviri değildir.  
Ona takva sorulur, mev'izedir cevabı  
Teşri işi tamamen Zıllullah'ın elinde

“Ulül-emre itaat” natıktır bu esası

Kanun yapmak -müftüye sormaksızın- elinde

Merci’i: örf ile icmai Mebusandır şurası.

Ziya Gökalp, sonunda laikleşmeye giden projesinde, dinî işleri vicdan alanına mahsus “diyani işler” ve teşri (yasama) alanına giren “kaza-i işler” olarak ayırır.

Gökalp, Şeyhülislamlıkla ilgili görüşlerini açıklayabilmek için “ Diyanet ve Kaza” adlı makalesinde konuyu genişçe ele aldı. Bu makalede dört kavramı ön plana çıkardı. Müftü, Kadı, Diyanet ve Kaza ...

Gökalp önce İslam’da bir din adamları sınıfının olduğunu ortaya koydu. Sonrada bu sınıfın görevlerini ve teşkilatlanmasını izah etti. Onun din adamları sınıfının varlığı ile ilgili akli ve nakli delilleri vardı. “Taksim-i Amal ve İhtisas”ın modern toplumların en belirgin özelliği olduğunu söyleyen Gökalp, ihtisaslaşmış kadroların daha başarılı olabileceklerini vurguluyordu. Bu Taksim-i Amal ve İhtisasın esası İslam’da da vardı. Nitekim O “Urefadan birisi” ihtilafı ümmeti rahmetun, hadisindeki “ İhtila-ı Ümmetin Tahsis-i Amal ve İhtisasa işaret ettiğini söylemiştir ki çok güzel bir tevcihtir” [Tuncor,1977:47] demektedir.

Herkesin din naşirliği yapamayacağını, bunun bir ihtisas işi olduğunu söyleyen Gökalp, İslamiyet’te bu işi yapanların teşkilatlandığı Müftülük kurumunu dile getiriyordu. Bu akli delilin peşinden Gökalp bir din adamları sınıfının varlığı için Kuran’a başvuruyordu:

Zaten neşri-i diyanet vazifesi ile mükëllef bir sınıfın vücudunu bu ayet-i münife ifade buyurmuyor mu? Bütün insanların toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Her topluluktan bir grubun toplanıp dini iyice öğrenmeleri ve kavimleri kendilerine döndüklerin de (Allah’ın yasak kıldığı şeylerden) kaçınmaları için onları uyarmaları gerekmez mi? [Tevbe;122].

Bu bağlamda geride kalacak sınıf dinî ilimlerde derinleşerek topluma İslam’ı anlatacaklardı. Neşr-i Diyanet ile yükümlü bu sınıf Müftüler başta olmak üzere

müdürrisler, meşayih, İmamlar, Hatipler, Vaizler ve Haç delillerinden ibaret olup bir “Diyanet Nezareti”nin gözetiminde düzenli bir dinî teşkilat getirilecekti.

Gökalp neden Diyanet ile hukuku ayırmak itiyordu?. Gökalp’e göre “bir işin diyani ciheti mukaddes olduğu için oraya idare-i maslahat, itilafkarlık, hilecilik gibi dünyevi tedbirler giremez. Bir işin kaza-i ciheti ise iktisadi, sıhhi, fenni bir çok dünyevi icabete tabi olmak mecburiyetindedir”[Tuncor,1977:47]. Dolayısıyla, ifta ile kaza aynı makamda birleştirilirse yukarı da sıralanan zıt özellikler ve tabiatlar ile birleşmiş olacak. Sonuçta diyane hükümler bu ihtilattan zarar görecektir.

Gökalp, toplumun dinî hayatında gördüğü hata ve zaafı da bu noktada bulur:“Bizim mubâlât-ı diniye hususunda sair milletlerden geri kalmamızın sebebi şudur ki: diyanetimizin esasları son derece âli olduğu halde kazamızdaki kaideler ve usuller gayet nakısalıdır. Kaza ile diyanet birbirine karıştırıldığı içindir ki kaza işlerinden müşteki olan kimseler dine karşı da mubalatsız zaman ikisi de birbirine muzır olur [Tuncor,1977:47].

Gökalp, diyanet ile kazanın ayrılmasını dinî hayatın geliştirilip canlanmasında önemli bir ümit olarak görmektedir. Diyanet işleri ile kazai işlerin bir makamda toplanmasının bir başka mahzuru da Gökalp’e göre şudur: “Sade halk, Meşihat-ı İslamiyeye bağlı olan kadıların dünyevi cezalar verdiklerini görünce uhrevi cezaları unutuluyordu. Çünkü, Şeyhülislamlık kazai hükümlerin de tedarikçisi olunca şeriatın yalnız ahkam-ı kazadan ibaret olduğu sanılıyor [İttihad ve Terakki II, 1916].

Bu izaha göre eğer Şeyhülislamlık makamı kazai işleri bırakırda sadece diyani işlerle meşgul olursa halk uhrevi müeyyidelerin önemini kavrayamayacak ve böylece hem dinini daha iyi sarılabacak hem de bir yanlış anlayışı bırakacaktır.

İfta ile kazanın Bab-ı Fetva’da içtimai meşrutiyet yönetimi ve şeriat açısından da sakıncalı bulunuyordu. Ziya Gökalp’e göre yukarıda da değindiğimiz gibi, bazen Şeyhülislamlık herhangi bir meselede tercih ettiği bir fetvayı doğrudan halifenin imzasına sunuyor, onun olurundan sonra ise bu kanunlaşıyor ve mahkemelerde hüküm

dayanağı oluyordu. Halbuki ülkede Meclisi Mebussan vardı. Kanunlar ancak bu meclisin onayından geçerse geçerlilik kazanabilirdi. Şeriat bakımından sakıncasına gelince, şeriatta velaye-i ifta halifede değil, dinî naslardadır. Nasların tefsir ve tebliğini ise müftüler yapar [a.g.m.].

İfta ile kazanın aynı makamda birleştirilmesinin diğer mahzurları da Gökalp'e göre şunlardır: Her şeyden önce hukuki bütün davaları çözecek kadar tedvin edilmiş bir hukuk külliyatı yoktur. Mecelle ise hepsini karşılayamamaktadır. Bu sıkıntının giderilmesi için bazı meselelerin hükmü fetvahaneden sorulmakta ve oradan çıkan fetvada tatbik edilmektedir. Halbuki, bu bir teşri işidir ve fetvahanenin görevi ve yetkisi dahilinde değildir. Bu mahzurlara ilaveten, ülkede bulunan iki çeşit mahkeme, şer'i mahkemeler ve nizamiye mahkemeleri ayrı ayrı kurumlara bağlı olduğundan, bazen aynı mesele hakkında birbirleriyle çelişen ilamlar vererek icra hükümetini de zora sokmaktadır [a.g.m.]. Eğer kaza yetkisi Şeyhülislamıktan alınarak şer'i mahkemeler de Nizamiye mahkemelerinin bağlı olduğu Adliye Nezareti'ne bağlanırsa, bu müşkül durumdan da kurtulunmuş olacaktır.

Gökalp'in kanaatine göre, kaza-i işlerden arınmış bir Şeyhülislamlık Zenbilli Ali Efendi'nin deyimiyle, "emr-i ahiretimizi muhafazaya" hakkıyla çalışabilecek ve ümmet-i İslamiye'ye gerekli olan dinî terbiyeyi verebilecektir [İlmiye Salnamesi, 1915: 310-313].

Ziya Gökalp, Şeyhülislamlık teşkilatı ile ilgili bu mülahazalarını bir rapor haline getirerek 1916 yılı İttihat ve Terakki Kongre'sine verdi. Bu rapora göre Umur-u Diyanet için ayrı Umur-u Kaza için ayrı nezaretler olacaktı. Kaza ile ilgili işler, başta Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyeye ve Kazaskerlik Teşkilatları olmak üzere bütün şer'i mahkemeler Adliye Nezaretine bağlanacaktı. Bunun yanında bütün diyanetle ilgili işler de Meşihat Makamına tevdi edilecekti [İttihat ve Terakki II, 1916].

Esas görevi "umur-u diyanet, itikad, ibadet, ahlak olan Meşihat-ı İslamiye, ibadet yerleri olan camilerin yönetiminden sorumlu olacaktı. İtikad ve ibadetin öğrenilmesi için lazım olan ilim ve hal bilgisi medreselerden ve zaviyelerden elde



edilebileceğinden bu kurumlar Meşihat'a bağlı olmalıydı. Evkaf Nezareti ise o güne kadar olduğu gibi bu iki kurumun ihtiyaçlarını karşılamalıydı [İttihad ve Terakki III,1916].

Şimdiye kadar verilen dinî eğitim ve öğretimin yetersiz kaldığını belirten Gökalp İlahiyat'ta akla, ictimaiyatta örfe dayanan İslamiyet'in müsbet ilimlerle çalışmaya girmemesi gerektiğini vurgulayarak Meşihat'a lazım olan din adamlarının -imam, vaiz, hatip, müezzin, vs.- mekteplerde ve medreselerde ortak yetiştirilebileceğine inanıyordu [a.g.m.].

Gökalp'in Ağustos 1916'da toplanan ittihat ve Terakki Kongresi'ne verdiği rapor sonunda kongrede şu kararlar alındı [Tunaya,1988: 118].

1- Meşihat-ı İslamiye Teşkilatının neşr-i diyanete ve ilay-ı İslâmiyete bi tamamiha hadim olacak surette tevsi ve istikmaline ve medarisin bu maksat dahilinde ıslahına dair kanunname tanzimi teklif olunacaktır.

2- Meşihat-ı İslamiyenin vezaif-i diniyesine muktezi olup, doğrudan doğruya idaresini deruhte edeceği medaris müessesatının Evkaf Nezareti tarafından Meşihat-ı İslamiye'ye itası ve müessesat-ı diniyeden mustahdem memurların Meşihat-ı Müşarünileyhçe nasp ve azledilmesi zımında kanunnameler tanzimi teklif olunacaktır.

3- Kuvve-i kazaiye, münhasıran Adliye Nezareti'ne mevdudur. Binaenaleyh, bilcümle teşkilat-ı kazaiye'nin Adliye Nezareti'ne rapt ve ilhakı için kanunnameler tanzimi teklif olunacaktır.

Alınan bu kararlar kanun haline getirilerek yürürlüğe konu [Erişirgil, 1951: 200]. Fakat İttihat ve Terakki hükümeti I.Dünya savaşını kaybedip de iktidardan düşünce, yeni hükümet Meşihatı eski haline getirdi. Bu değişiklikten sonra göreve gelen Şeyhülislamıardan Haydarzade İbrahim Efendi ve Mustafa Sabri Efendi bu hususta

çalıştılar. Nihayet, Durnizade Abdullah Efendi zamanında karar geri alınarak şer'i mahkemeler Meşihat-ı İslamiye'ye bağlandı [İzmirli, 1338].

Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Fırkası tarafından uygulanan bu tasarısı, Cumhuriyet döneminde bazı küçük farklarla din ve devlet işlerinin düzenlenmesinde esas alındı. Öyle ki, Cumhuriyet döneminde kurulan dinî kurumun adına, Gökalp'in "Diyanet Nezareti" yerine "Diyanet Riyaseti" dendi. Böylece Anadolu Türklüğünün tarihinde laiklik Ziya Gökalp'in ileri sürdüğü delillere göre, dinî geçerliliğini de kazanarak kurumsallaşmış oldu.

3 Mart 1340 tarihli ve 429 sayılı kanunun birinci maddesi aynen şöyledir: "Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelat-ı nassa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslam'ın bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyet'in makarında bir Diyanet İşleri Reisliği tesis edilmiştir."

Kanunun bu maddesi açıkça gösteriyor ki Türkiye'de yeni ve büyük bir inkılap vukua gelmekle beraber bu inkılap Fransa'da olduğu gibi din alanına tecavüz ve din namına ne varsa hepsini terk eden bir inkılap değildi.

Bu inkılap ile sadece din müesseselerinin ve dinî memurların reisi bulunan Şer'îye Vekili, İcra Vekilleri Heyeti'nden çıkarılmış ve fakat yine aynı kanun ile onun yerine bir Diyanet İşleri Reisliği makamı ikame edilmiş ve bu makam şu vazifelerle mükellef tutulmuştur.

1- Müslümanlığın itikadat ve ibadatına dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri,

2- Dinî müesseselerin idaresi,

3- İfta, telkin ve irşat vazifesi.

Bu gayeyi tahakkuk ettirebilmek için de Diyanet İşleri Başkanlığı mezkur kanunun beşinci ve altıncı maddeleriyle şu yolda teşkilatlandırılıyordu:

“Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bilcümle cevami ve mesacid-i şerifenin idaresine, imam, hatip, müezzin, kayyim ve sair müstahdemlerin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisliği memurdur. Müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliği’dir.

Görülüyor ki bu kanun Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bulunan dinî müesseselerin hepsini Diyanet İşleri Reisliği’ne bırakıyor ve halkın dinî işlerini tedvir etmek vazife ve mesuliyetini ona yükletiyor. Ve müessasat-ı diniye ile onlardaki vazife sahiplerinin idaresini de yine Diyanet İşleri’ne bırakıyordu. Fakat bu çok ağır ve mesuliyetli vazifeyi başarabilmesi için ona dinî elemanlar lazımdır. Binaenaleyh Diyanet İşleri Başkanlığı makamı orta ve ali derecede tahsil görmüş iki sınıf vazife sahiplerine muhtaçtı. Müftü, vaiz, imam, hatip ve müezzin hep bunlardan olacaktı. Bu ihtiyaç düşünülerek 430 numaralı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bu elamanları yetiştirmeğe Millî Eğitim Bakanlığı memur edilmişti.

Nasıl ki, birinci maddesiyle Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilindeki ilmi müesseselerin hepsini Millî Eğitim Bakanlığı’na rapteden bu kanunun dördüncü maddesinde “Maarif Vekaleti, yüksek diniyat mütehassısları yetiştirmek üzere Darülfünûn’da İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet, hitabet gibi hidamat-ı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetiştirilmesi içinde ayrı mektepler küşad edilecektir” deniliyordu.

Demek ki; millî Eğitim Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın muhtaç olduğu dinî elamanları yetiştirecek, Başkanlık da, bunları dinî vazifelerde kullanacak ve böylece kanunun kendisine tahmil eylediği dinî ve millî vazifesini başarmaya çalışacaktı.[Akseki, 1951; Ayhan, 1999: 541-542]

Din hizmetlerinin politikanın dışında ve üstünde tutulması gerçeğinden hareketle 3 Mart 1924 tarihinde Şer’iye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak yerine, 429 sayılı Kanunla, Başvekâlet bütçesine dahil ve Başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Reisliği, bugünkü adıyla Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş oluyordu. Diyanet İşleri Başkanlığı günümüze

kadar bazı kanun ve yönetmeliklerinde değişikliklerle mevcudiyetini devam ettirmektedir. Başkanlığın günümüze uzanan kısa serüveni şu şekilde olmuştur:

Millî Mücadele yıllarında büyük hizmetler vermiş, idari tecrübesi olan, uzun zaman Ankara Müftülüğü görevinde bulunan Börekçizade Mehmet Rifat Efendi, 1 Nisan 1924 tarihinde Diyanet İşleri Reisliğine getirilmiştir. En yüksek devlet memuru maaşı alan Diyanet İşleri Reisine, bakanlara verilen kırmızı plakalı bir makam aracı tahsis edilmiş ve protokoldeki yeri de bu özelliklere göre belirlenmiştir.

1924 yılında Diyanet İşleri Reisliği kurulduğunda merkez teşkilatı, Reis, Heyet-i Müşâveret ve merkez memurlarından ibaretti. 1927 yılında merkez teşkilatına Tetkik-i Mesâhif Heyeti Reisliği, Müessesât-ı Diniyye Müdüriyeti, Memurîn ve Sicil Müdüriyeti ve Tahrirat ve Evrak Müdüriyeti birimleri ilave edilmiştir.

14 Haziran 1935 tarihinde kabul edilerek 22 Haziran 1935 'de yürürlüğe giren 2800 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun, Başkanlığın ilk teşkilat kanunu olmuştur. Bu kanunla teşkilatın yapısı, kadro oluşumu, merkez ve taşra görevlilerinin nitelikleri ve tayin usulleri gösterilmiştir. Teşkilatın görevleri ise söz konusu kanunun 2. maddesi gereğince düzenlenen ve 11 Kasım 1937 tarih ve 7647 sayılı kararname ile yürürlüğe konan Diyanet İşleri Reisliği Teşkilatı'nın Vazifelerini gösterir Nizamname'de belirtilmiştir.

1927 yılında oluşturulan yapıda, 1950 yılına kadar herhangi bir değişiklik yapılmamış, 20 Nisan 1950 tarihinde yürürlüğe konan 5634 sayılı kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı günün şartlarına göre yeniden düzenlenmiştir. Kanuna göre merkez teşkilatındaki bazı birimlerin adları değiştirilmiş, mevcut yapıya 1 adet başkan yardımcılığı ilave edilmiş, hayrat hademesi ve yayın müdürlükleri olmak üzere 2 yeni müdürlük kurulmuştur. Ayrıca ilk defa "Gezici Vaizlik" ihdas edilerek bütün vaizler maaşlı kadroya geçirilmiştir. 1951 yılında ise ilk defa yayın müdürlüğüne bağlı dinî yayınlar döner sermaye şifmanlığı kurulmuştur.

1961 Anayasası 154. Maddesiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nı bir Anayasa kurumu olarak düzenlemiş, genel idare içinde yer vermiş ve bu kurumun, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirmesini öngörmüştür.

1961 Anayasasının öngördüğü doğrultuda 22.06.1965 tarih ve 633 sayılı "Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun" ile Başkanlık yeni bir düzenlemeye kavuşturulmuştur. Bu kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri "İslâm Dininin İnançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" olarak belirlenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Teşkilatına bugünkü organik yapısını kazandıran ve Diyanetin tarihi gelişimi içerisinde yeni bir dönemi başlatan da bu kanun olmuştur.

633 Sayılı "Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun"da 30.04.1979 tarihinde yürürlüğe giren 26.04.1976 tarih ve 1982 sayılı Kanunla geniş çapta değişiklik yapılmış ve Diyanet İşleri Başkanlığının yurtdışında da teşkilatlanması sağlanmıştır.

Ancak 1982 sayılı Kanun, Anayasa Mahkemesi'nin 18.02.1979 tarih ve E.1979/25,K.1979/46 sayılı kararı ile iptal edilmiştir. Bu iptal sonucu, 633 sayılı Kanununun 1982 sayılı Kanunla değiştirilen maddeleri yürürlükten kalkmıştır. Ayrıca, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile çeşitli kanun ve kanun hükmünde kararnameler 633 sayılı Kanunun bazı maddelerini hükümsüz kılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat kanununun yürürlükte kalan maddeleri ise, gerek Başkanlığın bugünkü teşkilat yapısına ve gerekse yürüttüğü hizmetlere cevap veremez durumdadır.

1961 Anayasasında Diyanet İşleri Başkanlığının genel idare içinde yer alarak özel kanununda gösterilen görevleri yerine getireceği ifade edilirken, 1982 Anayasasında ise Başkanlığın görevlerini yerine getirirken uyması gereken kıstaslar da belirtilmiştir. 1982 Anayasasının Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili 136. maddesinde "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışmayı ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir" hükmü yer almıştır[<http://www.diyamet.gov.tr>, Erişim Tarihi: 20/05/2003].

Kuruluşundan bugüne kadar gerek yurtiçindeki, gerekse yurtdışındaki vatandaş, soydaş ve dindaşlarımıza din hizmeti vermekte olan Diyanet İşleri Başkanlığı, Anayasada belirtilen ilkeler doğrultusunda çalışmalarını sürdürmektedir.

## SONUÇ ve ÖNERİLER

Batı'da aydınlanmanın etkisiyle 18. ve 19.yüzyılda özelde Osmanlı devletinin, genelde tüm dünyanın içinden geçmekte olduğu süreç hakim kodları ile çalışmamızın da mahiyetini belirlediği için temel problem alanı olarak 19. yüzyılın kısa bir tasvirini yapmak isteriz:

Bilimsel alanda yaşanan hızlı gelişmeler fen bilimlerinde yeni akımları doğuruyor, bu akımlar teknoloji olarak insanla buluşuyordu. Rönesans ve reformasyon ile Avrupa'nın yaşadığı süreç yeni bir dünyanın kapılarını aralıyordu. Yaşanan bu tarihi tecrübenin düşünsel ve maddi unsurları giderek Avrupa sınırlarını aşmaya başlamıştı. Osmanlı'nın bu yeni durum ile ilk karşılaşması harp meydanlarında zaferlerin yerini yenilgilere bırakması şeklinde olmuştur. Bu yüzden Osmanlı batı tarzı ilk yapılanmasına ordu bünyesinde başlama ihtiyacı hissetmiştir. Lakin yaşanan süreç bunun sadece maddî unsurlar ile ilgili olmadığını ağır ağır gösterdi. "İmparatorluğun en uzun yüzyılı" yaşanıyor. Hukuk alanında yeni gelişmeler yaşanıyor; ikili bir hukuk yapısına geçilmek zorunda kalınıyordu. Bu ikiliğin bir benzeri eğitim alanında yaşanıyor; geleneksel eğitim sisteminin yanında yeni tip eğitim kurumları ihdas edilmeye başlanıyordu. Kendine özgü güçlü kurumlarla idare edilerek, uzun bir dönem yaşayan Osmanlı Devleti; 19 yüzyılda artık güç kaybediyor ve kendini çalkantılı bir ortamın içinde buluyordu.

Çeşitli milletlerden oluşan Osmanlı mozağinin kültür ve eğitim anlayışının, imparatorluğun son zamanlarında çeşitli boyutlar kazanarak kimlik arayışı içine girdiği görülmektedir. Buna paralel olarak yaşamakta olan medeniyet ve kültürün yeni nesle aktarılıp benimsetilmesinde önemli yeri olan eğitim ve öğretim sisteminin de yeni arayışlar içerisine girdiği görülür.

Bu arayışların önemli neticelerinden biri de II. Meşrutiyettir. Bu dönemde devleti içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak için çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Aydınlar belirli fikir çevrelerinde toplanarak yoğun bir dergi, makale, kitap çalışması



içine girmişlerdir. Bu fikir zenginliğinden maarif de istifade etmiştir. Cumhuriyet devri eğitimin şekillenmesinde bu çevrelerin fikirleri belli oranlarda etkili olmuştur.

Günümüz eğitim sistemi felsefesini anlayabilmek için dönemin siyasi ve fikri oluşumlarını sebep sonuç içerisinde incelemek gerekmektedir. Bu dönemde oluşan İslamcılık, Türkçülük ve Batılılaşma gibi fikir akımları günümüzde de eğitime farklı yaklaşımlar getirmektedirler. Devletin kurtuluşunu batı sisteminde gören aydınların yoğun çalışmaları sonucu diğer kurumlarda olduğu gibi eğitimde de laik bir anlayış benimsenmiştir. II. Meşrutiyet dönemi eğitim ve din eğitimi çalışmaları, fikri önderliğini Ziya Gökalp'in yaptığı İttihad ve Terakki Partisi tarafından yapılmıştır. Yine II. Meşrutiyet Döneminde din eğitiminin gerekliliği, programların içeriği, ders saati, din eğitimi verecek öğretmenlerin yetiştirilmesi gibi konularda çalışmalar yapılmıştır.

Güçlü bir dinî geleneğe sahip olan Osmanlı Devleti, teknolojinin birebir hayata yansımalarının görüldüğü ortamda dinî reflekslerin oluşturduğu kurumlarla geride kalıyordu. Diğer taraftan Batı hızla maddi varoluş sahasında kendi etkinliğini diğer medeniyetlere kabul ettirmeye başlamıştı. Bunu yaparken kendi dinî geleneği ile hesaplaşıyor, onu kuvvetli bir eleştiriye tabi tutuyor, medeniyet paradigmalarını yeniden şekillendiriyordu. Artık, din eskisi kadar güçlü değildi. Bu, batılı müesseselere yansıyor, yeni müesseseler dinin etkisinden uzak bir şekilde yapılıyor. Devlet örgütlenmesi batıdan başlamak üzere artık modern-ulus devlet tipi bir örgütlenmeye doğru hızla kayıyordu. Sınırlar yeniden şekilleniyordu. Bu durum, geride kalmışlık psikolojisini yaşayan Osmanlının yetiştirdiği genç aydınlar tarafından ilgiyle izlenmekteydi. Güneş artık batı medeniyetinin üzerine doğmak üzereydi ve doğu, kaybolan güneşin peşine nasıl düşülebileceğinin hesaplarını yapmaktaydı. Genç aydınlar, o zaman hakim dil olan Fransızca'yı öğrenip, ilgili bütün neşriyatı takip ederek güneşin nasıl yakalanabileceğinin hesabını yapmaktaydılar. Kafaları karıştı, bunun da ötesinde parçalanmış bir devletten dolayı batı karşısında bir kompleks içerisindediler. Her geçen gün üzerlerine yürüyordu. Hakim olan dinî paradigma etkisini kaybetmekle birlikte sorgulanmaya başlanmıştı. Dünya üzerinde bu gelişmelerle birlikte Osmanlı siyasi çalkalanmanın tam ortasındaydı. Bunalım



dönemleri fikirlerin çiçek açmasının en tabii ortamıdır. Bu fikirler kendi mütefekkirlerini yetiştirirler. Bu mütefekkirler devraldıkları mirasın da ağırlığıyla zamanı durdurmaya veya onu okumaya çalışırlar. Her mütefekkir yeni bir heyecandır. Hele bu taşradan gelip devlette hiçbir görev almayı kabul etmeyen ama fikir işçiliği yapan Ziya Gökalp gibi bir mütefekkir ise heyecan doruktadır.

Araştırmamıza dert edindiğimiz temel problemiğimiz dinin devlet içerisinde yeniden şekillenişidir. Bu kontekste tarihin yeniden formüle edilme mücadelesi verilirken içinde yaşadığı gelenek çerçevesinde etkin olup ama etkinliğini batıdaki teknik anlayışın ilerlemesiyle hızla kaybeden dinin konjonktürel konumlandırılmasının, Osmanlı coğrafyasında yaşayan ve bunu dert edinip düşünce üretmek isteyen Ziya Gökalp gibi entelektüel bir aydının düşünce dünyasındaki izlerini bulmaya çalıştık.

Gökalp, dini ihmal edemezdi, çünkü yaşadığı toplumda din etkin bir konumdaydı. Ama dinî kurumlar artık ayakta kalmakta zorluk çekmekteydiler. Bunların yeniden gözden geçirilmesi veya devlet aygıtından soyutlanarak yeniden konumlandırılması gerekiyordu. Kendinden önce her şey denenmişti ve sosyal gerçeklik kendinden önce denenmiş gerçeklikleri hayatın dışına itmişti. Şimdi sıra Gökalp'teydi.

Bu çalışma neticesinde gördük ki Gökalp samimi bir şekilde değişen konjonktürü okumaya çalışmaktadır. Öncelikle din, Gökalp için ihmal edilemez bir olgudur. O, sistemini “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” şeklinde formüle etmiştir. Din, -özelde de İslam- bu formülün olmazsa olmazlarından olarak görünmektedir. Din olgusunun ihmal edilemezliği dinin bizzatı insanın doğasında bulunmasından kaynaklanmaktadır. İnsanın doğası da sağlıklı toplumlar için ihmal edilemez bir gerçekliğe sahiptir. Gökalp birey için bir üst kurum niteliğine sahip olan devletin, bireyin doğasındaki bu olguyu ihmal etmemesi gerektiği düşüncesindedir. Devletin bütün kurumları ile sağlıklı bir şekilde hayatini devam ettirebilmesi için, bireyin manevi alandaki boşluğunun doldurulması zorunludur. Gökalp bu çerçevede bu ihmal edilemez olgunun değişen şartlar göre sosyal yaşam içerisinde yaşatılmasını mecburi bir görev olarak görmekte ve bu görevi devlete yüklemektedir.

Türk Milliyetçiliğine inanmış, İslamlıkla Türklüğü ayrılmaz bir bütün olarak değerlendiren Gökâl, o zaman devlete hakim olan İttihat ve Terakki Partisinin baş danışmanı; ideologu idi. O, bu fırsatı iyi değerlendirmiş, bu partinin din eğitimi veren medreseler ile ilgili düzenlemelerine önerileri ile önderlik etmiştir. Bu öneriler ve tesirleri şu şekilde tezahür etmektedir: Gökâl, II. Meşrutiyet döneminde en belirgin bir şekilde ortaya çıkan eğitim ve öğretimdeki ikiliği gidermeye çalışmıştır. Zira ona göre bu çok seslilik ulusal birliğe zarar vermektedir. Toplumun birlik ve beraberliği devletin devamının esasıdır. Bu amaçla Gökâl, eğitim ve öğretimi milli bir özelliğe sahip Eğitim Bakanlığı çatısı altında birleştirmeyi önermiştir. Bu öneri cevapsız kalmamış 1914 İslah-ı Medaris Nizamnamesinde Gökâl'in teklifleri doğrultusunda yerini almıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile nihai şeklini alacak olan bu nizamname medreseleri meşihatın elinden alarak diğer eğitim kurumları ile birlikte Maarif Nezaretine bağlamaktaydı. Yine Gökâl, eğitimde özellikle din adamlarının yetiştirilmesi konusunda branşlaşmaya özel bir önem verilmesini istemektedir. Ona göre az bilgili bir din öğretmeni öğrencilerine kötü örnek olmakta, hatta onları dinden uzaklaştırmaktadır. Bu yerinde teklif, yine Türk eğitiminin temel kanunu Tevhid-i Tedrisatta İlahiyat Fakültesi adını alacak olan; fakat İslahı Medaris Nizamnamesinde Daru'l-Hilafeti'l Aliyye Medresesi adıyla bir ihtisas kurumunun açılmasıyla neticelenmekteydi. Gökâl'in din eğitimi verecek kişilerin sahalarında ihtisaslaşmaları konusundaki düşüncelerinin Cumhuriyet Dönemindeki uygulamasını; halkı dini konularda bilgilendirecek İmam- Hatip okullarının açılması ve bu imam hatipleri yetiştirecek ve dinî konularda özel ihtisas yapacak İlahiyat Fakültelerinin açılması şeklinde görmekteyiz.

Gökâl, Tanzimat'la başlayan sekülerleşme sürecinde dinin bu süreç gereği dışlanmasını isteyenlere karşı dini ve din eğitimi müdafaadan kaçınmamış bir entelektüeldir. Öğrenciler inanç ve ibadetleri ile ilgili bilgileri medreselerden öğrenebilirlerdi. Fakat Ümmeti İslamiye, itikad ve ibadetin öğrenilmesi için gerekli olan ilmihal bilgisini nasıl ve nereden öğrenebilecekti? İşte Gökâl, halkın dinî ihtiyaçlarına cevap verebilecek, eğitilmiş kadroların hizmet ettikleri bir kurumun gereğini hissetmiştir. O, bu iş için bütün yargı ve diğer işlerinden soyutlanmış tek görevi İslam'ın en önemli ve en yaygın merkezleri olan camilerden ve camilerin

sorumlusu İmam Hatiplerden; halkı irşat eden vaiz ve dinî konularda kent in en yetkin kişisi olan müftülerden oluşacak ve bakanlık statüsünde bir kurumdan bahsetmektedir. Bu kurum İttihad ve Terakki döneminde Islahı Medaris Nizamnamesi ile kurulmaya çalışılmış ve günümüze kadar da kalıcı şekilde Cumhuriyet Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı şeklinde gerçekleşmiştir.

Siyasal gelişmeler bir süre sonra ittihatçıları iktidardan düşürmüştü. Aynı zamanda Osmanlı Devleti de parçalanmıştı. Devlette bir makamı olmayıp sırf ideologluk vazifesi gören Gökalp sürgüne gönderilmiş, bu sürgün sırasında kendi doktrinini besleyecek ve millî mücadeleyi destekleyici yazılar yazmıştır. Millî mücadeleden sonra yurda dönmüş ama etkin bir görev alamamıştır. Bunun üzerine memleketi Diyarbakır'a dönmüştür. Diyarbakır'da kendi çıkardığı dergilerle siyaseti belirlemiş, bu Atatürk'ün dikkatini çekmiş, birinci meclisin feshedilmesinden sonra Ankara'ya çağrılmış ve II. Mecliste Diyarbakır Milletvekili olarak görev almış bir düşünce adamı olarak Meşrutiyette temeli atılan inkılap hareketlerinin nasıl yapılması gerektiği hususunda belirleyici bir rol oynamıştır. Gökalp, Atatürk ile belli noktalarda ters düşmüş ve Cumhuriyetin kurulmasından bir yıl sonra ölmüş olsa da yazdıkları, Türkiye'de dinin yeniden şekillenmesini belirlemiş bir isimdir.

Gökalp'in, din eğitiminin fertlerin şahsiyetlerinin gelişmesindeki mühim tesirine işaret ederek "bütün hayatlarında kuvvetli bir seciye gösteren umumiyetle çocukluklarında dinî bir terbiye alanlardır. Çocuklukta din terbiyesi almayanlar ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkumdurlar" [Göksel, 1950: 18-19] ifadesindeki haklılık bugün daha iyi anlaşılmalıdır. Çünkü, günümüzde bazı gençlerin ruhî bunalım içinde oldukları ve bu bunalım neticesinde teselli olarak bazı sapık akımlara yöneldikleri görülmektedir.

Hiçbir millet, örneğin dindarlar ve karşıtları ile laikler ve karşıtları arasında çıkan bir mücadele ile ne bir ilerleme kaydedebilir, ne de fert ve toplum sağlığını koruyabilir. Bütün mesele, sükunet içinde birlikte yaşama ve ihtiyaç halinde birlikte çalışma ve karşılıklı yardım, anlayış ve toleransı gösterebilmektir ki; bütün bunlar bir cemiyetin, bir milletin her kesimine yüklediği vazife ve sorumluluklardır.

Bilindiği gibi, insan, ruhî çöküntüleri ve düzensiz gelişmeleri dışında, daima gelişme, yetenekleri doğrultusunda kemale ulaşma, aynı zamanda genişleme, adalet içinde paylaşma, dayanışma, birlikte olma arayışındadır. Öyle ise bu ritme uygun olarak eğitim ve öğretim yapmak gerekir.

Fertlerin ruh sağlığını koruyarak, kendini tanınması, kendini gerçekleştirmesi ve kemale erdirmesinde, içinde yaşadığı toplumla ahenkli bir bütünlüğe kavuşmasında din eğitim ve öğretiminin yapacağı olumlu etkileri, genel eğitim içinde ve diğer derslerle birlikte, öncelikle ve önemle dikkate alınmalıdır. Ancak bu şekilde Gökarp'ın de belirttiği gibi neslimiz, hem vatan ve millet sevgisiyle yetişecek, hem de vatanına ve milletine hizmetini kutsal bir vazife şuuru içinde gerçekleştirecektir. Ayrıca kendinin ve milletinin yücelmesi için gerekli çağdaş bilgilerle donanırken dinî hüviyeti ile barışık ve en büyük moral desteği bu duygudan alan bir nesil yetişmiş olacaktır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Gökarp için din ve din eğitimi ihmal edilmemesi gereken büyük bir öneme sahiptir. Gökarp sosyolojisinin farkı ve büyüklüğu buradadır. Bizim de önerimiz Gökarp'ın düşüncelerinin o zamandan beri yaşadığımız krizleri anlamada ve çözümlenmede etkili rol oynayacağının bilincinde olarak Gökarp üzerine daha çaplı çalışmaların yapılmasının sağlanmasıdır.

## KAYNAKLAR

**ABDULKADİROĞLU, Nuran**, “Ziya Gökalp’de İslamiyet Telakkisi”, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun Hatırasına Armağan, Türk Kültürü Araştırma Enst. Yayınları, XXIII/1-2, Ankara 1985.

**AHMET MİTHAT EFENDİ**, Müdafaa, Cilt: II, 1883.

**AKÜN, Ömer Faruk**, “Namık Kemal”, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 9.

**AKSEKİ, Ahmet Hamdi**, “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler”, Sebilürreşad, cilt: 5, sayı: 105, Haziran 1951.

**AKSU, Hakkı**, Ziya Gökalp’in Eğitim ve Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1989.

**AKYÜZ, Yahya**, “Mehmet Akif’in Eğitim Görüşleri ve Gençliğin Eğitimi”, Milli Eğitim, Sayı: 67, Ocak-Mart 1986.

.....Türk Eğitim Tarihi, 5. Baskı, Kültür Koleji Yayınları 4, İstanbul 1994.

**ATAY, Hüseyin**, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.

**AYHAN, Halis**, Türkiye’de Din Eğitimi, Marmara Üniv. İlh. Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

**BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı**, Ziya Gökalp, İstanbul 1966.

**BANGUOĞLU, Tahsin**, Kendimize Geleceğiz, İstanbul 1984.

**BAYDUR, Mithat**, “Ziya Gökalp’in Dayandığı Fikir Sistemleri ve Kemalist Sisteme Etkileri”, Türk Yurdu, Sayı: 103, Mart 1996.

**BERKES, Niyazi**, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973.

**BETİN, Saffet Ürfi**, Atatürk İnkilabı ve Ziya Gökalp-Yahya Kemal-Halide Adıvar, İstanbul 1951.

**BEYSANOĞLU, Şevket**, Ziya Gökalp Makaleler I, İstanbul 1976.

....., Doğumunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp’in İlk Yazı Hayatı, İstanbul 1956.

....., Diyarbakır’da Ziya Gökalp’in Sosyoloji Konferansları, İstanbul 1976.

**BİLGİN, Beyza**, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, 2.Baskı Yeni Çizgi, Ankara 1995.

..... Türkiye Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri, Emel Matbaası, Ankara 1980.

..... “Atatürk ve Din” Ankara Üniv. İlh. Fak. Dergisi, Sayı: 26, Ankara 1983.

**BİLGİN, Beyza, Mualla Selçuk**, Din Öğretimi, Gün Matbaası, 4. Baskı, Ankara 1999.

**BİNARK, İsmet, Nejat Sefercioğlu**, Ziya Gökalp Bibliyografyası, Türk Kültür Araş. Enst. Yayınları, Ankara 1971.

**BOLAY, Süleyman Hayri**, “Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri”, Dicle Üniv. Yayınları, Diyarbakır 1989.

**BORAK, Sadi**, Atatürk ve Din, Anıl Yayınevi, İstanbul 1962.

- CEBECİ, Suat**, Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi, Akçağ Yayınları, Ankara 1996.
- CELKAN, Hikmet Yıldırım**, Ziya Gökalp’in Eğitim Sosyolojisi, MEB Yayınları, İstanbul 1989.
- CRAMER, J.F. ve G. S. BROWNE**, Çağdaş Eğitim, Çev. Ferhan Oguzkan, İstanbul 1974.
- ÇAVDAR, Tuba**, İslam Mecmuasının Türk Dönemsel Yayını İçinde Yeri ve Önemi, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basın Yayın Yüksek Okulu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1988.
- ÇAY, Abdulhaluk**, Ziya Gökalp Makaleler VII, Ankara 1982.
- DOĞAN, Recai**, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi Öğretimi”, Ankara Üniv. İlh. Fak. Dergisi, Cilt: 38, Ankara 1998.
- DURU, Kazım Nami**, Ziya Gökalp, MEB Yayınları, İstanbul 1948.
- D.K.** “Maarifimiz (Emrullah Efendi ile Mülakaat)”, Sabah, no.7341, 15 Şubat 1325-28 Şubat Efenci 1910.
- EMRULLAH EFENDİ** “Tedrisatı İptidaiye”, Mülkiye Gazetesi, 23-24, s.42-64, 32-50, 1326.
- ERGİN, Osman**, Türk Maarif Tarihi, 2. baskı, c.I-IV, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa**, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri(1908-1914), Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- ERİŞİRGİL, Emin**, Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp, İstanbul 1951.



**ERŞAHİN, Seyfettin**, “Meşihat-ı İslamiyeden Diyanet Riyasetine”, Ankara Üniv. İlh. Fak. Dergisi, Cilt: 38, Ankara 1998.

**ETHEM NEJAD**, “Müdafa-i Milliye ve Terbiye”, Yeni Fikir, Sayı: 9, Mart 1329.

**FİLİZOK, Rıza**, “Namık Kemal’in Batı Medeniyetine Bakış Tarzı”, Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal, M.Ü.F.E.F. Yayınları, İstanbul 1988.

**GÖÇGÜN, Önder**, Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp’in Hayat Görüşü, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.

**GÖKALP, M. Nihat**, “Ağabeyim Ziya Gökalp’in Hayatı”, Ziya Gökalp Dergisi, c.2, s: 6. Ocak-Nisan 1977.

**GÖKALP, Ziya**, Türkçülüğün Esasları, Haz. Mehmet Kaplan, 1000 Temel Eser: 21, İstanbul 1970.

**D.İ.A.**, Gökalp, Ziya, İstanbul 1996.

**GÖKALP, Ziya**, “Ahlak Buhranı”, Yeni Mecmua, c.1, S.7, 23/8/1917, s.122-124.

.....“Cinsi Ahlak”,Yeni Mecmua, nr. 9, 6 Eylül 1917.

.....“Dine Doğru”, Küçük Mecmua, nr. 5, 3 Temmuz 1338, g.

.....“Din, ilimin Bir Netice-i Zaruriyesidir”, Peyman Gazetesi, 7 Şaban 1327/10 Ağustos 1325/23 Ağustos 1909.

..... “Felsefi Vasiyetler I, Babamın Vasiyeti, Küçük Mecmua, Sayı: 17, 25 Eylül 1338, j.

- .....”Felsefi Vasiyetler II, Hocamın Vasiyeti, Küçük Mecmua, Sayı: 8, 2  
Teşrinievvel 1338, i.
- ..... “Felsefi Vasiyetler III, Pirimin Vasiyeti, Küçük Mecmua, Sayı: 19, 9  
Ekim 1338, h.
- .....“Fıkıh ve İctimaiyyat”,İslam Mecmuası, nr. 2, 30 Rebiü’levvel  
1332-13 Şubat 1329.
- .....“Garb Meselesi -1-”, Küçük Mecmua, nr. 25, Kanunievvel 1338, c.
- .....“Garb Meselesi -2-”, Küçük Mecmua, nr. 26, 11 Kanunievvel 1338, d.
- .....“Hars ve Medeniyet”, Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği  
Yayınları, Ankara 1964.
- .....“Hilafetin Vazifeleri”,Küçük Mecmua, nr. 26, 11 Kanunievvel 1338, f.
- .....“Hilafetin İstiklali”, nr. 67, 1 Kanunisani 1923.
- .....“Hilafetin Hakiki Mahiyeti”, Küçük Mecmua, nr. 24, 27 Teşrinisani  
1338, e.
- .....“İctimaiyyat, Kıymetler Nefsi mi, Yoksa Şe’ni mi?”, Küçük Mecmua,  
5 Şubat 1923, b.
- .....“İslam Terbiyesinin Mahiyeti”, İslam Mecmuası, c.1, S.1,30  
Kanunisani 1329, b.
- .....“İslamiyet ve Asri Medeniyet-1-”, Tanin, nr. 2831, 3 Muharrem 1335-  
18 Teşrinievvel 1332-31 Teşrinievvel el-efrenci 1916, s. 1, a.

- .....“İslamiyet ve Asri Medeniyet-2-”,Tanin, nr. 2833, 5 Muharrem 1335-20 Teşrinievvel 1332-2 Teşrinisani-i efrensi 1916, s. 1, b.
- .....“İslam Aleminde İntibah”, Küçük Mecmua, nr. 27, 18 Kanunievvel 1338, a.
- .....“Milliyetçilik ve Cemaatçılık”, Yeni Mecmua, nr. 37, 28 Mart 1918, a.
- ..... “Maarif Meselesi”, Muallim, Sayı.11-12, 1 Haziran 1333.
- ..... “Maarif ve Kültür”, Yeni Mecmua, Cilt: 2, Sayı: 52, 13 Temmuz 1918, b.
- ..... “Muhasebe, İktisada Doğru” Küçük Mecmua, Sayı: 7, 17 Temmuz 1338, k.
- ..... “Milli Terbiye ve Maarif Meselesi”, Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1972.
- .....“Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye II”, Muallim, c.1, S.2, 15 Ağustos 1332 (1329), c.
- .....“Türkçülük Nedir? 2”, nr. 27, 10 Kanunisani 1918, c.
- ..... “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul 1918.
- .....“Ümmet Tesanüdü”, nr. 31, 5 Şubat 1338, b.
- ..... Yeni Hayat-Doğru Yol, Haz. Müjgan Cumhur, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

**GÖKSEL, Ali Nüzhet**, Ziya Gökalp'in Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları, İstanbul 1959.

..... , Ziya Gökalp Diyor ki, İstanbul 1950.

....., Ziya Gökalp: Hayatı, Sanatı, Eseri, İstanbul 1959 a.

....., "Ziya Gökalp'in Malta Dönüşü Çeşitli Faaliyetlerinden: Gece Dersleri, Gençlik Derneği ve Küçük Mecmua, Kara Amid Dergisi, yıl: 1, sayı: 1, Eylül 1956, İstanbul.

**GÖLE, Nilüfer**, Modern Mahrem, Metis Yayınları, İstanbul 1998.

**GÜNGÖR, Erol**, "Ziya Gökalp ve Türkçülükte Din Meselesi", Atsız Armağanı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1976.

**GÜNYOL, Vedat**, "Mektep", İslam Ansiklopedisi, c.VII, Maarif Basımevi, İstanbul 1957, s.655-659.

**HEYD, Uriel**, Türk Ulusçuluğunun Temelleri, Çev., Kadir Günay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

**HÜSEYİN CAHİT**, Maarife Ne Lüzum Var, Tanin, No.772, 26 Teşrinievvel 1910.

"İttihat ve Terakki Kongresi II", Tanin, no.2808. 6 Teşrinievve 1916.

"İttihat ve Terakki Kongresi III", Tanin, no.2809. 7 Teşrinievve 1916.

"İttihat ve Terakki Kongresi VIII", Tanin, no.2814. 14 Teşrinievve 1916.

**İNALCIK, Halil**, "Ziya Gökalp Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür", Doğu Batı, Yıl: 3, Sayı: 12, 2000.

**MEHMEDOĞLU, Yurdağül**, Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920), İFAV Yayınları, İstanbul, 2001.

**OKAY, Orhan**, Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi, Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. Yay., Ankara 1975.

**ÖYMEN, H. Raşit**, Türkiye'nin Ana Eğitim Problemleri, Ankara 1969.

**ÖZDEN, Mehmet**, "Ziya Gökalp'i Anarken", Türk Yurdu, Sayı: 103, Mart 1996.

**PARLA, Taha**, Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm, İletişim Yayınları, İstanbul 1989.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1319.

**SATI BEY**, "İslahata Nereden Başlamalı", Tanin, no.957, 2 Mayıs Efreni 1911, s.1.

..... "Ne Vakte Kadar Bu Halde Kalacak", Tanin, no.188, 8 Şubat Efreni 1909, s.4.

..... "Tuba Ağacı Nazariyesi", Muallim Dergisi, , c.1, S.12, 1Temmuz 1333.

..... "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", Muallim, Cilt: 2, Sayı: 19 15 Şubat 1334.

....."Terbiye ve Milliyet", Muallim, c.1, S.4,15 Teşrinievvel 1332.

..... Fenni Terbiye-Nazariyat ve Tatbikatı, Tabı've Naşiri: İbrahim Hilmi, Kütüphane-i Askeri, c.I-II, İstanbul 1325.

**SCHACHT, Joseph**, İslam Hukukuna Giriş, trc. Mehmet Dağ- Abdulkadir Şener, 2. Baskı, Ankara 1986.

**İZMİRLİ, İ. Hakkı**, Kitabul İfta ve Kaza, İstanbul 1951.

**KARAKAŞ, Mehmet**, Türk Ulusçuluğunun İnşası, Vadi Yayınları, Ankara 2000.

**KARDAŞ, Rıza**, Ziya Gökalp Makaleler V, Ankara 1981.

....., “Ziya Gökalp ve Küçük Mecmua”, Türk Dünyası Araştırmaları, -  
dergisinden ayrı basım-, İstanbul 1984.

**KANSU, Nafi Atuf**, Türkiye Maariif Tarihi Hakkında Bir Deneme, Milliyet Matbaası,  
İstanbul 1932.

**KEMAL, Namık**, Külliyyat-ı Kemal, Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye, Cüz: 3, İstanbul  
1327.

**KOÇER, Hasan Ali**, “Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu”, (1773-1923), Uzman  
Yayınları, Ankara 1987.

**KONGAR, Emre**, Türk Toplum Bilimcileri, İstanbul 1982.

**KORKMAZ, Alaaddin**, Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet  
Üzerindeki Tesirleri, MEB Yayınları, İstanbul 1985.

**KÜÇÜK HAMDİ**, (Elmalılı) “İslamiyet ve Hilafet ve Meşihatı İslamiye”, Beyanul  
Hak, sayı: 22, 1909.

**MAHMUD CEVAD**, Maarifi Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,  
Matbaa-i Amire, İstanbul 1338.

**MASLOW, H. Abraham**, Dinler, Değerler, Donuk Deneyimler, Çev: H. Koray  
Sönmez, İstanbul 1996.

**ŞAPOLYO, Enver Behnan**, Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, 2. Baskı.:İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul 1974.

**ŞENTÜRK, Recep**, Modernleşme ve Toplum Bilim, İz Yayınları, İstanbul 1996.

**ŞÜKRÜ BEY**, Sabah Gazetesi, no.7362, 21 Mart 1330.

**TANSEL, Fevziye Abdullah**, Namık Kemal'in Hususi Mektupları I, İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları, Ankara 1967.

....., Ziya Gökalp Külliyyatı I, Şiirler ve Halk Masalları, Yeni Hayat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952.

**TANYU, Hikmet**, Ziya Gökalp'in Kronolojisi, Ankara 1981.

**TOPRAK, Binnaz**, "Dinci Sağ", Geçiş Sürecinde Türkiye, Çev., Nail Satılğan, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992.

**TUNAYA, T. Zafer**, Türkiye'de Siyasi Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi, 2. Baskı, İstanbul 1988.

**TUNCOR, Ferit Ragıp**, Ziya Gökalp Makaleler VIII, Ankara 1981.

**TÜRKDOĞAN, Orhan**, Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

**UNAT, Faik Reşit**, Maarif Düsturu, "İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi", s.188-197.

.....Maarif Düsturu, Milli Matbaa, İstanbul 1927.



.....Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.

**UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı**, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, 3. Baskı, Ankara 1988.

**ÜLKEN, Hilmi Ziya**, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1966.

**YAVUZ, Kerim**, “Ziya Gökalp’in Dini Tutumu ve Din Anlayışı”, Atatürk Üniv. İlh. Fak. Yay., Sayı: 2, Sevinç Matbaası, Ankara 1977.

**YAZICI, Nesimi**, “Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”, Diyanet Dergisi, Ankara 1991, c.XXVII, S.4, s.55-121.

**YÜCEL, Hasan Ali**, Türkiye’de Orta Öğretim, 1.Baskı, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

**ZENGİN, Salih Zeki**, II.Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

**ZÜRCHER, E.J.**, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İstanbul 1996.

## ÖZGEÇMİŞ

1979 yılında Kastamonu’da doğdu. İlkokulu Oğul Köyü İlköğretim Okulu’nda, ortaokulu Bük-Şeker Orta Okulu’nda ve liseyi de Kastamonu Merkez İmam-Hatip Lisesi’nde tamamladı. 1995 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazandı. Aynı fakültenen “Sekiz Yıllık Kesintisiz Eğitim Sonrası İmam-Hatip Liseleri” başlıklı bitirme tezi ile 2000 yılında mezun oldu. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Programına başladı. Halen öğrenimine devam etmektedir.

